

A

RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG

OLASZORSZÁGBAN.

IRTA

BURCKHARDT JAKAB.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

BÁNÓCZI JÓZSEF.

I. KÖTET.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1895.

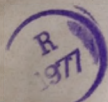
A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-bizottsága eszközzésére, az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat czélja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbirálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyeségeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Alexander Bernát* lev. tag vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó-bizottsága.

BURCKHARDT,

A RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG
OLASZORSZÁGBAN,

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ ÉVFOLYAM. XXIV. KÖTET.

A
RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG OLASZORSZÁGBAN.

IRTA

BURCKHARDT JAKAB.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

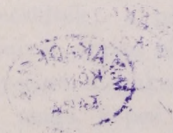
BÁNÓCZI JÓZSEF.

I. KÖTET.

BUDAPEST, 1895.

ELSŐ SZAKASZ.

AZ ÁLLAM MINT MŰVÉSZI ALKOTÁS.

ELSŐ FEJEZET.

Bevezetés.

A pápák és a Hohenstaufok között lezajlott harcz után Olaszország politikailag oly állapotban volt, mely a többi nyugatétól a leglényegesebb dolgokban különbözött. Míg Franciaországban, Spanyolországban, Angliában a hűbérrendszer úgy volt szervezve, hogy életrevalósága megszűntével a monarchikus egységállamnak okvetetlenül birtokába került, míg Németországban legalább a birodalom egységét külsőleg fenntartani segíté, addig Olaszország majd egészen kivonta magát alóla. A XIV. század császárait a legjobb esetben nem többé főhűbérurakként, hanem meglevő hatalmak lehetséges fejeiül és megerősítőiül fogadták és becsülték; a pápaság pedig t. remtményeivel és támasztékjaival éppen elég erős volt arra, hogy minden jövőendő egységet megakadályozzon, a nélkül hogy ilyet teremteni maga képes lett volna.¹

¹ *Machiavelli*, Discorsi I. k. 12. f. E la cagione, che la Italia non sia in quel medesimo termine, ne habbia anch'ella ò una Republica ò un prencipe che la governi, è solamente la Chiesa; perche havendovi habitato e tenuto Imperio temporale non è stata si potente ne di tal vertu, che l'habbia potuto occupare il restante d'Italia a farsene prencipe.

A kettő között számtalan politikai alakulások — városok és kényurak — részint már megvoltak, részint ujonnan előállottak, a melyeknek léte tisztán tényleges minőségű volt.¹ Európa modern állami szelleme ő bennök van először a saját ösztönzéseinek átengedve; elég gyakran a féktelen önzést mutatják legborzasztóbb formájában, gúnynyal illetve minden jogot és csirájában fojtván el az egészséges fejlődést; de a hol ez irányt valami legyőzi, vagy vele fölér, ott új, eleven valami lép a történetbe: az állam mint kiszámított, tudatos teremtés, mint művészi alkotás. A városi köztársaságokban, valamint a kényúri államokban százfélékép domborodik ki ez az élet, mely meghatározza belső alakjukat ép úgy, mint külső politikájukat. Mi beérjük itt tökéletesebb, világosabban kifejezett típusának vizsgálatával a kényuri államokban.

A kényurak uralma alatt álló területek belső állapotának híres mintája volt Alsóolaszország és Szicília norman-állama, a hogy II. Frigyes átalakította.² Árulás és veszedelem közt nőtt fel a szaraczének közelében és ezért korán hozzászokott a dolgok teljesen objektív megítéléséhez és kezeléséhez — ő volt az első modern ember a trónon. Ehhez járult a szaraczén államok belsejének és közigazgatásának közélről való alapos ismerete és amaz élet halál-küzdelem a pápákkal, a mely mindkét félt arra kényszerítette, hogy minden erejüket és eszközüket a harc-

¹ Az uralkodók és pártfeleik együtt *lo stato*-nak neveztetnek s ez a név aztán egy terület összes létét bitorolhatta.

² *Winckelmann E. De regni Siculi amministrazione qualis fuerit regnante Friderico II. Berlin 1859. A. del Vecchio: La legislazione di Federico II. imperatore, Turin 1874. — II. Frigyes általában Winckelmann és Schirrmacher bőven tárgyalják.*

térre vigyék. Frigyes rendelkezései (különösen 1231 óta) a mindenható királyi hatalom megállapítását ezélozzák, a hűbérállam teljes megsemmisítését, a népnek átalakítását akaratlan, fegyvertelen s a legnagyobb mértékben adóképes tömeggé. Az egész bírói hatalmat és közigazgatást a nyugaton eladdig hallatlan módon központosította azzal, hogy a hűbértörvényszékeket nem oszlatta ugyan fel, de a tőlük való fellebbezést a birodalmi törvényszékekhez vitte keresztül; semmiféle hivatal nem volt többé népválasztás útján betölthető, az illető hely elpusztításának és a polgároknak jobbágyokká való lefokozásának terhe alatt. Behozta az eleségvámot és a teljes kataszteren és mohammedán gyakorlottságon alapuló adókat azon a zaklató és kegyetlen módon hajtotta be, a mely nélkül, igaz, keleti embertől pénzt ki nem csikarhatni. Itt nincs nép többé, hanem az alattvalók ellenőrizhető tömege, a melynek például külön engedély nélkül nem volt szabad másunnan házasodnia és föltétlenül nem volt szabad másutt, különösen nem a guelf Bolognában tanulnia; — a Frigyesről mindenképpen támogatott nápolyi egyetem, tudomásunk szerint, legelőször gyakorolt tanulási kényszert, míg fiainak a kelet, legalább ebben, szabad kezét hagyott. Ellenben ismét egészen mohammedán módra járt el Frigyes abban, hogy az egész középtenger felé saját maga folytatott kereskedést; sok tárgyat, sőt, érczeket stb. magának tartott fönn s az alattvalók kereskedését gátolta és nehezítette. A Fatimidák dynastiájához tartozó khalifák a hitetlenségről való titkos tanuknál fogva (legalább eleinte) türelmesek voltak alattvalóik vallása iránt; Frigyes ellenben uralkodói rendszerét eretnek-inquisitíóval koronázza, mely annál bűnösebbnek tetszik, ha föl vesszük, hogy az eretnekekben a szabadelvű városi élet képviselőit

üldözte. Rendőrségül végre az ország belsejében és hadserege magvaul kifelé azok a Szicziából Luceriába és Nocerába költözködött szaraczenok szolgáltak neki, a kik minden jajveszéklés iránt süketek és az egyházi átok iránt közömbösek voltak. A fegyverforgatástól elszoktatott alattvalók később Manfred bukását és anjoui Károly trónraléptét könnyen és minden ellenállás nélkül eltűrték; az utóbbi pedig örökölte az uralkodás e mechanizmusát és maga is fölhasználta.

A központosító császár mellett a legkülönösebb jogbitorlók egyike lép fel: helytartója és veje, Ezzelino da Romano. Nem képvisel ő uralkodói vagy közigazgatási rendszert, mert egész tevékenysége a keleti Felső-Olaszországban való uralomért vívott harcokban határozódik; de mint politikai előkép a későbbi idők számára nem kevésbé fontos, mint császári pártfogója. A középkornak összes eddigi hódításai és jogbitorlásai valóságos vagy állítólagos örökség és más jogok alapján, vagy a hitetlenek és kiközösítettek ellen való harcban történtek. Itt először látunk egy trón megalapítására kísérletet tömeges gyilkosságok és végtelen gyalázatosságok útján, azaz minden eszköz fölhasználása által a célra való kizárólagos tekintettel. Senki a későbbiek közül a gaztettek óriási voltában Ezzelint meg nem közelítette, Cesare Borgia sem; de a példa megvolt és Ezzelino bukása a népekre nézve nem volt az igazság helyreállítása és jövőendő gonosztevők számára nem volt intelem.

Hiába állított föl ily időben Frigyes született alattvalója, aquinói szent Tamás elméletet az alkotmányos uralomról, a melyben a fejedelmet egy tőle kinevezett felsőház és a néptől választott képviselőház támogatja; hiába ismerte el ő, a ki éppen nem volt köztársasági

ézelmi, sőt a királyságot a legjobb s legrendezettebb alkotmánynak tartotta, az alattvalók jogát a forradalomhoz.¹ Az ilyes nyilatkozatok elhangzottak a tantermekben és Frigyes és Ezzelino Olsország számára a XIII. század legnagyobb politikai jelenségei voltak és maradtak. Képük, félig már meseszerűen elhomályosodva, kiemelkedik a „száz régi novellából“ is, melyeknek első szerkesztése bizonyára még az említett században történik.² Frigyes itt már azzal az igénynyel lép föl, hogy kiméletlenül rendelkezhetik alattvalóinak vagyonával és egyéniségével még gonosztevőkre is óriási hatással van; Ezzelino már azzal a félénk tisztelettel rajzoltatik, a mely minden igen nagy benyomásnak üledéke. Egész irodalom, szemtanuk krónikájától a félig mythologiai tragédiáig, fűződött személyéhez.³

E kettőnek bukása után. különösen a guelfek és ghibellinek párharczaiból, azonnal nagyszámu egyes kényurak tűnnek fel, rendszerint mint ghibellin pártvezérek, e mellett azonban oly különböző események és föltételek kapcsán, hogy egy általános alapul szolgáló szükségyszerűséget lehetetlen észre nem venni. Az eszközöket illetőleg csak ott kellett folytatniok, a hol a pártok megkezdették: az elüzéssel vagy kiirtással és lakóhelyök elpusztításával.

¹ *Baumann*, Staatslehre des Thomas von Aquino, Lipcse 1873, Kül. 136. l. s ff.

² *Cento novelle antiche* ed. 1525. Frigyesre nézve l. 2., 21., 22., 23., 24., 30., 53., 59., 90., 100. nov.; Ezzelinora nézve l. 31. kül. 84. nov.

³ *Scardeonius*, de urbis Patav. antiqu. Grävius Thesaurusában VI., III., 259. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A XIV. század kényuralma.

A kisebb és nagyobb kényuralmak a XIV. században elég gyakran elárulják, hogy ilyenmü benyomások nem vesznek el nyom nélkül. Gonosztetteik hangosan kiáltottak s a történet azokat körülményesen följegyezte; de mint teljesen önmagukra utalt s a szerint szervezett államok mindenesetre nagyobb érdeklődést keltenek.

Az összes eszközök tudatos kiszámítása, a miről akkoriban egyetlen fejedelemnek sem volt Olaszország határain kívül fogalma, kapcsolatban az állami határokon belül majd abszolút teljhatalommal, itt egész sajátos embereket és életformákat keltett létre.¹ Az uralom főtítka a bölcsőbb kényurak számára abban rejlett, hogy az adókat lehetőleg úgy hagyták meg, a hogy találták vagy az elején berendezték: földadó kataszterre alapítva, bizonyos fogyasztási adók és vámok a be- és kivitelre, a mihez még a bevételek az uralkodóház magánvagyonából járultak; az egyetlen lehetséges fokozás az általános jólét és forgalom emelkedésétől függött. Kölcsönökről,

¹ *Sismondi*, Hist. des rep. italiennes, IV. 420 l.; VIII. l. l. s ff.

a mint a városokban előfordultak, nem volt szó; inkább egyszer-máskor jól megfontolt erőszakos csint engedtek meg maguknak, feltéve, hogy az állapotok összeségét érintetlenül hagyta, mint p. o. a legfelsőbb pénzügyi hivatalnoknak igazi szultános letétele és kifosztása.¹

Azon voltak, hogy e jövedelmekkel beérjék, hogy belölük a kis udvart, a testőrséget, a zsoldos népséget, az építkezéseket — és a tréfaüző kópét, valamint a tehetséges embereket fizessék, a kik a fejedelem személyes környezetéhez tartoztak. Az illegimitás, mert állandó veszélyek környezik, magányosságra utalja a fejedelmeket; a szövetség a magasabb szellemi képességgel, tekintet nélkül eredetére, a legtisztesebb, melyet köthet. A XIII. század északi fejedelmeinek bőkezűsége a lovagokra, a szolgáló és éneklő nemességre szorítkozott. Nem így a gondolkodásában nagyszabásu, becsvágyó olasz kényúr, kinek a tehetségre, mint ilyenre van szüksége. A költővel vagy a tudóssal együtt új talajon érzi magát, sőt majdnem új legitimitás birtokában.

Világszerte ismeretes e tekintetben Verona kényura, Can Grande della Scala, a ki kitűnő száműzöttekben udvarán egy egész Olaszországot együtt fentartott, bárha e száműzöttek közül a legnagyobbal, Dantéval szemben nem őrizte meg kegyét oly változatlanul és csonkítatlanul mint a szemfényvesztők és tréfaüző kópék iránt.²

Az írók hálásak voltak; Petrarca, kinek látogatásai ez udvaroknál oly szigorú megróvásban részesültek azok részéről, a kik tőle republicanus cselekvést és érzületet

¹ *Franco Sacchetti*, Novelle (61, 62.)

² *Petrarca*, De Rerum memorandarum, lib. II. 3, 46.

vártak, leírja a XIV. század fejedelmének ideális képét.¹ Czímzettjétől — Padua urától — sokat és nagyot kér, de oly módon, mintha őt képesnek is tartaná reá. „Ne légy polgáraid ura, hanem a haza atyja, amazokat szeresd, mint gyermekeidet,² sőt mint önmagadat. Csepegtess beléjük szeretetet magad iránt, nem pedig félelmet, mert a félelemből gyűlölet támad. Fegyvert, rendőröket és zsoldosokat az ellenség ellen fordíts — saját polgáraidal szemben semmire sem mégy a testőrséggel, de a pusztá jóakarattal igenis beéred; persze csak azokat a polgárokat gondolom, a kik az állam fentartását óhajtják; mert a ki naponként változást forgat elméjében, lázadó és az államnak ellensége.“ Részletesen következik ezután az állami mindenhatóság igazi modern fictiója; a fejedelem uralkodjék önállón, az udvarbeliektől függetlenül, e mellett azonban szerényen és egyszerűen, gondoskodjék is mindenről: templomokat és nyilvános épületeket építtessen és tartson fenn, az utczai rendőrséget szervezze, sőt tiltsa meg, hogy disznók az utczákon ne henteregjenek, minthogy ez kellemetlen látvány, idegeneknek visszataszító és a lovakra veszedelmes; azonfelül szárítsa ki mocsarakat és örködjék bor és gabona fölött. Ezenkívül gyakoroljon szigorú igazságot, az adókat

¹ *Petrarca*, *Epistolae seniles* lib. XIV. 1. Francesco di Carrarához (1373, nov. 28.). A levél néhányszor külön iratul is megjelent e cím alatt: *De republica optime administranda*, p. o. Bern, 1602.

² Csak száz évvel később lesz aztán a fejedelemasszony is a haza anyja. V. ö. Hieron. Crivelli halotti beszédjét Bianca Maria Visconti fölött, Muratorinál, *Scriptores rerum Italicarum* XXV. Col. 429. Gúnyos átvitele ennek, ha IV. Sixtus pápa nővére Jac. Volaterranusnál (*Murat.* XXIII. Col. 109.) *mater ecclesiae*-nek mondatik.

úgy írja ki és ossza föl, hogy a nép belássa, hogy szükségesek és fölismerje, hogy az uralkodó csak kellenként veszi mások pénztárát igénybe; támogassa az ügyefogyottakat és a betegeket és kitünő tudósokat részesítsen oltalmában és érintkezésében abban a föltevésben, hogy holta után is megmaradó dicsőségéről gondoskodni fognak.“

De bármilyenek voltak is a fényoldalak általánosságban és egyesek érdemei, a XIV. század mégis fölismerte vagy sejtette e kényuralmak legtöbbjének rövid tartamát és biztosíték nélkül való létét. Minthogy belső okoknál fogva az ilyféle politikai alkotások éppen annyival tartósabbak, mennyivel nagyobb a területük, azért a hatalmasabb kényuralmak mindig hajlandók voltak a kisebbeket elnyelni. Mennyi számtalan kis uralkodó esett ez időben áldozatul egyedül a Viscontiaknak, a milanói kényuraknak! E külső veszedelmeknek pedig bizonyára majd mindig belső forrongás felelt meg és e helyzet visszahatása az uralkodó elméjére a legtöbb esetben fölötte káros volt. A hamis mindenhatóság, a felhívás élvezetre és az önzés minden nemére az egyik, az ellenségek és összeesküvők a másik részen, majdnem elkerülhetetlenül kényúrrá tették a szó rosszabb értelmében.

Még ha legalább a saját legközelebbi vérrokonokban meg lehetett volna bízni! Ám a hol minden törvénytelen volt, ott szilárd öröklési törvény sem képződhetett sem a trónöröklésre, sem a javak megoszlására nézve; fenyegető pillanatokban meg a kiskoru vagy helyt nem álló fejedelemfiút az elszánt bátya vagy rokon megéppenséggel félretolta, magának a háznak érdekében. A törvénytelen fiúk kizárása vagy elismerése is állandó

viszály tárgya volt. Így lett, hogy e családok egész sora elégedetlen, bosszuálló rokonokkal volt megverve; e viszony nem ritkán nyílt árulásba vagy vad rokongyilkosságba tört ki. Mások, mint menekültek, az országon kívül élve, türelmesek és e helyzetet is tárgyilagosan fogják fel, mint p. o. I. Matteo Visconti, a ki a Gardatóban halászgat.¹ Ellenfelének, a Milanóban uralkodó Guido della Torrének követe azt kérdezte tőle egyenesen: Hogyan és mikor szándékozik ismét Milanóba visszatérni? és ezt nyerte válaszul: „Ugyanazon az úton, a melyen onnét kijöttem, de nem előbb, míg amannak gáztettei túlsúlyban nem lesznek az én büntetteim fölött.“ Némelykor a rokonok föl is áldozzák az uralkodó fejedelmet — II. Matteo Viscontit, a saját testvérei — a nagyon is megsértett közerkölcsnek, hogy ezzel a házat megmentse.² Hébe-korba az uralom olyannyira a család összességén nyugszik, hogy a fő utalva van tanácsukra; ily esetben is a birtok és a befolyás megosztása könnyen a legelkeseredettebb viszályt idézte elő.

Az akkori firenzei szerzőknél állandó s mély gyűlölettel találkozni e viszonyok ellen. Már a fényes felvonulás, a díszöltözet, melylyel a kényurak tán kevésbbé hiúságuknak akartak eleget tenni, mint inkább a nép képzeletére benyomást gyakorolni, erősen kihívja gúnjukat. Már Petrarca úgy találja, hogy a kényurak fel vannak diszítve, mint „oltár ünnepnapokon.“ Hát még ha szerencsefi esik kezükbe, mint Pisa ujdonsült dogéje, Agnello (1364.), ki az arany kormánypálczával szokott kilovagolni s aztán otthon az ablaknál mutatta

¹ *Petrarca*, *Rerum memorand. liber III.*, 2, 66.

² *Matteo Villani*, V. 81.

magát „a hogy ereklyéket mutatnak“, szőnyegre és aranyszövetből való vánkosokra támaszkodva; térdenállva kellett őt kiszolgálni és úgy szólítani mint a pápát vagy a császárt.¹ Gyakrabban azonban ezek a régi firenzeiek fenséges komolysággal beszélnek. Dante² az új fejedelmek birtok- és uralomvágyát, nem-nemes köznapi voltát kitűnően fölismeri és leírja. „Mi egyebet hangoztatnak harsonáik, csengetyűik, tulokjaik és fuvoláik, mint: ide hozzánk ti hóhérok! ti ragadozó madarak!“ XIV. századbeli festők (Ambrogio di Lorenzo) a kényuralmat szörnyeteges, sisakos, paizsos lénynek tüntetik fel, mely erős vár előtt trónol, vétkektől körülvéve, lábainál a letaposodott igazság, oldalán elpusztított városok és falvak.³ Később a kényúr várát magasnak és magányosnak festik, tele tömlöczőkkel és hallgatódzó csövekkel,⁴ a gonoszság és a nyomorúság tanyájaként. Mások mindenkinek, a ki kényúri szolgálatba adja magát⁵, szerencsétlenséget jósolnak és végül magán a kényúron siránkoznak, a ki óhatatlanul minden jó és derék embernek az ellensége, senkiben sem bízhatik és alattvalóinak arczáról leolvashatja, hogy bukását várják. „A mint a kény-

¹ *Filippo Villani*, Istorie XI. 101. — Castracane ókori diadal menetét Luccában körülményesen leírva találni életrajzában, Tegrimótól, *Muratori*-nál XI. Col. 1940.

² De vulgari eloquio, I. 12 f. . . . qui non heroico more, sed plebeo sequuntur superbiam etc.

³ *Woltmann A.*: Geschichte der Malerei, Lipcse, 1879, I. 457. s ff.

⁴ Ez ugyan először csak a XV. század irataiban fordul elő, de bizonyosan korábbi képzelmények szerint: L. B. Alberti, de re aedif. V. 3. — Franc. di Giorgio, Trattato, Della Valle, Lettere sanesi, III, 121.

⁵ *Franco Sacchetti*, Nov. 61.

uralmak keletkeznek, növekednek és megerősödnek, úgy nő bensejükben rejtve egyúttal az az anyag is, mely szükségkép zavarukat és bukásukat idézi elő.¹ A legmélyebb ellentét nincs világosan kiemelve: Firenze akkor az egyéniségek leggazdagabb fejlődésével volt foglalatoss, míg a kényurak nem tűrtek meg és nem engedtek érvényesülni más egyéniséget, csak a magukét és legközelebbi szolgálkét. Hiszen II. Frigyes óta, a ki e részben is kisebb uralkodóknak minta és előkép volt, az egyes emberek ellenőrzése egészen az útlevel-ügyig teljesen keresztül-vitetett.²

Az ily élet, mely már magában rideg és istentelen, a kortársak gondolkodásában még különös színt nyert egyes urakodók köztudomásu csillaghite és hitelensége folytán. Midőn az utolsó Carrara dögvészpusztította Páduájában (1405) a falakat és kapukat nem tudta többé új emberekkel megrakatni, míg a velenczeiek a várost körülfozták, testőrei gyakran hallották őt éjjelenként az ördögöt híni, hogy ölje meg őt!

A XIV. század e kényuralmának legteljesebb és legtanulságosabb kifejlődése kétségkívül a Viscontiaknál található Milanóban, Giovanni érsek halálától (1354) fogva. Bernabò-ban azonnal félreismerhetetlenül családi hasonlatosság mutatkozik a legborzasztóbb római imperatorokkal.³ Államaiban pápának mondotta magát, elkobozta a papság birtokait és a papokat börtönbe vettette; a

¹ *Matteo Villani*, VI, 1.

² Padua útlevelkiadó hivatala a XIV. század közepén „quelli delle bulette“-nek mondatik *Franco Sacchetti*-nél, Nov. 117.

³ *Corio*, Storia di Milano, Fol. 247. s ff.

legfontosabb állami cél a fejedelem vadkan-vadászata; a ki ebbe ártja magát, kínos halállal bűnhődik; a reszkető nép 5000 vadászkutyáját kénytelen etetni a legszigorúbb felelősség mellett jóvoltukért. Az adókat minden elképzelhető kényszereszközökkel fölemeli, hét leánya mindegyikét 100.000 arany forinttal kiházasítja és óriási kincset gyűjt. Felesége halálakor (1384) értesítés jelent meg „az alattvalókhoz“, hogy a mint egyébkor az örömet, úgy most a fájdalmat is oszszák meg vele és egy évig gyászt hordjanak. — Nagyszerű azután az a csin, melylyel öcscse Giangaleazzo (1385) őt hatalmába ejtette; egyike azon sikerült összeesküvéseknek ez, melyeknek leírásánál még a késő történetírónak is örül a lelke.¹ Giangaleazzo ugyanis, kit rokonai tudomány-szeretete és vallásossága miatt megvetettek, elhatározta, hogy bosszút áll és búcsujárás ürügye alatt a várost elhagyván, mitsem sejtő nagybátyját megrohanja, fog-ságba veti, egy csapat fegyveressel a városba nyomul, magához ragadja az uralmat és Bernabò palotáját a népnek prédára bocsátja.

Giangaleazzónál hatalmasan jelentkezik a valódi kény-
 uryi érzék a nagy és rengeteg iránt. 300,000 arany (forint költséggel gátakat épít, hogy a Minciót Mantuától, a Brentát Páduától tetszés szerint elvezethesse és a városokat védte lenne tehesse,² sőt nem lehetetlen, hogy azon törte volna az eszét, mint lehetne a velencei lagu-

¹ *Paolo Giovio*-nak is például: *Elogia Virorum bellica virtute illustrium*, Basel, 1575, 85. l., Bernabò *vita*-jában. Giangaleazzo Giovio szemében (*vita*, 86. l. s ff.) post Theodoricum omnium praestantissimus. V. ö. még *Jovius*, *Vitae XII. vicecomitum Mediolani principum*, Paris, 1549, 165. l., s ff.

² *Corio*, Fol. 272., 285.

nákat lecsapolni. Megalapítja ¹ „a legbámulatosabbat valamennyi kolostor közt“, a Certosát Pavia mellett és a székesegyházat Milanóban, „mely nagyságra és pompára a kereszténység összes templomait felülmulja;“ sőt talán a palota Paviában, melyet már atyja, Galeazzo megkezdett és melyet ő befejezett, a legnagyobb és legdíszesebb fejedelmi székhelye volt az akkori Európának. Odatette át könyvtárát és a szentek ereklyéinek nagy gyűjteményét, melyeknek különösen buzgó hitet szentelt.

Az ily gondolkodásu fejedelemnél feltűnő volna, ha politikai téren is nem nyulna a legbecsesebb koronák után. Venczel király őt (1395), alkalmasint nagy összeg fejében, herceggé tette; ő azonban nem gondolt kevesebbre mint az olasz királyságra ² vagy a császári koronára, midőn (1402) megbetegedett és meghalt. Mondják, hogy összes államai egy ízben az 1.200,000 arany frt rendes adón kívül egy esztendőben még 800,000-et fizettek volna rendkívüli segélyként. Halála után a birodalom, melyet mindenféle erőszaktétellel összeszerzett, szét hullott és egyelőre régiebb alkatrészeit is alig lehetett megtartani. Mi lett volna fiaiból: Giovan Máriából († 1412) és Filippo Máriából († 1447), ha más országban és házuk-

¹ *Cagnola*, Archiv. stor. III., 23. l.

² Így *Corio*, Fol. 286 és *Poggio*, Hist. Florent. IV. *Murat.* XX., Col. 290. — Terveiről a császárságra *Cagnola* az id. h. szól, l. még a szonettet *Trucchi*-nál, *Poesie ital. inedite* II., 118. l.:

Stan le città lombardè con le chiave

In man per darle a voi . . . stb.

Roma vi chiama: Cesar mio novello

Io sono ignuda, et l'anima pur vive:

Or mi coprite col vostro mantello stb.

ról mit sem tudva éltek volna, ki a megmondhatója? De mint e nemzetség örökösei, örökölték egyúttal óriási tőkét a kegyetlenségnek és gyávaságnak, mely itt nemzedékről nemzedékre felgyülemlett.

Giovan Mária megint kutyái által híresült el, de nem többé vadászkutyák által, hanem olyanok által, a melyek emberek szétmarczangolására voltak idomítva és a melyeknek nevük ránk maradt éppúgy, mint Valentinianus császár medvéinek neve.¹ Midőn 1409 májusban, a még dúló háború alatt, a kiéhezett nép az utcán azt kiáltotta feléje: Pace! Pace! (Békét! Békét!) zsoldosait a tömegre rontatá, kik 200 embert leöltek; azután akasztófahalál terhe alatt megtiltotta a Pace és Guerra szók (béke, háború) kiejtését és még a papokra is ráparancsolta, hogy e helyett: dona nobis pacem (adj nekünk békét), ezt mondják: tranquillitatem! (nyugodalmat.) Végre néhány összeesküvő felhasználta a pillanatot, midőn az örült herczeg fő condottieréje, Facino Cane halálos betegen feküdt Paviában, és Giovan Máriát S.-Gottardo temploma mellett Milanóban megölték; a haldokló Facino pedig ugyanaz napon megeskette tisztjeit, hogy az örökösnek, Filippo Máriának lesznek segítségére és még ő maga² javasolta, hogy felesége az ő halála után ehhez menjen férjhez, a mi csakhamar meg is történt; Beatrice di Tenda volt a nő. Filippo Máriáról utóbb még lesz szó.

És ily időkben mert Cola di Rienzi Róma elcsenevészedt városi lakosságának gyarló lelkesedésére új uralmat fölépíteni Olaszország fölött. Oly uralkodók mellett, a kik óriási

¹ Corio, Fol. 301. s ff. V. ö. *Ammian. Marcellin.* XXIX., 3.

² Igy *Paul. Jovius*: Elogia 88—92. l.-ig, Jo. Maria Philippus és Vitae XII. vicecomitum, 175—189. l.

energiával csak a gyakorlatilag elérhetőért küzdenek és ezt azzal érik el, hogy minden eszközt, még a legroszszabbat is felhasználják — ő a zavaros rajongó, a ki ideális érzületét szörnyű, de energiátlan kegyetlenségekkel szennyezi be, mitsem tud kivinni és nyomorultan letűnik a színpadról, melyen büszke szerepet kezdett vinni.

HARMADIK FEJEZET.

A XV. század kényuralma.

A XV. század kényuralma változott jelleget mutat. Sokan a kis kényurak közül és a nagyobbak közül is néhányan, mint a Scalák és Carrarák, elpusztultak; a hatalmasok birtokaikat kikerekítették és belsőleg jellegzetesebben fejlődtek; Nápoly az új aragoniai dynastia által erősebb irányt nyer. Különösen jellemzi e századot a condottierek törekvése független uralom, sőt koronák után; ez új lépés a tiszta ténybeliség útján és magas díj a tehetségnek, valamint az elvetemültségnek. A kisebb kényurak, hogy maguknak támasztékot biztosítsanak, örömet adják most magukat a nagyobb államok szolgálatába és azoknak condottierei lesznek, a mi nekik némi pénzt és bizonyára nem egy gonosztettért büntetlenséget szerzett, sőt talán területük nagyobbodását is. Egészen véve nagyoknak és kicsinyeknek jobban kellett magukat megerőltetniök, józanabbul és számítóbban eljárniök és a túlságos sok bünténytől tartózkodniök. Általában csak annyi gonosz volt szabad tenniök, a mennyi kimutathatólag céljaiknak szolgált — ennyit megbocsátott nekik a nemérdekeltek véleménye is. A kegyelet tökéjének, mely a legitim nyugati fejedelmi

házaknak oly nagy hasznukra volt, itt nyoma sincs, legfőljebb a fővárosi népszerűség egy neme van meg; a mi Olaszország fejedelmeit igazában előbbre segítheti, mindig csak a tehetség és józan számítás. Oly jellem, mint Merész Károlyé, a ki dühös szenvedélyvel teljesen gyakorlatiatlan czélokba rögzött, az olaszok előtt valóságos rejtvény volt. Ezért a milanói követek ítélete: „Hiszen a svájcziaiak mind parasztok és ha valamennyit agyonverik is, ez mégsem elégtétel a burgundiai mágánásokért, a kik a harcban talán elesnek! Ha a herczeg a Svájczot ellenállás nélkül birná is, évi jövedelmei nem volnának azért 5000 arannyal sem nagyobbak stb.“¹ A mi Károlyban középkori volt: lovagias képzelődései és eszményei, azt Olaszország már rég nem értette. Ha pedig alvezéreit épenséggel pofozta² és mégis magánál tartotta, ha seregeivel kegyetlenül bánt, hogy őket egy vesztett csata miatt megbüntesse, azután meg titkos tanácsosait a katonák előtt szégyenítette meg — akkor a délvidéki diplomaták tudták, hogy el van veszve. XI. Lajos azonban, a ki politikájában az olasz fejedelmeket a saját módjukon belül haladja meg és a ki mindenek előtt Francesco Sforza bámulójának vallja magát, műveltség dolgában, pórias természete által ama fejedelmektől nagyban különbözik.

Egész csodálatos módon keveredik a jó és a rossz a XV. század olasz államaiban. A fejedelmek egyénisége oly kiművelt lesz, gyakran oly kiválóan jelentős, helyzetük és feladatuk tekintetében oly jellegzetes, annyira föl-

¹ *De Gingins*: Dépêches des ambassadeurs milanais. Páris és Genf, 1858, II., 200. l. s. ff. (213. sz.) V. ö. II., 3. (144. sz.) és II., 212. ff. (218. sz.)

² *Paul. Jovius*, Elogia, 156. l. ff.: Carolus Burgundiae dux

tételezve erő- és tehetségtől, a voltaképi *virtu*-tól (erénytől), melyről nem ritkán azt hiszik, hogy „*sceleratezzá*-val“ (bűnösséggel) összefér,¹ hogy az erkölcsi ítélet nehezen lesz pártatlan.

Az uralkodás területe illegitim és az marad, átok nehezedik rá, melyet el nem távoztathatni. Császári helybenhagyás és ráruházás ezen nem változtatnak, mert a nép nem vesz róla tudomást, ha uralkodói valahol messze országokban vagy valamely átutazó idegentől egy darab pergament vettek. A XVI. század egyik historikusa az előbbieket véleményét fejezi ki, azt mondván: „A ráruházás egy ember által, a ki Németországban lakik és a kinek a római császárból nincs egyebe, mint az üres neve, nem lehet oly erejű, hogy a gonosztevőből a városnak igaz signoreja, ura váljék.“² Mire valók a császárok általában, ha a kényurak előállítását meg nem gátolhatták — így hangzott a tudatlan emberi ész logikája. IV. Károly római útja óta a császárok Olaszországban még csak a náluk nélkül keletkezett erőszakos állapotot *szentesítették*, a nélkül azonban, hogy azt legkevésbé is egyébbel mint okiratokkal *biztosíthatták* volna. Károly egész föllépése Olaszországban két ízben ott tartózkodásakor, 1354 és 1368, egyike a leggaládabb politikai komédiáknak; olvassuk csak meg Matteo Villani-ban,³ a

¹ *Machiavelli*. Discorsi I., 10, midőn Sept. Severusról szól.

² Erről l. *Franc. Vettori*, lenyomatva: Arch. stor. VI., 293. l.

³ *M. Villani*, IV., 38., 39., 44., 56., 74., 76., 92.; V., 1., 2., 14—16., 21., 22., 36., 51., 54. Persze megfontolandó, a szerző a Viscontiaktól való idegenkedése miatt nem tart és mutat-e be több dolgot rosszabbnak, mint a minő. IV. Károlyt Villani egy ízben (IV., 74.) nagyon dicséri.

Viscontiak hogyan kísérik és vezetik területükön végig, majd belőle ki, hogyan siet, mint egy vásárra jött kal-már, csakhogy árujáért, a szabadalmakért minél előbb pénzt kapjon; mily siralmasan lép fel Rómában és végül a nélkül hogy csak kardot is rántott volna, hogyan megy tele pénzes zsákjával az Alpeseken át megint haza.

Mindazáltal hazafias rajongók és költők, kiknek elméje a letűnt nagyságon csüggött, megjelenéséhez némi reményt fűztek, melyet persze nyomorult fellépése aztán tönkre tett. Petrarca, ki sűrű levelekben az Alpeseken való atkelésre figyelmeztette a császárt, hogy Rómának visszaszerezze nagyságát és új világbirodalmat alapítson, most, midőn a császár, persze a nélkül hogy ama magas-röptű tervekre gondolt volna, Olaszországba jött, azt remélte, hogy álmai meg fognak valósulni és szóbeli és írásbeli figyelmeztetéseivel nem szűnt meg a császárnak százszor is elméjébe vésni gondolatait, végül azonban mégis elfordult tőle, midőn azt hitte, hogy Károly meghódolása a pápa előtt a császári tekintélyt meggyalázta. Sőt Petrarca és amaz időnek egy más költője azt várták tőle, hogy a szentföldre fog hadat vinni, azonban csakhamar belátták, hogy a figyelmeztetés hiába való volt.¹

Zsigmond legalább első ízben (1414) azzal a jó szándékkal jött, hogy XXIII. Jánost a zsinatában való részvételre bírja; akkor történt, hogy a császár és a pápa Cremona magas tornyáról Lombardia panorámáját élvezték, míg gazdájok, a város kényura, Gabrino Fondalo, kedvet érzett magában, hogy mind a kettőt a magasból ledobja. Másodízben Zsigmond egészen mint kalandor

¹ L. az I. sz. kitérést a szakasz végén.

jelent meg, ki az őt megillető császári jogot csak azzal gyakorolta, hogy Beccadellit költőnek koronázta meg; tudósokkal és költőkkel úgy társalgott mint egyenrangúakkal, gazdagoktól pénzbeli ajándékot és drágaságokat fogadott el, az utóbbiakat magának tartotta, a pénzt pedig udvarosai között szétosztotta; azután félévnél tovább Sienában vesztegelt, mint adósok börtönében és később csak nagy bajjal birt a koronázáshoz Rómába eljutni.

Hát még III. Frigyesről mit gondoljon az ember? Látogatásai Olaszországban olyan jelleműek, mint a ki utazik, mikor szabadsága van, vagy szórakozást keres azoknak rovására, kik jogaikról tőle pecsétetes levelet akartak, vagy a kiknek hízelgett, hogy egy császárt nagy pompával megvendégelhetnek. Ez volt az eset Alfonsóval Nápolyban, ki a császári látogatásra 150,000 arany forintot költött.¹ Ferrarában² Frigyes Rómából való második visszatértekor (1469) egy egész napon át, a nélkül hogy a szobából kimozdult volna, csupa előléptetést, számszerint nyolezvanat osztogatott szét; voltak köztük *cavallieri*-k, *dottori*-k, *conti*-k, jegyzők, még pedig *conti*-k különböző árnyéklattal, minők voltak: *conte palatino*, *conte* azzal a joggal, hogy *dottori*-t, de legfőlebb csak ötöt, kinevezhet, *conte* azzal a joggal, hogy fattyút törvényesíthet, jegyzőket megtehet, nem becsületes jegyzőket becsületeseknek nyilváníthat stb. Ám a császári *cancellar* a különböző oklevelek kikészítéseért olyforma há-

¹ Közelebbit l. *Vespasiano Fiorentino*, ed. Mai, *Spicilegium romanum*, I. k., 54. l. V. ö. 150. és *Panormita*: *De dictis et factis Alphonsi lib. IV.*, Nro. 4.

² *Diario Ferrarese*, *Murat*: XXIV. Col. 217. s. ff.

ládatosságot kívánt, a melyet Ferrarában kicsit sokallottak.¹ Hogy az ugyanez alkalommal 4000 arany forint évi adó fejében Modena és Reggio herczegévé emelt Borso, Ferrara ura, mit gondolt magában, midőn császári jóakarója ily pecsétes leveleket osztogatott és az egész kis udvar magát címekkel ellátta, nem találjuk följegyezve. A humanisták, a kik akkor a közvéleményt vezették, érdekeik szerint meg voltak oszolva. Míg az egyik rész² a császárt a császári Róma költőinek conventionalis ujjongásával ünnepelte, addig Poggio,³ a ki, mint társainak legtöbbje, voltakép monarchia-ellenes meggyőződésű, nem is tudja többé, hogy a koronázás voltakép mire való; hiszen a régieknél csak a győzelmes imperatort koronázták meg, még pedig babérrel. Ő és későbbiek azután hevesen tiltakoznak az imperator címnek a német császárokra való átruházása ellen, és ezt, mint pl. L. Giustiniáni heves vitairatban H. Bebel ellen, kárhozatos bár bár szokásnak mondják.

I. Miksával azután, ki alatt ez az irodalmi harc vívatott. új császári politika kezdődik Olaszországgal szemben, idegen népek általános beavatkozásával kapcsolatban. Kezdeté — Milanót, szerencsétlen öcscsének mellőzésével, Lodovico Moro kapja hűbérül — nem lehetett áldásos. Az újabbkori beavatkozási elmélet szerint, ha

¹ Haveria voluto scortigare la brigata. *Giov. Maria Filelfo*, ki akkoriban Bergamóban tartózkodott, heves satyrát írt „in vulgus equitum auro notatorum.“ V. ö. F. életrajzát, *Favre*, *Mélanges d'histoire littéraire* 1856. I., 10. l.

² *Annales Estenses*, *Murat.* XX., Col. 41.

³ *Poggii Hist. Flor. pop.*, L. VII., *Murat.* XX. Col. 381. V. ö. *Bezold*, *Die Lehre von der Volkssouveränität während des Mittelalters*, *Hist. Zeitschr.* 36. k., 365. l.

ketten egy országot szét akarnak szakítani, jöhet még egy harmadik és velük tarthat és így a császárság is elkérhette a maga részét. Azonban jogról stb. nem kellett volna már szónak esni. Midőn XII. Lajost Génuaiban varták (1502), midőn a dogepalota dísztermének homlokzatáról a nagy birodalmi sast lefaragták és mindent liliomokkal festettek tele, a történetíró Senarega¹ mindenütt kérdezősködött, mit jelent voltakép az annyi forradalomnál mindig megkímélt sas s micsoda jogai vannak a birodalomnak Génuaéhoz? Senki se tudott egyebet, mint a mit régóta mondogattak, hogy Génua *camera imperii*. Általában senki sem tudott Olaszországban valamennyire biztos választ adni ilyen kérdésekre. Csak midőn V. Károly Spanyolországot s a birodalmat együtt birtokolta, akkor spanyol erővel egyuttal császári igényeket is érvényesíthetett. De a mit ily módon nyert, tudvalevőleg nem a birodalomnak, hanem a spanyol hatalomnak vált hasznára.

A XV. század dynastiáinak politikai illegitimitásával összefüggött a közömbösség a legitim születés iránt, mely a külföldieknek, p. o. egy Cominesnek annyira feltűnt, hogy egy ízben egyenesen azt mondotta, Olaszországban nem is tesznek különbséget törvényes és törvénytelen gyermekek között. Az illegimitás úgyszólván ráadás volt. Míg északon, például Burgundiában, a fattyúknak külön pontosan megszabott járadékot, püspökséget s hasonlót adtak, míg Portugáliában egy fattyúág csak a legnagyobb erőfeszítés mellett tarthatta magát a trónon, addig Olaszországban nem volt többé

² Senarega, de reb. Genuens. Murat. XXIV., Col. 575.

fejedelmi ház, melynek a főágban ne lett volna valami törvénytelen leszármazottja, melyet nyugodtan тұrt. Az aragoniaiak Nápolyban a ház fattyúágát képezték, mert Aragoniát magát I. Alfonso testvére örökölte. A nagy urbinói Federigo tán általában nem is volt Montefeltro. Midőn II. Pius a congressusra utazott Mantuába (1459), Ferrarában fogadására 8 fattyú jelent meg az Este-házból.¹ Közöttük maga az uralkodó herceg, Borso és két törvénytelen fia az ő hasonlókép törvénytelen testvérének és elődjének, Leonellónak. Utóbbinak azonfelül törvényes neje is volt, még pedig nápolyi I. Alfonsónak egy afrikai nőtől származott törvénytelen leánya.² A fattyúknak gyakran már azért is megadtak minden jogot, mert a törvényes fiúk kiskorúak és a veszedelmek sürgősek voltak; a senioratus egy bizonyos neme honosodott meg, további tekintet nélkül törvényes vagy törvénytelen származásra. A czélszerűség, az egyének és tehetségének érvénye itt mindenütt hatalmasabbak, mint a többi nyugat törvényei és szokásai. Hiszen az a kor volt ez, midőn a pápák fiai maguknak fejedelemségeket alapítottak!

A XVI. században az idegenek és a kezdődő ellen-reformatio befolyása alatt az egész ügyet szigorúbban vették; Varchi azt találja, hogy a törvényes fiúk örökösödését „az ész parancsolja és örök időktől fogva az ég akarata”.³ Ippolito Medici bíboros Firenze fölött való

¹ A Diario Ferrarese felsorolja őket, *Murat.* XXVI., Col. 203. V. ö. *Pii II.* Commentarii, Róma, 1584., II., 102. l.

² *Marin Sanudo*, Vita de' duchi di Venezia, *Murat.* XXII., Col. 1113.

³ *Varchi*, Stor. Fiorent. I., 8. l.

uralmának jogát arra alapítja, hogy talán törvényes házasságból származik vagy legalább is nemesi nőnek a fia, nem pedig (mint Alessandro herczeg) cselédlányé.¹ Most kezdődnek a morganaticus érzelmi házasságok is, melyeknek a XV. században, erkölcsi és politikai okokból, alig lett volna értelmük.

Az illegitimitásnak a XV. században legmagasabb és legcsodáltabb formája azonban a *condottiere* (zsoldosvezér), a ki (bármilyen is az eredete) magának fejedelemséget szerez. Alapjában már Alsó-Olaszországnak elfoglalása a normannok által a XI. században nem volt egyéb; most azonban ilyféle tervelések a félszigetet állandó nyugtalanságban tartják.

Zsoldosvezér, mint ország ura, jogbitorlás nélkül is megfészkelhette magát, ha gazdája pénz és népség hiányában őt területbeli ajándékkal fizeti ki;² a *condottiere* különben is, még ha kis időre legtöbb emberét elbocsátja is, rászorult egy biztos helyre, a hol téli szállást tartott és a legszükségesebb készletet elrejtthette. Az így fölszerelt csapatvezető első példája John Hawkwood, ki XI. Gergely pápától Bagnacavallót és Cotignolát kapta.³ De midőn Alberigo da Barbianoval olasz hadseregek és

² Soriano, Relaz. di Roma 1533, Tommaso Gar, Relazioni della corte di Roma (Alberi, Relazioni degli ambasciatori veneti, II. Ser., III. k., 281. l.)

³ A következőkre nézve v. ö. Canestrini, Arch. stor. XV. kötete bevezetésében.

⁴ Róla Shepherd-Tonelli: Vita di Poggio, app. VIII—XVI. l. H. (Haucud)-ról a firenzei államkanczellár, Coluccio de Salutati igen érdekes leveleit l. ennek Epistolae, kiad. Rigacci (Fir. 1742, I. és II. k.) Már itt is előfordulnak a német zsoldosok, kiket nem valami nagyon kedveltek.

hadvezérek léptek a színtérre, akkor sokkal közelebb esett az alkalom fejedelemségek szerzésére, vagy ha a condottiere már valahol kényúr volt, az öröklöttnek meg-nagyobbítására. E katonai uralomvágy első nagy tivornyáját Milano hercegségében ülték Giangaleazzo halála után (1402); két fiának (16 lap) uralkodása főképen e harcziás kényurak elpusztításával telt el és közülök a legnagyobbnak, Facino Canénak az özvegye és városainak egész sora és 400,000 arany forintja mind örökségül maradt az utódjára; azonfelül Beatrice di Tenda (17. l.) magával vitte első férjének katonáit is.¹ Ettől az időtől fogva fejlődött ki azután az a módfeletti erkölcstelen viszony a kormányok és condottierek között, mely a XV. századra annyira jellemző. Régi adoma,² egy azok közül való, melyek sehol sem és mindenütt igazak, e viszonyt körülbelül így rajzolja: Egy város — mondják, hogy Siena volt — polgárainak volt egyszer egy vezérük, a ki őket ellenséges nyomástól megszabadította; naponként tanácskoztak, mivel jutalmazhatnák s azt találták, semmi jutalom, mely hatalmukban áll, nem elég nagy, még az sem, ha a város urává megtennék. Végül felemelkedett egy, a ki úgy vélekedett: Öljük meg és azután imádjuk mint városunk szentjét. És úgy bántak vele, körülbelül mint a római senatus Romulussal. A theoretikusok, p. o. Machiavelli,³ ily eseményekre támaszkodva azt a tételt állítják föl, hogy a győzelmes condottiere vagy mindjárt a győzelem után gazdájának adja át a sereget és várja

¹ *Cagnola*, Arch. stor. III. 28. et (Filippo Maria) da lei (Beatr.) ebbe molto texoro e dinari, e tutte le giente d'arme del dicto Facino, che obedivano a lei.

² *Infessura*, Eccard, scriptores, II., Col. 1911.

³ *Discorsi*, I., 30.

be nyugodtan jutalmát, vagy pedig nyerje meg a katonákat a maga részére, vegye be a várakat és büntesse meg a fejedelmet „di quella ingratitudine, che esso gli userebbe“ (azért a hálátlanságért, melylyel vele bánt volna).

Tényleg senkitől se kellett a condottieréknek jobban őrizkedniök, mint gazdáiktól; ha sikerrel harczoltak, veszedelmesek voltak és eltétettek láb alól, mint Roberto Malatesta mindjárt a győzelem után, melyet IV. Sixtus részére kivívott (1482); a legelső szerencsétlenségnél pedig némelykor boszut álltak rajtuk, mint a velenceiek Carmagnolán, a kit 1432-ben kivégeztek. A velenceiek szerették, ha a condottierék náluk helyezték el pénzüket; rávették, hogy tegyék meg őket örököseikül, mindazáltal vagyonukat elkobozták; megmérgezték a vezéreket és aztán azt állították, hogy ez büntetés az amazok által elkövetett árulásért.¹ Jellemzi a helyzetet erkölcsi szempontból, hogy condottierék gyakran kénytelenek voltak feleségüket és gyermeküket túszozul adni, de azért bizalmat még sem élveztek, sem nem éreztek. A lemondás hőseinek, Belizár-féle jellemeknek kellett volna lenniök, hogy a legmélyebb gyűlölet bennök gyökeret ne verjen; csak a legtökéletesebb belső jóság tarthatta volna őket vissza attól, hogy a legnagyobb gonosztevők ne legyenek. És ilyenekül néhányat ismerünk közülök, telve gúnynyal minden szent iránt, telve kegyetlenséggel és árulással az emberek iránt; majd mind olyanok, kik cseppet sem törődtek vele, ha pápai átok alatt kellett is meg-

¹ V. ö. *Barth. Facius*, de vir. ill. 64. l. Colleoni vagyonáról: *Malipiero*, *Annali Veneti*, *Archiv. stor.* VII., I., 244. l. A pénz-elhelyezésről: u. o. 351. l.; Alviano megmérgezése: *Prato*, *Arch. stor.* III., 348.

halniok. Egyúttal azonban néhányban kifejlődik az egyeniség, a tehetség, a legnagyobb művészeti magaslatig és ilyenül a katonák is elismerik és csodálják; ezek az újabb kor első hadseregei, a melyekben a vezér személyes hitele minden további mellékgondolat nélkül a hajtó erő. Fényesen mutatkozik ez p. o. Francesco Sforza életében;¹ itt nincs rendi előítélet, mely megakadályozta volna, hogy magának a legegényibb népszerűséget minden egyesnél meg ne szerezze és azt nehéz pillanatokban lehetőleg ki ne használja; előfordult, hogy az ellenségek az ő láttára letették a fegyvert és hajadon fővel, tisztelettel köszöntötték, mert mindenki a katonaság közös atyjának tekintette őt.

A Sforza-nemzetség általában érdekes annyiban, hogy az ember azt hiszi, hogy az előkészületet a fejedelemségre elejétől fogva látja átcsillámlani.² A szerencse alapját a család nagy termékenységére vetette meg; Francesco már nagyon híres apjának, Jacopónak, húsz testvére volt, valamennyi Cotignolában, Faenza mellett, ridegen és keményen nevelkedve, azon örökös romagnolai vendetták iegyikének hatása alatt, mely ő közöttük és a Pasoliniak háza között fennállott. Az egész lakás csupa fegyvertár és őrszoba volt, anyja és nővérei is egészen harciasak. Tizenhárom éves korában Jacopo lóra ült és titkon elment hazulról, elsőben is Panicaléba, Boldrinóhoz, a pápai condottieréhez, ugyanahhoz, a ki azután még halálában is vezette csapatját, mert a hadi jelszó zászlóval körülra-

¹ *Cagnola*, Archiv stor. III. 121. s ff.

² Legalább *Paulus Jovius*-nál: Vita magni Sfortiae (Róma 1539, Ascanio Sforza biborosnak ajánlva), mely legvonzóbb élet-rajzainak egyike.

kott sátorból adatott, melyben a bebalzsamozott holttest feküdt — a míg méltó utód találkozott. Jacopo, miután különböző szolgálatokban lassan-lassan felküzdötte magát, testvéreit is maga után vonta és általuk ugyanazokat az előnyöket élvezte, melyeket fejedelemnek a nagyszámu dynastia biztosít. Ezek a rokonok azok, a kik a hadsereget összetartják, mialatt ő Nápolyban, a castel dell'uovo-ban fekszik; nővére sajátkezüleg elfogja a királyi közbenjárókat és ezzel megmenti a haláltól.

Már az is állandóságra és messze látó tervelésre mutat, hogy Jacopo pénz dolgában teljesen megbízható volt és azért a bankároknál hitele még vereségek után is volt; hogy a parasztokat mindenütt a katonák szabadossága ellen védelmezte és a meghódított városok feldúlását nem szerette; különösen azonban, hogy kiváló ágyasát, Luciát (Francesco anyját) máshoz adta férjhez, hogy ő maga később fejedelmi házasságra léphessen. Rokonainak egybekelése is bizonyos terv szerint történtek. Kartársainak istentelenségétől és szennyes életétől távol tartotta magát; Francescóját a következő három tanácsosal küldte világgá: Ne nyulj a más feleségéhez; embereid közül senkit meg ne verj, vagy ha megtetted, küldd el messze magadtól; végül: ne ülj keményszájú nőrre, se olyanra, mely a patkót el szokta veszteni. Mindenek előtt pedig, ha nem is nagy hadvezérnek, mégis nagy katonának egyéniségével birt, hatalmas, mindenképpen edzett testtel, népszerű parasztarcczal, bámulatos emlékező tehetséggel, mely minden katonát, minden lovukat, minden zsoldbeli ügyüket sok év óta ismerte és megőrizte. Műveltsége csak olasz volt; minden szabad idejét azonban a történet megisme-

résére fordította és görög és latin műveket saját használatára lefordíttatott.

Francesco, az ő még dicsőségesebb fia, elejétől fogva nyilvánvaló nagy uralomra tört és a hatalmas Milanót fényes hadvezetéssel és minden habozás nélkül elkövetett árulással el is nyerte (1447—1450).

Példája vonzott. Aeneas Sylvius¹ ekkoriban ezt írta: „Változást áhító Olaszországunkban, a hol semmi sem áll biztosan és régi uralom nem létezik, könnyen lehetnek szolgálkból királyok.“ Egy pedig, a ki pedig maga „Fortuna emberének“ nevezte magát, akkoriban mindenekelőtt foglalkoztatta az egész ország képzeletét. Giacomo Piccino volt az, a Nicolò fia. Nyílt és égető kérdés volt: vajjon neki is sikerülni fog-e fejedelemséget megalapítani, vagy nem? A nagyobb államoknak kézzelfogható érdekükben feküdt ezt megakadályozni és Francesco Sforza is azt találta, hogy előnyös volna, ha az uralkodókká lett zsoldos vezérek sora ő vele magával véget érne. De a csapatok és kapitányok, a kiket Piccino ellen küldtek, midőn ez p. o. Sienát akarta maga részére elfoglalni, belátták,² hogy saját érdekek kívánja, hogy őt támogassák: „Ha neki vége volna, mi megint haza mehetnénk szántani.“ Mialatt őt Orbetellóban körülfogták, egyúttal élelmi szerekkel is ellátták és ő a legtisztességesebb módon húzta ki magát a hinárból. Végül még sem került el végzetét. Egész Olaszország fogadott, mi fog történni, midőn ő (1465) Sforzánál

¹ *Aen. Sylvius*, magyarázat e műhöz: De dictis et factis Alphonsi, Opera 1538, 251. l.: Novitate gaudens Italia nihil habet stabile, nullum in ea vetus regnum, facile hic ex servis reges videmus.

² *Pii II. Comment. I. 46, v. ö. 69. l.*

Milanóban tett látogatása után Nápolyba, Ferrante királyhoz utazott. Minden kezesség és előkelő összeköttetés ellenére ez őt a castell nuovó-ban meggyilkoltatta.¹ A mely condottieréknek öröklött államuk volt, azok sem érezték magukat soha biztonságban; midőn Roberto Malatesta és Federigo Urbínóból (1482) ugyanazon a napon, amaz Rómában, emez Bolognában meghalt, kitetszett, hogy halálra válván, mindenik a másiknak jóakarátába ajálta államát.² Egy rend ellen, mely annyit engedett meg magának, minden megengedettnek tetszett. Francesco Sforza még egészen fiatalon egy gazdag calabriai örökösönovel, Polinessa Ruffával, Montalto grófnőjével házasíttatott össze, a kitől kis lánykája született; egy nagynéne megmérgezte az asszonyt és az örökség a gyermeké lett.³

Piccinino vesztétől fogva az újabb condottiere-államok keletkezése nyilván tovább meg nem tűrhető botránynak tetszett; a négy „nagy hatalom”: Nápoly, Milano, az egyházi állam és Velence, úgy látszik, az egyensúly oly rendszerét alkották, mely az olynemű megzavarásokat többé el nem tűrte. Az egyházi államban, mely hemzsegett az olyan kisebb kényuraktól, a kik részben az

¹ *Sismondi* X., 258. l. — Corio, Fol. 412, hol Sforza bűnrészesnek tekintetik, mert attól tartott, hogy P. hadi népszerűsége veszélyt hoz a saját fiaira. — *Storia Bresciana*, *Murat.* XXI., Col. 902. — Firenzei számkivetettek, mint *Malipiero*, Ann. veneti, Archiv. stor. VII. I., 210. l. beszéli, azzal vitték a velencei főcondottierét kísértésbe, hogy a milanói herczegséget ajánlották fel neki az esetre, ha ellenségek, Piero Medici-t, Firenzéből kiűzi.

² *Allegretti*, *Diarii Sanesi*, *Murat.* XXIII. 811. l.

³ *Orationes Philelpi*, Velence, 1492. Fol. 9., a Franciscóra mondott halotti beszédben.

előtt, részben most is condottierék voltak, IV. Sixtus óta a pápai neposok¹ ragadták magukhoz a kizárólagos jogot az ilyen vállalkozásokra. De mihelyt a dolgok valahol ingadozni kezdettek, azonnal újra jelentkeztek a condottierék is. VIII. Incze siralmas uralkodása alatt egy ízben (1486) kevésbe múlt, hogy az előbb burgundiai szolgálatban állott Bocalino kapitány magát a maga részére hódított Ozimo és Jezi városokkal együtt, a töröknek át nem adta;² még megörültek, hogy a kapitány, Lorenzo Magnifico közbenjárására, pénzbeli alkura lépett és elvonult. Az 1495-ik évben, midőn VIII. Károly háborúja folytán minden megingott, egy condottiere, Vidovero Bresciából próbált szerencsét;³ Cesena városát sok nemes és polgár meggyilkolása útján már előbb bevette, de az erődített kastély tartotta magát és odább kellett állnia: most egy csapattól kísérve, melyet neki egy másik gonosz csont, Pandolfo Malatesta Riminiből, az említett Robertónak fia és velencei condottiere, átengedett, Ravenna érsekétől Castelnuovo városát elfoglalta. A velenceiek, a kik nagyobbtól féltek és a pápától különben is szorítottak, „jóakarólag“ megparancsolták Pandolfónak, hogy a jóbarátot alkalomadtán fogja el; ez megtörtént, noha „fájdalommal“, mire parancs érkezett, hogy

¹ *Nepos*, olaszul nepote, szószerint unoka-testvér, itt általában a pápa valamely rokona, ki bőven részesül a pápa kegyében és gondoskodásában. Innen kapta azután a rokonoknak igazságtalan, mások rovására történő istápolása a hatalmasok részéről, a ma is járatos *nepotismus* nevet.

A fordító.

² *Marin Sanudo*, Vite de' Duchi di Ven., *Murat.* XXII, Col. 1241. V. ö. Reumont, Lorenzo von Medici, Lipcse, 1874 II., 324—327. l. s az ott idézett helyeket.

³ *Malipiero*, Ann. Veneti, Archiv. stor. VII., I. 407. l.

akaszsa őt fel. Pandolfóban volt annyi kimélet, hogy előbb a tömlöczben megfojtatta és csak azután mutatta a népnek.

Az ily jogbitorlások utolsó nevezetesebb példája a híres mussói várnagy, a ki a milanói területen kiűtött zavargások alkalmával, a páviai csata után (1525), a Como-tó partján rögtönözve próbálta megalapítani uralmát, de merényeért a milanói castellóban szenvedett sok évi fogsággal meglakolt (1538).

NEGYEDIK FEJEZET.

A kisebb kényuralmak.

Általában mondhatni a XV. század kényurairól, hogy a leggonoszabb dolgok a kisebb és legkisebb uralmakban leginkább fölhalmozódtak. Különösen nagyszámu családokra nézve, melyeknek egyes tagjai mind rangjukhoz képest akartak élni, közel álltak az örökösödési viszályok; Bernardo Varenno Camerinóból¹ két testvérét eltette láb alól (1434), mert fiai azt akarták, hogy őket ezeknek örökségével felruházza. A hol valaki, a ki pusztán valamely város ura, gyakorlati, mérsékelt, vértelen uralkodásával és egyuttal a művelődésért való buzgóságával tűnik ki, az rendszerint nagy családhoz tartozik vagy ilyennek a politikájától függ. Ilyen volt p. o. Alessandro Sforza,² Pesaro fejedelme, a nagy Francesco testvére és urbinoi Federigo ipja († 1473). Mint jó gazda, mint igazságos és hozzáférhető uralkodó, hosszas háborúskodás után nyugodt uralmat élvezett, nagyszerű könyvtárt gyűjtött és üres idejét tudós és jámbor társalkodással töltötte. II. Giovanni Bentivoglio Bolognából

¹ Chron. Eugubinum, *Murat.* XXI., Col. 972.

² *Vespasiano Florent.* 148. 1.

(1462—1506), kinek politikája az Esték- és Sforzákétól függött, szintén ide számítható. Ellenben mily véres elvadulást találunk a Varenniakban Camerinóból, a Malatestákban Riminiből, a Manfreddiakban Faenzából és mindenekelőtt a Baglionék családjában Perugiából. Ez utóbbi ház eseményeiről a XV. század vége felé kitűnő történelmi források, Graciani és Matarazzo krónikái¹ különösen pontosan értesítenek.

A Baglionék, kikről azt mondták, hogy karddal az oldalukon születnek, azon házak közül valók voltak, melyeknek uralma nem alakult ki valóságos fejedelemséggé, hanem inkább csak városi elsőbbségben állott és nagy családi vagyonon és a hivatalok betöltésére eszközölt tényleges befolyáson nyugodott. A családon belül egyet egyetemes főnek ismertek el; azonban a különböző ágak tagjai közt mély és rejtett gyűlölet uralkodott. Velük szemben állott egy ellenséges nemesi párt, az Oddi-család vezetése alatt; valamennyien föl voltak fegyverkezve (1487 körül) s a nagyok minden háza tele volt közharczossal, kik mindig készen állottak gyilkosságra (bravi); mindennap véres erőszakosságok estek; egy meggyilkolt német deák temetése alkalmával két collegium fegyverben állott föl egymással szemben; sőt némelykor a különböző házak bravó-i a nyílt piazzán (térren) valóságos harczot folytattak egymással. Hiába volt a kereskedők és kézművesek jajveszéklése; a pápai helytartók vagy neposok hallgattak vagy csakhamar kezeket oldottak. Végül az Oddiak kénytelenek Perugiát elhagyni és most a város ostromlott várrá lesz a Baglio-

¹ Archiv. stor. XVI., I. és II. r. kiad. Bonaini, Fabretti, Polidori.

nék valóságos kényuralma alatt, kiknek még a székesegyház is kaszárnnyául szolgál. Összeesküvés, váratlan megrohanás szörnyű bosszuállással bűnhődik; miután (az 1491. évben) 130 betolakodót lemészároltak és az állami palota mellett felakasztottak, 35 oltárt emeltek a piazzán és három napig mondtak misét és tartottak körmeneteket, hogy az átkot a helyről elvegyék. VIII. Inczének egy neposát világos nappal leszúrták az utcán, VI. Sándorét, a ki azért küldetett, hogy békét szerezzen, nyiltan kigúnyolták. Az uralkodóház két feje pedig, Guido és Ridolfo sűrűn értekezett a szent csodatévő domkosrendi apáczával, Suor Colombával Rietiből, a ki jövőre nagy veszedelemmel fenyegetett, ha békét nem kötnek, persze hiába. A krónikás mégis figyelmeztet ez alkalommal a jobb perugiaiak áhitatára és jámborságára e szörnyű időben. Mialatt (1494) VIII. Károly közeledett, a Baglionék és az Assissiben és körülötte táborozó száműzöttek oly módon folytattak egymással háborút, hogy a völgyben minden épület feldulatott, a szántóföldek műveletlenek maradtak, a parasztok merész rablókká és gyilkosokká vadultak és szarvasok és farkasok népesítették be a fölburjánzott cserjést, a hol az utóbbiak az elesettek tetemeiben, „keresztény húson“ lakmároztak. Midőn VI. Sándor a Nápolyból visszatérő VIII. Károly elől (1495) Umbriába szökött, Perugiában az jutott az eszébe, hogy a Baglionéktól örökre szabadulhat; Guidónak valami ünnepet, tornát vagy hasonlót javasolt, hogy valahol mind együtt kapja őket; Guidónak azonban az volt a nézete, hogy „a legszebb látvány az volna, ha Perugia minden fegyveres embere együtt volna“, mire a pápa tervét elejtette. Csakhamar a száműzöttek újabb megrohanást szerveztek, a midőn csak a Baglionék leg-

személyesebb hősisége vívta ki a győzelmet. A piazzán a tizennyolcz éves Simonetto Baglione kevesed magával védekezett több száz ellen és több mint húsz sebtől borítva összerogyott, de újra felemelkedett, midőn Astorre Baglione segítségére jött magas lóháton, aranyozott vasas fegyverzetben, sólyommal a sisakján, és: „Marshoz hasonlóan tekintetre és tettekre, a tolongó sokaság közé vágatott.“

Rafael ekkor volt mint tizenkét éves fiu mesterinas Perugino Péternél. Meglehet, hogy e napok emlékei vannak megörökítve sz. Györgyöt és sz. Mihályt ábrázoló kis képein, melyeket ifjan festett; talán él még valami belőlük el nem múló életet a nagy Szent-Mihály-képben; és ha Baglione Astorre valahol megdicsőülésre talált, úgy az égi lovag alakjában történt az, a Heliodorban.

Az ellenfelek részint megölettek, részint páni félelemtől üzve, megszöktek és ily támadásra többé képesek nem voltak. Nemsokára részleges bünbocsánatot és visszatérést engedtek nekik. De Perugia nem lett biztosabb, sem nyugodtabb; az uralkodóház belső viszálya most szörnyű tettekben fakadt fel. Guido, Ridolfo és fiaik: Gianpaolo, Simonetto, Astorre, Gismondo, Gentile, Marcantonio s egyebek ellenében két másodízbeli unokaöcs: Grifone és Carlo Barciglia szövetkezett; ez utóbbi egyúttal unokaöcscse volt Varanno herczegnek Camerinóból és sógora a régebben számüzöttek egyikének, Jeromino della Pennának. Simonetto, a kinek rossz sejtelmei voltak, hiába kérte térdenállva a nagybátyát, hadd ölje meg Pennát; Guido nem engedte meg neki. Az összeesküvés hirtelen érlelődött Astorrénak Lavinia Colonnával való lakodalmakor, nyár derekán 1500. Az ünnepség megkez-

dődött s néhány napig sötét előjelek közt folyt, melyeknek szaporodása Matarazzónál gyönyörű szépen van előadva. A jelenlevő Varanno összehajtotta őket; Grifonéval ördögi módon elhitették, hogy az egyeduralom az övé lesz s hogy a felesége, Zenobia, Gianpaolóval bűnös viszonyt folytat és végül minden összeesküvőnek kijelölték a saját külön áldozatát. (A Baglionének csupa elkülönölt lakásuk volt, többnyire a mostani castello helyén). A jelenlevő bravók közül mindenik mellé 15 embert adtak; a többit őrszemül küldték ki. Julius 15-nek éjjelén betörték az ajtókat és Guidót, Astorrét, Simonettót és Gismondót legyilkolták; a többinek sikerült megszöknie.

Midőn Astorre holtteste a Simonettóéval az utcán feküdt, a nézők „és különösen az idegen deákok“, régi rómaihoz hasonlították; oly nagy és tiszteletgerjesztő látvány volt; Simonettóban még észrevették a daczos elszántság kifejezését, mintha még a halál sem fékezhetne volna meg. A győzők sorra látogatták a család barátjait, hogy magukat ajálják, de a hová jöttek, az emberek mindenütt könnyekben úsztak és jószágukra készültek. A megfutamodott Baglionék pedig künn fegyvereseket gyűjtöttek és Gianpaolóval élükön a következő nap a városba nyomultak, a hol más hívek is, kiket Barciglia épen megöléssel fenyegetett, melléje szegődtek; midőn S. Ercolanónál Grifone a hatalmába került, embereire bízta, hogy vele végezzenek. Barciglia és Penna pedig elmenekültek Camerinóba, a veszedelem főokozójához, Varannóhoz; Gianpaolo egy pillanat alatt, jóformán veszteség nélkül, ura lett a városnak.

Atalanta, Grifonének még szép és fiatal anyja, ki azelőtt való nap Zenobiával, feleségével, és Gianpaolo két gyermekével falusi jószágra vonult vissza és utána siető

fiát többször anyai átkával magától elutasította — most eljött a menyével, hogy haldokló fiát megkeresse. Mindenki félre állott a két asszony elől: senki sem akarta, hogy azt higgyék róla, ő szúrta le Grifonét, nehogy az anya átkait magára vonja. De tévedtek; ő maga kérve kérte fiát, bocsásson meg azoknak, kik halálos csapásaikat reá mérték és Grifone az anyja áldásai közt lehelte ki lelkét. Mély tisztelettel tekintett a nép a két asszony után, midőn azok véres ruháikban a téren áthaladtak. Ez az Atalanta az, kinek számára később Rafael a világhírű Sirbatételt festette. Ezzel a nő saját fájdalmát lábai elé rakta a legmagasztosabb és legszentebb anyai fájdalomnak.

A dómot, mely e tragédia legnagyobb részét közelében látta, lemosták borral és újra fölszentelték. Még mindig állott a lakodalom óta a diadalív, telefestve Astorre tetteivel és a jó Matarazzo dicsőítő verseivel, ki nekünk mindezt elbeszéli.

A Baglionéknak egész mondaszerű története keletkezett, a mely ez iszonyatoknak csak tükrözése. Hogy e házból valók eleitől fogva mindnyájan gonosz halállal múltak volna ki, egyszer 27 együtt; hogy egy ízben házaikat már lerombolták s az innen került téglákkal az utcákat kövezték volna s több eféléket. III. Pál alatt azután palotáik lerombolása csakugyan bekövetkezett.

Egyelőre azonban úgy tetszik, hogy jóra tökélték el magukat, a saját pártjukban rendet csináltak s a hivatalnokokat a nemesi gonosztévők ellen megvédelmezték. Persze nem maradtak soká zavartalan nyugalomban. 1506-ban II. Gyula könnyű szerrel elfoglalta Perugiát és meghódolásra kényszerítette Gianpaolo Baglionét, a ki

nem használta fel az alkalmat, hogy magának, Machiavelli szerint,¹ a pápa meggyilkolásával halhatatlanságot szerezzen. Később azonban az átok mégis mint csak látszólag elfojtott tűz újra kitört; X. Leo alatt (1520) Gianpaolót Rómába csalták és lefejezték; fiainak egyike, Orazio, ki Perugiát csak időnként és a legerőszakosabb körülmények között birta, ugyanis mint szintén a pápától fenyegetett urbinói herczegnek párthíve — Orazio még egyszer irtózatosan dühöngött a saját házában. Egy nagybátyját és három unokát érét meggyilkoltatta, mire a herczeg azt izente neki, hogy most már elég.² Testvére, Malatesta Baglione, az a firenzei hadvezér, kit 1530-iki árulása tett halhatatlanná; ennek fia, Ridolfo, pedig a háznak amaz utolsó sarja, a ki Perugiában a pápai követ és a hivatalnokok meggyilkolásával 1534. évben rövid, de szörnyű uralmat gyakorolt.

Rimini kényuraival még itt-ott találkozni fogunk. Elvetemültség, istentelenség, harci tehetség és felsőbb műveltség ritkán egyesültek egy emberben oly mértékben, mint Sigismondo Malatestában († 1468).³ De hol a gonoszettek, mint e házban történt, halmozódnak, ott felsőbbiséget nyernek minden tehetség fölött is s a kényurakat az örvénybe rántják. A már említett Pandolfo, Sigismondo unokája, csak azért tartotta még magát, mert Velence az ő condottieréjét minden büntette mellett

¹ Discorsi I., 27. f.

² Varchi, Stor. fiorent. I., 242. l. s ff.

³ V. ö. egyebek közt *Jovianus Pontanus*, de immanitate, 17. fejr. Családtagok kivégzése már azelőtt is előfordult a Malatestáknál; v. ö. *Dante*, Inferno, 5. é., továbbá *Pecorone*, VII., 2. (1378).

nem akarta elejteni; midőn alattvalói (1497) öt alapos okoknál fogva — ő ugyanis, mert szeretőjét nem akarták neki kiadni, ennek atyját megfenyegette és a kolostort, melyben fogva volt, tüzzel elpusztította¹ — Riminiben levő várában bombázták és aztán szökni engedték, egy velencei biztos a testvérgyilkossággal és minden iszonyattal megfertőzöttet ismét visszavitte városába. Három évtizeddel később a Malatesták szegény száműzöttek voltak.

Az idő 1527 körül, akár a Cesare Borgiaé, valóságos járvány volt a kis dynastiákra, csak igen kevesen éltek túl s ezek sem szerencséjükre. Mirandolában, a hol a Pico házából való apró fejedelmek uralkodtak s a hol már előbb, 1470, kicsinyben való katasztrófa következett be — Galeotto testvérét, Antonio Máriát börtönbe vetette² — az 1553. évben egy szegény tudós élt, Lilio Gregorio Giraldi, a ki Róma pusztulásából az öreg Giovan Francesco Pico (a híres Giovanni unokaöccse) vendégszerető házához menekült; a síremlékről beszélgetvén, melyet a fejedelem magának csináltatni akart, egy értekezés készült,³ melynek ajánlása azon év április havában kelt. De mily bánatosan hangzik az utóirat: „Ugyanazon év október havában a szerencsétlen fejedelmet a tulajdon testvérének fia éjjeli gyilkosság által megfosztotta életétől és uralmától és én magam nagy nyomorúságban alighogy pusztá életemet megmenthettem.“

Az a jellemtelen félkényuralom, minőt Pandolfo

¹ *Malipiero*, Ann. Veneti, Archiv. stor. VII., I., 498. l. s. ff.

² *Diario Ferrarese*, *Murat.* XXIV., Col. 225.

³ *Lil. Greg. Giraldus*, de sepulcris ac vario sepeliendi ritu. Opera, Bas. 1580. I., 640. l., s. ff. Ujabb kiadás I. Faes-től, Helmstädt, 1676.

Petrucci az 1490-es évek óta a pártoktól feldúlt Sienában gyakorolt, alig érdemel behatóbb figyelmet. A jelentéktelen és gonosz ember egy jogtanár és egy csillagjós segítségével uralkodott és itt-ott gyilkosságaival keltett némi rettegést. Nyári mulatsága abban állott, hogy az Amiata-hegyről nagy ködarabokat görgetett le, tekintet nélkül arra, mit vagy kit találtak. Miután épen neki sikerült, a mi a legravaszabbnak sem — Cesare Borgia fondorlatai elől menekült — később mégis elhagyatva és megvetve halt meg. Fiai pedig a féluralom egy nemével még soká fentartották magukat.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A nagyobb uralkodói házak.

A fontosabb dynastiák közül az aragoniaiakat különös figyelem illeti. A hűbérrendszer, mely itt a normannok óta a bárók földbirtokjogaként fennáll, már magában sajátos színt ad az államnak, míg a többi Olaszországban, a déli egyházi-államot és néhány más vidéket kivéve, már majd csupán egyszerű földbirtokosság van érvényben és az állam nem engedi többé, hogy bármily jog örökös legyen. A nagy Alfonso továbbá, ki 1435 óta Nápolyt elfoglalta († 1458), egészen más ember, mint igazi vagy állítólagos utódai. Egész lényében fényes volt, népe közepette bátor, ellenségével szemben kegyes és nagylelkű, valódi királyi családból való származása mellett szerény, az érintkezésben nagyszerűen szeretetre-méltó; még Lucrezia d'Alagnához való késői szenvedélyeért sem ócsárolták, sőt bámulták; csak egy rossz tulajdonsága volt, mely azonban nagyszabású közmunkáknak nem ritkán hasznára vált: ¹ pazarló volt; ezzel

¹ *Jovian. Pontan. Opp. Basileae 1538, I. k.: de liberalitate, 19., 29. f. és: de obedientia I., 4. V. ö. Sismondi X., 78. l. s ff. Panormita, de dictis et factis Alphonsi, lib. I., nro 61., IV., nro 42.*

aztán az elmaradhatatlan következmények velejártak. Gaz pénzügyi hivatalnokok eleinte mindenhatók lettek, míg a csödbe került király őket vagyonuktól meg nem fosztotta; keresztes hadat hirdetett, hogy ez ürügy alatt a papságot megadóztathassa; a zsidóknak új fenyegető rendszabályokat, p. o. térítő prédikációkat, régi arany, önkényes adományok és rendszeres adók följánlásával kellett elhárítaniok; az Abruzzókban történt nagy földindulás után az életben maradtaknak az elveszettekért az adót tovább kellett fizetni. Ellenben méltatlan adókat, p. o. a koczka-adót megszüntette és különösen azon volt, hogy a szegényebbeket sújtó adókon könnyítsen. Ily körülmények között Alfonso előkelő vendégekkel és idegen fejedelmek követeivel szemben korának legpompázóbb gazdája volt (23. l.), ki örült, hogy mindenkinek, még ellenségeinek is folyton ajándékot osztogathatott; irodalmi fáradozásokkal szemben meg éppen nem ismert határt, sem mértéket.

Ferrante (Fernando)¹ 1458—1494, a ki követte, spanyol nőtől született törvénytelen fiának tartatott, de lehet, hogy egy valenciai marran volt nemzője. Inkább a vére, vagy tán a fönmaradását fenyegető urak többrendbeli

¹ *Tristano Caracciolo*: De Fernando qui postea rex Aragonum fuit ejusque posteris, *Murat.* XXII. Col. 113—120. *Jovian. Pontanus*: de prudentia l. IV.; de magnanimitate l. I.; de liberalitate, 29. 36. fej.; de immanitate 7. fej. — *Cam. Porzio*, Congiura de' Baroni del regno di Napoli contra il re Ferdinando I., Pisa, 1818 (új kiadás Stanislaó d'Aloe-től, Nápoly, 1859), pas. sim. — *Comines*, Charles VIII., 17. fej., az aragoniaiak általános jellemzésével. Ferrantének a népért való tevékenysége ismeretére nagyfontosságú a *Scipione Vopicecellá*-tól kiadott: *Regis Ferdinandi primi instructionum liber* 1486—87. Nápoly, 1861, melynek alapján a kemény ítélet aligha valamivel enyhébb nem lesz.

összeesküvése tette-e zorddá és kegyetlenné, nem tudni; bizonyos, hogy az akkori fejedelmek között ő a legrettenetesebb. Fáradhatatlanul tevékeny volt, elismerték róla, hogy a legerősebb politikai elmék egyike, e mellett nem volt kicsapongó; minden erejét, még engesztelhetetlen emlékező tehetségét és ritka képmutatását is ellenfeleinek megsemmisítésére fordította. Miután mindenben megsértették, a miben fejedelmet megsérthetni — minthogy az urak vezetői vele sógorságban és minden külső ellenséggel szövetségben álltak — hozzászokott, hogy a legvégsőt is mindennapinak nézze. A szükséges eszközöket e harczra és külső háborúra körülbelül megint azon a mohamedán módon szerezte meg, melyet II. Frigyes alkalmazott. Buzával és olajjal csak a kormány kereskedett; a kereskedést általában Ferrante egy fő- és nagykereskedőnek, Francesco Coppolának kezeibe központosította, a ki vele a hasznot megosztotta és az összes hajósgazdákat szolgálatába fogadta; kényszerkölcsönök, kivégzések és jószágelkobzások, szemszúró szentség-árulás és az egyházi testületek megsarczolása megszerezték, a mire még szükség volt. A vadászáton kívül, melyet kíméletlenül gyakorolt, Ferrante kétféle élvezetnek engedte át magát: szerette, hogy ellenségei vagy élve, jólörzött börtönökben, vagy pedig halva és bebalzsamozva, olyan öltözetben, a melyet élve hordtak,¹ közelében legyenek. Vigyorgott, ha bizalmasaival a foglyokról beszélt; múmia-gyűjteményéből még csak titkot sem csinált. Áldozatai majd csupa olyan férfiak voltak, kiket árulással, sőt a saját királyi asztalánál ejtett ha-

¹ *Paxl. Jovius. Histor. I., 14. l., egy milanói követ beszédében; Diario Ferrarese, Murat. XXIV., Col. 294.*

talmába. Éppenséggel pokoli volt eljárása a szolgálatában megöszült és megbetegedett miniszterelnök, Antonello Petrucci ellen, kinek növekedő halálfélelmétől Ferrante egyre ajándékokat fogadott el, míg végre a bárók utolsó összeesküvésében való részvételnek látszata ürügyül szolgált elfogatására és kivégzésére, Coppolával együtt. A hogy mindezt Caracciolo és Porzio elbeszéli, égnék mered tőle minden hajunk szála. —

A király fiai közül az idősbik, Alfonso (megh. 1495) Calabria hercege, később részben megosztotta vele az uralkodást; Comines leírása szerint ez „a legkegyetlenebb, legrosszabb, legvétkesebb és legaljasabb ember volt, a ki valaha a föld hátán élt“, vad, kegyetlen, kéjencz, ki az apa fölött a nyiltság elsőbbségével birt és épen nem átalotta közömbösségét a vallás és szokásai iránt kimutatni, elannyira, hogy zsidókat, p. o. Abravanel Izsákot, közvetlen közelében türt meg.¹ Az akkori kényuraság jobb és eleven vonásait e fejedelmeknél hiába keresnők; a mit az akkori művészetből és műveltségéből elfogadtak, fényűzés vagy látszat. Már a valódi spanyolok is Olaszországban majd mindig csak elfajulva lépnek föl; e marran-család vége (1494 és 1503) meg éppenséggel a faji jelleg nyilvánvaló hiányát mutatja. Ferrantét megöli belső bűja és gondja; Alfonso a saját testvéröccsét, Federigót, ki az egyetlen jó ember a családban, árulással gyanúsítja és a legméltatlanabb módon megsérti; végre ő, kit eddig Olaszország egyik legderekabb hadvezérének tartottak, eszenélkül Sziciliába fut és fiát, az ifjabb Ferrantét, (megh. 1496) a francziáknak és az általános árulásnak engedi át prédául. Dynastiának, mely úgy

¹ Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin, 1845, 529. l.

uralkodott, mint ez, legalább is drágán kellett volna életét eladnia, hogy gyermekei és utódai restauratiót remélhessenek. Ámde: jamais homme cruel ne fut hardi (soha kegyetlen ember bátor nem volt), mint Comines ez alkalomból kissé egyoldalúan, de egészben mégis helyesen mondja.

Egész olaszosan a XV. század értelmében kifejlődve jelenik meg a fejedelemség Milano hercegeiben, kiknek uralma Giangaleazzo óta (15.) már teljesen kifejlődött abszolút monarchiát tüntet föl. Mindenekelőtt az utolsó Visconti, Filippo Mária (1412—1447) igen nevezetes, szerencsére kitünően rajzolt ¹ egyéniség. Mit csinálhat a félelem magas állásban levő kitűnő tehetségű emberből, itt, mondhatni, matematikai teljességgel mutatkozik; az állam minden eszköze és célja abban az egyben határozódik, hogy az ő személyét biztosítsa, csak hogy kegyetlen önzése még sem fajult vérszomjja. A milánói castellóban, mely a leggyönyörűbb kerteket, lugasokat és tisztásokat magába foglalta, tartózkodik ő, a nélkül hogy hosszú éveken át a városba csak lábát is betenné; kirándulásait a vidéki városok felé irányozza, a hol pompás kastélyai fekszenek; a bárkacsapat, mely őt, gyors lovaktól huzatva, külön e célra épült csatornákon oda viszi, az egész udvari szertartás kezelésére van berendezve.

¹ *Petri Candidi Decembrii Vita Phil. Mariae Vicecomitis, Murat. XX., melyről Jovius (vitae XII. vicecomitum, 186. l.) nem helytelenül mondja: „quum omissis laudibus quae in Philippo celebrandae fuerant, vitia notaret.“* Guarino nagyon dicséri a fejedelmet. *Rosmini*, Guarino, II., 75. l. *Jovius* az említett műben 186. l. és *Jov. Pontanus*, de liberalitate II., 28. és 31. fejj. különösen kiemelik a fejedelemnek nemeslelkű magatartását a fogoly Alfonsóval szemben.

A ki a castellóba lépett, százszorosán megfigyelték; még csak az ablaknál sem volt szabad állnia senkinek, nehogy kifelé integethessenek. A kit a fejedelem személyes környezetébe akart vonni, a vizsgálatok egész mesterséges rendszerének volt alávetve; azokra aztán rábizta a legfőbb diplomatikai, valamint a libériás-inasi szolgálatokat, mert hiszen mind a kettő itt egyformán megtisztelő volt. És ez az ember hosszú, nehéz háborúkat viselt és állandóan nagy politikai ügyek voltak keze alatt, azaz neki folyton kellett embereket tágkörű meghatalmazással kiküldenie. Biztossága már most abban rejlett, hogy ezek közül senki se hitt senkinek, hogy a condottierék kémek által és a közbenjárók és magasabb hivatalnokok mesterségesen szított egyenetlenség, különösen egy rossznak és egy jónak összezsátolása által, zavarba ejtettek és egymástól távol tartattak. Legbelsejében is Filippo Mária a világnézlet két szélső sarkánál van biztosítva; hisz a csillagokban és a vak kényszerűségben és egyuttal a szükségben segítő összes szentekhez imádkozik — talán ő is csináltatta a milanói castellón a 14 szentnek márványszobrát;¹ — régi írókat olvas, örömet találja Dante és Petrarca költeményeiben és francia lovagregényekből olvastat fel magának. És utoljára ugyanez az ember, ki soh sem akarta, hogy a halált előtte említsék, ki leirhatatlanul rettegett a nemlétnék szükségességétől és még haldokló kegyeltjeit is kivitette a kastélyból, hogy senki csillagzata e várban le ne hunyjon, azzal, hogy egy sebe beheged és nem engedi, hogy rajta eret vágjanak, szándékosan siettette halálát és illő méltósággal halt meg.

¹ L. Historia der Frundsberge, fol. 27.

Veje és utóbb örököse, Francesco Sforza, a szerencsés condottiere (1450—1466, 32. l.), talán valamennyi olasz között leginkább a XV. század szíve szerint való ember volt. Fényesebben, mint ő benne, sehol sem nyilatkozott a lángész és az egyéni erő diadala, és a ki ezt elismerni hajlandó nem volt, legalább Fortuna kegyeltjét tisztelhetette benne. Milano nyilván szerencsájének tartotta, hogy legalább egy ilyen híres uralkodója akad: hiszen bevonulásakor a tolongó néparadat lóháton vitte be a dómba, a nélkül hogy leszállhatott volna.¹ Halljuk életének mérlegét, a hogy azt nekünk II. Pius pápa, ilyen dolgokban szakértő, előszámlálja:² „1459-ben, mikor a herczeg a fejedelmek congressusára Mantuába jött, 60 (inkább 58) éves volt; lóháton ifjúhoz hasonló, termetre magas és fölötte tekintélyes, kifejezésre komoly, beszédében nyugodt és barátságos, a testi és lelki képességeknek időnkben párja nélküli egésze, a harcztéren soha le nem győzve — ilyen volt az a férfi, ki alacsony sorsból egy birodalom fölött való uralomig emelkedett föl. Neje szép és erényes volt, gyermekei bájosak, mint az égnek angyalai; ritkán volt beteg; minden lényeges kívánsága beteljesült. Azonban a balsors sem kerülte el egészen: neje féltékenységből megölte a szeretőjét; régi fegyver-

¹ *Corio*, Fol. 400; *Cagnola*, Archiv. stor. III., 125. l.

² *Pii II. Comment*, III., 130. l. V. ö. II., 87., 106. Sforza szerencsájének más, még jobban sötétbe játszó méltatását olvassuk *Caracciolónál*, de *varietate fortunae*, *Murat*, XXII., Col. 74. Ezzel ellentétben áll Sforza szerencsájének dicsőítése *Filelfónál*, *Oratio parentalis de divi Francisci Sphortiae foelicitate*, és *Decembriónál*, *Vita Franc. Sfortiae*, *Muratorì*, XX. V. ö. továbbá *Arluni*, de bello Veneto libri VI., *Graevius*, thes. antiqu. et hist. Italicae. V., III. rész. V. ö. még *Barth. Facii* de vir. ill., 67. l.

társai és barátai, Troilo és Brunoro, elhagyták és Alfonso királyhoz szegődtek; egy másikat, Ciarpollonét, árulás okaért fel kellett akasztatnia; meg kellett érnie, hogy a tulajdon testvére, Alessandro, egyszer a francziákat ellene fölbujtotta; egyik fia cselt szőtt ellene és börtönbe került; Ancona tartományát, melyet háborúban nyert el, el is vesztette megint háborúban. Senki sem élvez oly zavartalan boldogságot, hogy valahol ne kellene ingadozásokkal küzdenie. Az boldog, kinek kevés a viszontagsága. A boldogság e negatív meghatározásával bocsátja el a tudós pápa az olvasóját. Ha képes lett volna a jövőbe tekinteni, vagy ha csak a teljesen korlátlan fejedelmi hatalom következményeit általában fejtegetni akarta volna, akkor egy állandó tapasztalat nem kerüli vala el figyelmét: a család biztosíték nélküli volta. Már az egykoru csillagjósok azt mondták: „Francesco Sforza csillaga egy embernek szerencsét jelent, utódjainak azonban pusztulást.” Véletlenül a tények ez esetben igazat adtak nekik. Amaz angyali szépségű, azonfelül gondosan és sokoldalúan képzett gyermekek, midőn férfiakká serdültek, áldozatul estek a határtalan önzés teljes elfajulásának.

Galeazzo Mária (1466—1476), a külső megjelenés virtuóza, büszke volt szép kezére, a magas zsoldokra, melyeket fizetett, a pénzbeli hitelre, melyet élvezett, két millió aranyat tevő kincsére, a neves emberekre, kik körülvették, a hadseregre és a madárvadászatra, melyeket föntartott. E mellett szerette magát beszélni hallani, mert jól beszélt és talán legfolyékonyabban akkor, ha valamely velencei követet bosszanthatott.¹ Közben azonban voltak

¹ Malipiero, Ann. veneti, Archiv. stor. VII., I., 216. l. s ff. 221—224.

szeszélyei, mint p. o. midőn egyetlen éjjel egy szobát alakokkal akar telefestetni; borzasztó kegyetlenségek történtek közelállókön és esztelen kicsapongások. Néhány ábrándozó, kiknek élén Giov. Andrea di Lampugnano állott, úgy találta, hogy a zsarnoknak minden tulajdonsága benne egyesül; megölték s ezzel az államot testvérei kezeibe juttatták, kiknek egyike, Lodovico il Moro, később a bebörtönzött unokaöcs mellőzésével az egész uralmat magához ragadta. E trónbitorláshoz fűződik aztán a francziák beavatkozása és egész Olaszország balsorsa.

A Moro azonban ez időnek legtökéletesebb fejedelmi alakja s ezzel szinte természeti productumnak tetszik, a melyre nem lehet egész szívvel haragudni. Eszközeinek legnagyobb erkölcstelensége mellett, alkalmazásukban egészen naivnak tűnik fel; bizonyára nagyon csudálkozott volna, ha valaki meg akarja vala vele értetni, hogy nemcsak a czélokra, hanem az eszközökre nézve is erkölcsi felelősség áll fönn; sőt talán azt, hogy a halálos ítéleteket lehetőleg kerüli, egészen rendkívüli érényeül hozta volna fel. Az olaszoknak azon félig mythikus tiszteletét, melylyel politikai ereje előtt viseltettek, megérdemelt adóként¹ fogadta; örömet hallotta, ha Firenzében azt énekeltek, hogy: *Cristo in cielo e il Moro in terra solo sa il fine di questi guerra* (Krisztus az égben és Moro a földön tudja egyedül, mi lesz a háború vége). Azt állította, hogy egyik kezében van a háború, a másikon a béke; érczen és festményeken ábrázoltatta fensőbbségét és ellenségeit rajtok csufoltatta ki; még 1496-ban azzal dicsekedett, hogy Sándor pápa a káplánja, Miksa császár

¹ Chron. Venetum, *Murat*, XXIV., Col. 65.

a condottieréje, Velencze a kamarása, Franciaország királya a futárja, kinek kötelessége jönnie, mennie, a hogy ő neki tetszik.¹ Legnagyobb szükségében (1499) még bámulatos józansággal fontolgatja a kimenetel lehetséges eseteit és számításai közben, a mi becsületére válik, az emberi természet jóságában bízik; testvérét, Ascanio bi-borost, ki ajálkozik, hogy a milanoi castellót körömszakadtáig fogja védelmezni, elutasítja, mert azelőtt erősen összekaptak: „Monsignore, ne vegye rossz néven, de kegyelmednek, noha édes testvérem, nem hiszek“ — ki is szemelt már magának parancsnokot a castello, „visszatérésének e záloga“ számára, Bernardino da Cortét, oly férfiút, kivel soha rosszat nem tett, mindig csak jót.² De az azért a várat mégis elárulta.

Országá belsejében a Moro azon fáradozott, hogy jól és hasznosan kormányozzon, a minthogy Milanóban, valamint Comóban még a legvégén is arra számított, hogy szeretik; de később (1496 óta) állama adóképes-ségét túlságosan megfeszítette, úgy hogy azt hívék, kincset gyűjt a maga részére és Cremonában p. o. egy tekintélyes polgárt, ki az új adók ellen szólott, csupa czélszerűségből titokban megfojtatott; azóta a kihallgatások közben az embereket korláttal távol is tartotta magától,³ úgy hogy hangosan kellett szólania, a ki vele tárgyalni akart. — Udvaránál, mely a legfényesebb volt

¹ *Malipiero*, Ann. Veneti, Archiv. stor. VII. I., 492. I. V. ö. 482., 562.

² Morónak hozzá intézett beszédjét, mely mindenestre szónokiasan van kiszínezve, bár Moro akkori gondolkodása menetének talán megfelelt, l. Senaregánál, *Murat*, XXIV., Col. 567.

³ *Diario Ferrarese*, *Murat*. XXIV., Col. 336., 367., 369.

Európában, miután a burgundiai már fönn nem állott, rendkívül erkölctelen élet uralkodott; az apa kiszolgáltatta leányát, férj a nejét, fivér a nővérét.¹ De a fejedelem legalább mindig tevékeny volt és tetteinek fiaként azokkal érezte magát rokonnak, a kik szintén a saját szellemi erejöknel fogva léteztek: a tudósokkal, költőkkel, zenészekkel és művészekkel. Ő maga tudós volt, a régiekkel ismerős; két latin beszéde, melyeket tizenegy éves korában előadott, sajátkezű írásában fennmaradtak.² Az általa alapított akadémia³ első sorban ő reá, nem pedig az oktató tanulószágra vonatkozólag áll fönn; nem is az illető férfiak dicsőségére van szüksége, hanem a velök való társalkodásra és tetteikre. Bizonyos, hogy Bramantét eleinte szűken tartotta;⁴ de Lionardo 1496-ig mégis pontosan kikapta fizetését — és általában mi tartotta volna őt vissza ez udvarnál, ha önkényt nem marad? A világ nyitva állott előtte, mint talán senki másnak valamennyi akkori halandó közt, és ha van, a mi a mellett szól, hogy Lodovico Moróban valami magasabb élt, akkor az e rejtélyes mester hosszú tartózkodása az ő környezetében. Ha Lionardo később Cesare Borgia és I. Ferenczet szolgálta, akkor ezekben is a rendkívüli természetet becsülhette nagyra.

Moro fiai közül, kik bukása után — Németországból való visszatérte után, a hová menekült, a francziák el-

¹ *Corio*, Fol. 448. Ez állapot utóhatásai különösen felismerhetők Bandellónak Milanóra vonatkozó novelláiban és bevezetéseiben.

² *Dukas*, *Recherches*, Paris, 1876., 82. l. s ff.

Amoretti, *Memorie storiche sulla vita ecc. di Lionardo da Vinci*. 35. l., s ff. 83. l. s ff.

⁴ L. szonetteit, *Trucchi*, *Poesie inedite*.

fogták (1500, április) — idegen emberektől rosszul neveltettek s az apa politikai végrendelete után igazodni nem tudtak, az idősbik, Massimiliano, már nem is hasonlít rá; a fiatalabb, Francesco, legalább nem volt föllendülésre képtelen. Milano, mely ez időben annyiszor változtatta uralkodóját és ezalatt annyit szenvedett, legalább a reactio ellen próbált védekezni; a szent szövetség és I. Miksa hadserege elől az 1512. évben elvonuló francziákat ráveszik, állítsanak ki arról levelet a városnak, hogy a milanóiaknak nincs elűzésükben részük és hogy lázadás terhe nélkül adhatják magukat új hódítónak hatalma alá.¹ Politikai tekintetben is figyelembe veendő, hogy a szerencsétlen város az átmenet ily pillanataiban, épen úgy, mint p. o. Nápoly az aragoniaiak menekülésekor, (sokszor igen előkelő) gonosztevők csapatai fosztogatásának szokott áldozatul esni.

Különösen jól rendezett és derék fejedelmek által képviselt két uralom a XV. század második felében, a Gonzagáké Mantuában és a Montefeltróké. A Gonzagák már mint család meglehetősen egytetértésben éltek; régóta nem fordult elő köztük titkos gyilkosság és bátran muto-gathatták holtjaikat. Marchese Francesco Gonzaga (1466—1519) és neje, estei Izabella (1474—1539), 1490 óta házások² és, bár fordult elő ledérség is elég, nagyon

¹ Prato, Archiv. stor. III. 298, v. ö. 302.

² A következő Izabella levelezéséből és a mfelléletekből van merítve, Archiv. stor. Append. II. k. 206—326. l. Közli *d'Arco*. V. ö. ugyanettől *Delle arti et degli artifici di Mantova*. Mant. 1857—58. 2 k. Izabella képe és életrajza *Diot*-nál is, *Alde Manuce*, Paris 1875. LXI—LXVIII. l. V. ö. még *Janitschek* Vorträge, 66—69. l.

tiszteletre méltó és egyetértő házaspár maradtak és jelentékeny és szerencsés fiakat, Federigót és a császári hadvezér- és diplomataként híressé vált Ferrantét nevelték oly időben, midőn kicsiny, de igen fontos államuk gyakran a legnagyobb veszélyben forgott. Hogy Francesco mint fejedelem és condottiere különösen egyenes és becsületes politikát kövessen, azt akkoriban sem a császár, sem Franciaország királyai, sem Velence tőle nem kívánták, nemhogy elvárták volna. De bár Olaszország veszélyes ellenségeihez szíttott, mégis legalább a Tarónál vívott csata (1495) óta, — melyben a velencei hadsereg vezéréként VIII. Károly ellen küzdött és övéinek véleménye szerint győzedelmeskedett — a mi a harci becsületet illeti, olasz hazafinak érezte magát és ez érzületet nevébe is beleoltotta. Izabella ezentúl a vitézi hűség minden nyilvánulásában, mint p. o. Faenza védelmében Cesare Borgia ellen, Olaszország becsülete megmentését látja. Kitünő feleség és anya volt. A házasság nem alku dolga volt neki, hanem szívbeli ügy; testvérének lakodalma Lucrezia Borgiaival azért minden kifejtett pompa mellett „hideg“nek tetszett neki; a rövid távollét férjétől és gyermekeitől „ezer esztendő“-nek tűnt fel neki, mert nem ismert gyönyörűséget, ha kedveseitől távol kellett lennie. Róla ítélvén, nem kell a művészekre és írókra támaszkodnunk, a kik a szép fejedelemasszonynak, a mi kegyet tőle nyertek, százszorosán visszafizették; a rendületlenül nyugodt, megfigyelésében dévaj és szeretetreméltó, minden művészi törekvés támogatására kész és a nagyságot őszintén bámuló nőt eléggé rajzolják nekünk a saját levelei. Bembo, Bandello és Bernardo Tasso ez udvarba küldték be műveiket, noha az kicsiny és hatalomnélküli és a pénztár sokszor nagyon üres

volt; Aldo Manuzio, kinek meg volt hagyva, hogy minden nála megjelenő munkát szép papíron és pompás kötésben neki beküldjön, oly műveket ajánlott neki, melyeknek megértéséhez részéről szokatlanul sok tudás és tanultság kellett; Ariosto először ő neki fejtette ki halhatatlan költeménye tervét. Finomabb társaskör a mantuainál nem is volt a régi urbinóinak föloszlása óta (1508) sehol és a ferrarait is bizonyára ez itt a fődologban meghaladta, ugyanis a mozgás szabadságában. Különösen a művészethez értett Izabella kitűnően és az ő kicsiny, de fölötte válogatott gyűjteményének lajstromát, intő leveleit a késedelmező művészekhez és ujjongó fölkiáltásait, mihelyt új kincsre szert tett, nincs az a műbarát, ki megindulás nélkül olvashatná.

A nagy Federigóban (1442—1482), akár igazi Montefeltro volt, akár nem, Urbino a fejedelemségnek egyik legkitűnőbb képviselőjét birta. Mesterétől, Vittorino da Feltrétől, már gyermekkorában ezt a sokatjelentő mondást hallotta: Tu quoque Caesar eris (te Caesar leszel); hogy ennek becsületet szerezzen, éltének feladatául tűzte ki. Mint condottiere — és ennek maradt ő királyoknál és pápáknál még harmincz évig, miután fejedelemségét elnyerte — osztozkodott a condottierék politikai erkölcsösségében, melyben csak félig hibásak; mint kis ország fejedelmének az volt a politikája, hogy kívül nyert zsoldját az országban költse el és azt lehető kevés adóval terhelje. Róla és két utódjáról, Guidobaldóról és Francesco Máriáról, olvassuk: ¹ „épületeket emeltek, előmozdították a föld művelését, helyben éltek és igen sok embert fizettek; a

¹ *Franc. Vettori*, Archiv. stor. Append. VI. k. 321. l. — Federigóról különösen l.: *Vespasiano Fiorent.* 132. l. s. ff. és

nép szerette őket.“ De nemcsak az állam volt jól kiszámított és szervezett művészi alkotás, hanem az udvar is, még pedig minden tekintetben. Federigo 500 embert tartott; az udvari méltóságok oly teljesek voltak, mint aligha a legnagyobb monarchiák udvaránál, de azért nem tékoztak el semmit, mindennek meg volt a maga célja és pontos ellenőrzése. Itt nem játszottak, nem rágalmaztak és nem hetvenkedtek, mert az udvarnak egyuttal katonai nevelő-intézetnek kellett lennie más nagyurak fiai számára, a kiknek képzése a herczeg számára becsületben járó dolog volt. A palota, melyet magának épített, nem volt a legpompásabb, de tervének tökéletességénél fogva classicus; odagyűjtötte legnagyobb kincsét, híres könyvtárát. Minthogy oly országban, a hol tőle mindenki hasznot vagy fizetést húzott és senki nem koldult, teljes biztosságban érezte magát, mindig fegyvertelenül és majdnem kíséret nélkül járt-kelt. Senki sem csinálhatta azt utána, hogy nyílt kertekben sétálgatott, nyílt teremben költötte el mértékletes lakomáját, mialatt magának Liviusból (bőjt idején ájtatos könyvekből) fölolvastatott. Ugyanaz nap délután fölolvastatást hallgatott meg az ókor köréből és aztán elment a clarisszák kolostorába, hogy a főnöknővel a beszélő rácson át szent dolgokról értekezzék. Estefelé örömet vezetett udvara fiatal embereinek testi gyakorlatait a mezőségen S. Francesco mellett, a hol oly fölséges a kilátás és nagyon ügyelt rá, hogy az ifjak a fogó- és futó-játékban tökéletesen mozogni tanuljanak. Törekvése mindig az volt,

Prendilacqua, vita di Vittorino da Feltre, 48 egész 52 l.-ig. Irodalmi adatok bő közlését l. p. o. *Favre*, *Mélanges d'hist. lit.* I., 125. 1. jegyz.

hogy a legnagyobb mértékben leereszkedő és hozzáférhető legyen; a kik az ő számára dolgoztak, azokat műhelyeikben kereste föl, állandóan kihallgatásokat adott és az egyesek ügyeit lehetőleg ugyanaz nap intézte el. Nem csoda hát, hogy az emberek, ha vele az utcán találkoztak, térdre ereszkedtek és azt mondták: Dio ti mantenga, Signore! (Isten oltalmazzon meg, kegyelmes uram!) A gondolkodók pedig Italia világosságának nevezték.¹

Fia, Guidobaldo,² kit nagy tehetsége mellett betegség és mindenféle balsors ért, végre (1508) mégis biztos kezeknek adhatta át államát: unokaöcscsének, Francesco Máriának, ki egyuttal II. Gyula pápa unokaöcscse volt; ez meg az országot legalább állandó idegen-uralom elől helyezte bátorságba. Bámulatos az a biztosság, melylyel ezek a fejedelmek, Guidobaldo Cesare Borgia előtt, Francesco Maria X. Leo csapatai előtt, meghunyászkodnak és megfutamodnak; tudják, hogy visszatérésük annál könnyebb és kívánatosabb lesz, minél kevesebbet szenvedett az ország hasztalan védekezésük miatt. Ha Lodovico Moro épen így számított, akkor megfeledezett a gyűlölet számos többi okáról, melyek ellene működtek. Guidobaldo udvarát, mint a legfinomabb társalgás főiskoláját, Baldassar Castiglione halhatatlanná tette, a ki Tirsi cz. eclogáját (1506) amaz emberek előtt az ő dicséretükre adta elő és később (1518) Cortigianója beszélgetéseit az

¹ *Castiglione*. Cortigiano, L. I.

² *Petr. Bembo*: De Guido Ubaldo Feretrio deque Elisabetha Gonzaga Urbini ducibus, Velence, 1530. Bembo munkáiban is p. o. Basel 1556., I. p. 529—624. Párbeszédes alakban; egyebek közt Frid. Fregoso levelét és Odaxius beszédjét tartalmazza Guidobaldo életéről és haláláról.

előkelő műveltségű hercegnő (Elisabeta Gonzaga) környezetébe helyezte át.

Az Esték uralkodása Ferrarában, Modenában és Reggióban csodálatos középutat tart az erőszakosság és a népszerűség között.¹ A palota belsejében szörnyű dolgok esnek; egy fejedelemasszony mostoha fiával való állítólagos házasságtörése miatt lefejeztetik (1425);² törvényes és törvénytelen születésű hercegek menekülnek az udvartól és utánuk menesztett gyilkosok az idegenben is fenyegetik élteket (ez utóbbi 1471); e mellett állandók a külső összeesküvések; egy fattyúnak a fattya az egyetlen törvényes örököst (I. Ercolét) akarja az uralomtól megfosztani; később (1493) ez utóbbi állítólag megmérgezte a nejét, miután megtudta, hogy az őt akarta méreggel elveszteni, még pedig testvéreinek, nápolyi Ferrantének megbízásából. E tragédiákat két fattyúnak összeesküvése fejezi be saját testvéreik ellen, I. Alfonso uralkodó herceg és Ippolitó biboros ellen (1506); de az összeesküvés napfényre jut és részesei életfogytig tartó börtönnel bünhődtek. — Rendkívül kifejlődött volt továbbá ez államban a fiscalitas és ez szükségkép így volt, mert Italia minden nagy és középső állama közt ez volt legjobban fenyegetve és a fegyverkezésre és megerősítésre nagy mértékben rászorulva. Igaz ugyan, hogy az adóképeességgel arányosan akarták az ország természetes jólétét is emelni, és Marchese Niccolò († 1441) határozottan azt óhajtotta, hogy az ő alattvalói más népeknél gazdagabbak legyenek. Ha

¹ A következőre nézve l. különösen: *Annales Estenses, Muratori* XX. és *Diario Ferrarese Murat.* XXIV.

² V. ö. *Bandello* I. nov. 32.

a gyorsan növekedő népesség a tényleg elért jólétnek tanubizonysága, akkor valóban fontos tény, hogy (1497) a rendkívül kiszélesített fővárosban nem voltak többé bérbe adható házak.¹ Ferrara volt Európa legelső modern városa; itt keletkeztek először a fejedelmek intésére oly nagy és szabályszerűen épített városrészek, itt gyülekezett a hivatalnokság központosítása és mesterségesen odavont ipar által fővárosi lakosság; gazdag menekülők egész Olaszországból, különösen firenzeiek, reábirattak, hogy itt letelepedjenek és palotákat építsenek. Ámde legalább a közvetett megadóztatás már oly fokra hágott, hogy épen még csak tűrhették. A fejedelem gyakorolt ugyan oly gondviselést, mint akkoriban más olasz kényuraknál, p. o. Galeazzo Mária Sforzánál is előfordult: éhség idején messziről gabonát hozatott² és, úgy látszik, ingyen osztotta szét; azonban rendes időkben kizárólagos árusító joggal kártalanította magát, ha nem is a gabonával, de mégis sok más élelmi szerével: így szabadalom tárgya volt a sózott hús, hal, gyümölcs, főzelék, mely utóbbi Ferrara bástyáin és bástyái alatt gondosan plántáltak. A leggyanusabb bevétel azonban az volt, mely az évenként ujonnan betöltött hivatalok eladásai után folyt be — ez a szokás egész Olaszországban el volt terjedve, csak hogy Ferraráról legjobban vagyunk értesülve. 1502 újévről olvassuk p. o.: hivatalát a legtöbb nagyon borsos áron vette; a legkülönbözőbb ügyvivők, vámosok, jószágigazgatók (massarî), jegyzők, podesták, bírók, sőt még capitánók is, azaz vidéki városok fejedelmi főhivatalnokai, egyenkint felsoroltatnak. Azon „emberevők“

¹ Diario Ferr. id. h., Col. 347.

² Paul. Jovius, Vita Alfonsi ducis, Fir. 1550, olaszul is Giovanbattista Gellitől, Firenze 1553.

egyikéül, a kik hivatalukat drágán megfizették és kiket a nép „az ördögnél is jobban“ gyűlöl, Tito Strozza említetik, a híres latin költő.¹ Ugyan ez évszakban a herczeg saját személyében be szokta járni Ferrarát — ez az úgynevezett *Andar per ventura* — a midőn legalább a jómóduaktól ajándékokat fogadott el. Nem pénzt adtak azonban ilyenkor, hanem terményeket.

A fejedelemnek már most az volt a büszkesége,² ha egész Olaszországban tudták, hogy Ferrarában a katona zsoldját, az egyetem tanárai fizetésöket a lejárat napján mindig pontosan megkapják, hogy a katonáknak soha sem volt szabad a polgáron és földművelőn önkényesen kárukat kipótolni, hogy Ferrara bevehetetlen és hogy a castelloban óriási összeg vertpénz hever. A pénztárak elkülönítéséről szó sem volt; a pénzügyminiszter volt egyuttal a háziminiszter. Borso (1430 egész 1471), I. Ercole (1505-ig) és I. Alfonso (1534-ig) építkezései igen számosak voltak, de többnyire csekély terjedelműek; oly fejedelmi házra ismerni ebben, a mely minden pompaszeretete mellett — Borso soha sem jelent meg másként, mint aranyos szövetben és drágaságokkal megrakva — nem akar kiszámíthatatlan költségbe ereszkedni. Díszes kis villáiról Alfonso amúgy is tudhatta, hogy az eseményeknek áldozatul fog-

¹ Tito Strozza abban a szándékban, hogy az ily támadásokat elhárítsa, persze azt mondta magáról:

Nulla magistratus gestos mihi sordida labes
Foedavit, mundasque manus, dum munera curo
Publica, servavi —

Coel. Calcagninus pedig a nép gyűlöletét a költő ellen alaptalannak törekedett fölmutatni.

² *Paul. Jovius*, id. h.

nak esni: Belvedere árnyékos kerteivel, valamint Montana szép falfestményeivel és szökőkútaival.

Az állandóan fenyegető helyzet a fejedelmekben kétségkívül nagy személyes derékséget fejlesztett; ily mester-séges létezésben csak a virtuóz mozoghatott sikerrel és mindenki kénytelen volt magát olyanul igazolnia és bizonyítania, ki az uralmat megérdemli. Jellemöknek kivétel nélkül nagyok az árnyékoldalai, de mindenikben abból volt valami, a mi az olaszoknak ideálját tette. Az akkori Európának vajjon melyik fejedelme fáradozott annyira a saját kiképzése körül, mint p. o. I. Alfonso? Mig p. o. X. Leo, mint biboros, mégis csak azzal a szándékkal utazott, hogy szórakozzék és általános világ-ismeretet szerezzen, az északiak pedig olaszországi ut-jokra csak azzal a czéllal indultak, hogy az ókor nyelvél és műveltsége kincseivel előszóval való oktatás vagy saját szemlélés útján ismerkedjenek meg: az ő utazása Francia- és Angolországba és Németalföldre valóságos tanulmányút volt, mely vele amaz országok kereskedelmét és iparát pontosan megismertette. Balgaság pihenő óráinak esztergályos-munkáját neki szemére lobbantani, minthogy az mestervoltával az ágyuöntésben és előítélet-telen módjával, melylyel minden szakbeli mestert maga köré gyűjtött, összefüggött. Az olasz fejedelmek nincsenek, mint az egykoru északiak, a nemességgel való érintkezésre utalva, a mely magát a világ egyetlen figyelemre méltó osztályának tartja s a fejedelmet is ebbe az önhittségbe beleviszi; itt a fejedelemnek mindenkit szabad és kell is ösmernie és fölhasználnia, és ép úgy a nemesség is, noha születésre nézve elzárkózott, társadalmi tekintetben teljesen egyéni, nem pedig rendi érvényre van utalva, a mire később még vissza kell térnünk.

A ferraraiak hangulata az uralkodóházzal szemben legkülönösebb keveréke a csöndes borzalomnak, a jól kiesztelt tüntetés valódi olasz szellemének és az egészen modern alattvalói loyaltásnak; a személyes csodálat új kötelességérzetbe csap át. Ferrara városa 1451-ben az 1441-ben elhalt Nicolò hercegnek lovas ércszobrót állít a piazzán; Borso nem átalja (1454) melléje tenni a saját ülő ércszobrát; — azonfelül a város mindjárt uralkodása elején elrendelte, hogy neki „márvány diadaloszlop“ emeltessék s midőn eltemették, az egész nép úgy érezte „mintha az úristen maga újra meghalt volna.“¹

A fejedelmi hivatalnokok ellen azonban agyarkodó gyűlölet uralkodott, elannyira, hogy még az oly aulikus költő is, mint Lud. Carbo, földijeit meggyilkolásukra hívja föl. Egy ferrarai, ki külföldön, Velenczében, Borso-ról nyilvánosan rosszat mondott, hazatértekor elárultatik s a törvényszék száműzetésre s javainak elkobzására ítéli, sőt kicsibe mult, hogy a törvényszék előtt egyik loyális polgár le nem szúrja; kötéllel a nyaka körül megy a herceghez és kérelmével teljes megbocsátásra bírja. Talán ez az esemény adott később alkalmat a szigorú tilalomra, miszerint a hercegről kedvezőtlenül nyilatkozni nem szabad.²

Egyáltalán ez a hercegség jól el van látva kémekkel s a fejedelem saját személyében vizsgálja meg minden nap az idegenek névlajstromát, melynek vezetésére a vendéglösök szigorúan kötelezvék. Borsónál³ azt még

¹ Diar. Ferr. — *Murat.* XXIV. Col. 232 és 240. Ez oszlopra írt epigrammát l. Strozzi, poetae, fol. 146 b.

² *Barotti*, *Memorie istoriche di Lett. Ferr.* 1792, I., 63., 174.

³ *Jovian. Pontan.*, de liberalitate, 28. fej.

összeköttetésbe hozzák vendégszeretetével, mely nem akart egyetlen nevesebb utast sem megtiszteltetlenül odább eresztetni; I. Ercolére nézve¹ azonban tisztán biztonsági intézkedés volt. Bolognában is, II. Giovanni Bentivoglio alatt akkoriban minden átutazó idegennek az egyik kapunál czédulát kellett váltania, bogy aztán a másiknál kimehessen.² — Igen népszerű lesz a fejedelem, ha nyomorgató hivatalnokokat hirtelen összezúz, ha Borso első és legtitkosabb tanácsosait személyesen fogóságba ejti, ha I. Ercole egy adószedőt, ki hosszú éveken keresztül tele szívta magát, szégyenszemre elkerget; ilyenkor a nép örömtüzeket gyújt és megkondítja a harangokat. Egyet azonban Ercole nagyon megengedett nőni: rendőrigazgatóját vagy minek nevezzük (*capitano di giustizia*), Gregorio Zampantét Luccából (mert ilyféle állásokra benszülött nem volt alkalmas). Még a herceg fiai és testvérei is reszkettek előtte; büntetései mindig sok száz vagy ezer aranyra rúgtak és a kínzás már a kihallgatás előtt megkezdődött. A legnagyobb gonosztevőtől megvesztegettette magát s hazugságaival megszerezte nekik a herceg megkegyelmezését. Mily örömetst fizettek volna az alattvalók a hercegnek 10,000 aranyat és még azon felül, ha istennek és a világnak ez ellenségét elcsapta volna; de Ercole komájának és lovagnak tette meg őt és Zampante év év után 2000 aranyat tett félre; persze nem evett más egyebet, csak galambokat, melyeket otthon tenyésztett és nem ment másként az utcára, mint egy sereg kézíjjassal és poroszlóval. Nagy ideje lett volna őt eltávolítani, ekkor (1490) két diák és egy

¹ *Giraldi*, *Hecatommithi*, VI., Nov. 1.

² *Vasari* XII. 166, *Vita di Michelangelo*.

kitért zsidó, kiket halálosan megsértett, saját házában ebédutáni pihenőjekor megölték és készen tartott lovakon a városon keresztül nyargaltak, énekelve: „Gyertek ki, emberek, szaladjatok! Zampantét megöltük.“ Az utánuk küldött legénység későn érkezett, midőn a gyilkosok a közeli határon túl már biztonságban voltak. Természetesen csak úgy hullott most a paskvillus, egy részök sonett volt, a másik canzone.

Másfelől egészen e fejedelemség szellemében történt, hogy az uralkodó a hasznos szolgák előtt való nagyrabecsülését az udvarra és a lakosságra is ráparancsolja. Midőn 1469-ben Borso titkos tanácsosa és irodalmi ügyekben tanácsadója, Lodovico Casella meghalt, nem volt szabad temetése napján a városban törvényszéknek vagy bódénak, sem az egyetemen tanteremnek nyitva lennie; mintegy számítva rá, hogy mindenki elkíséri a holttestet S. Domenicoba, mivel a herczeg is el fog menni. A fejedelem — „az első a Este-házból, ki egy alattvalója temetésén részt vett“ — csakugyan fekete ruhában, sírva ment a koporsó után, mögötte Casellának egy-egy rokona, mindenik az udvarhoz tartozó egy-egy úrtól kísérve; nemeselek vitték ki aztán a polgárember holttestét a templomból a keresztfolyosóra, a hol eltemették; a híres Nicolò Leoniceno a holtat egy költeményben ünnepelte.¹ Általában a hivatalos együttérzés a fejedelmi megindulásokkal legelőször ezekben az olasz államokban keletkezett.² Magvának lehet hogy megvan a maga szép emberi bece,

¹ Kézirat a *Bibl. estense*-ben, említi Tiraboschi II., 487. — Codro Urceo néhány eddig kinyomatlan verse Caselláról közölve *Malagola* 414. Más költeményeket l. Strozzi poetae.

² Korábbi példa: Bernabò Visconti, 14. l.

nyilatkozata, különösen a költőknél, rendszerint kétértelmű.

Az akkor 19 éves Ariostónak ¹ — ki e haláleset okát bizonyára nem ismerte — egyik fiatalkori zsengéje aragoniai Lianorának, I. Ercole nejének halálára, az elkerülhetetlen gyászvirágokon kívül, miket minden században ajándékoztak, már néhány egészen modern vonást tartalmaz: „ez a haláleset Ferrarát oly csapással sujtotta, melyet sok éven át nem fog kiheverni; a ki vele jót tett, most a mennyekben könyörög érte, mert a föld nem volt rá méltó; persze a halál istennője nem közeledt feléje, mint felénk közönséges halandók felé, véres sarlóval, hanem illően (onesta) és oly barátságos arcczal, hogy minden félelem eltűnt.“ Azonban még egészen más részvételre is akadunk; novellaírók, kik az illető családok kegyére nagyon is rá vannak utalva és kik erre a kegyre számítanak, a fejedelmek szerelmi históriáit beszélik el nekünk, részben még mikor éltek ² s pedig oly módon, mely későbbi századoknak minden indiscretio netovábbjával, akkoriban ártatlan udvariasságul tűnt fel. Sőt lyrai költők felséges s törvényesen megesküdtött uraik múltó szenvedélyeit megverselték, Angelo Poliziano a Lorenzo Magnificóét és Giovano Pontano különös nyomatékkal calabriai Alfonsóét. Az illető költemény ³ akaratlanul

¹ Némelykor capitolo 19-nek jelezve; Opere minori, kiad. Polidori, Firenze 1857, I. k. 245. l. s ff. elegia 17-nek mondja.

² L. a II. kitérést a szakasz végén.

³ Bajarum lib. I., Pontani Opera IV. 3465. l. s ff.: ad Alfonso ducem Calabriae. (E költeményre azonban, mely igen világosan rajzolja azt a szerelmi gyönyört, melyet Alfonso Drusulánál élvezett, a fennebbi megjegyzés nem illik; a boldog szerelmes érzelmei festetnek benne, ki elragadtatásában azt képzei, hogy még az istenek is irigylük.)

elárulja az aragoniainak alávaló lelkét; e téren is a legboldogabbnak kell lennie, különben jaj azoknak, a kik netán boldogabbak! — Hogy a legnagyobb mesterek, p. o. Lionardo, uraik szeretőit festették, magától értetődő.

Az estei fejedelemség azonban nem várta be, míg mások dicsőítik, hanem maga dicsőítette magát. Borso (fenn 65. l.) a Palazzo Schifanojában, uralkodó ténykedéseinek sorozatában festette le magát; Ercole pedig (először 1472) trónraléptének fordulóját körmenettel ünnepelte, mely világosan az úrnappal hasonlíttatik össze; minden bódé zárva, akár vasárnapon; a menet közepén aranyos szövetekben haladtak valamennyien az Este-házból, még a fattyak is. Hogy minden hatalom és méltóság a fejedelemtől ered, az ő részéről való személyes kitüntetés, azt ez udvarnál már 1367 óta, Nicolò óta, ki 12 személyt ütött lovaggá a 12 apostol tiszteletére,¹ az aranysarkantyús rend jelképezte, melynek a középkori lovagsággal már semmi köze nem volt. I. Ercole a sarkantyúhoz még kardot adott, aranyhímes köpönyeget és évdíjat, melyért kétségkívül rendes szolgálattételt várt.

A maecenatus, melyért ez az udvar világhírű lett, részben az egyetemhez fűződött, mely a legteljesebbekhez tartozott Olaszországban, részben az udvari és állami szolgálathoz; különös áldozatba alig került. Bojardo mint gazdag vidéki nemes és előkelő hivatalnok teljességgel csak e körbe való volt; midőn Ariosto valami lenni kezdett, nem létezett többé, legalább igaz értelemben, sem milanói, sem firenzei, csakhamar már urbinói udvar sem, Nápolyról nem is szólva, és ő megelégedett egy állással

¹ Polistore, *Murat*. XXIV. Col. 848.

Ippolito biboros muzsikusi és komédiásai mellett, míg Alfonso őt szolgálatába vette. Másként volt az eset Torquato Tassóval, kinek birására az udvar valósággal féltékeny volt.

HATODIK FEJEZET.

A kényuralom ellenfelei.

E központosított fejedelmi hatalom ellen minden ellenállás az államon belül hiábavaló volt. Városi köztársaság alapítására való elemek mindenkorra megemésztettek, minden a hatalomra és erőszaktételre irányult. A nemesség, melynek politikailag nem voltak jogai, még ott sem, a hol még hűbérbirtoka volt, hasztalan osztotta be és öltöztette föl magát és bravóit guelfnek és ghibellinnek, hordathatta velük így vagy amúgy a tollat kalpagjukon vagy a dudorodásokat nadrágjukon¹ — a gondolkodók, mint p. o. Machiavelli,² jól tudták, hogy Milano és Nápoly köztársaság számára egyszer s mindenkorra nagyon „corrupált.” Csodálatos büntetés érte amaz állítólagos két pártot, mely már rég nem volt egyéb, mint a hatalom árnyékában léczen természetett családi gyűlölség. Egy olasz fejedelem, kinek nettesheimi Agrippa³ azt tanácsolta, hogy véget vessen nekik, ezt felelte: hiszen veszekedéseik nekem évenként közel 12000 arany

¹ *Burigozzo*, Archiv. stor. III., 432. l.

² *Discorsi*, I. 17. Milanóról Filippo Visconti halála után.

³ *De incert. et vanitate scientiar.* 55. f.

büntetéspénzt hajtanak! — És midőn p. o. 1500-ban a Moro rövid visszatérte alatt államaiban a tortonai guelfek a közeli francia hadsereg egy részét városukba hívták, hogy a ghibellineket elpusztítsák, a francziák mindenek előtt ugyan ezeket fosztogatták ki és tették tönkre, de aztán maguk ellen a guelfek ellen is fordultak, míg Tortona teljesen el nem volt pusztítva.¹ A Romagnában, a hol minden szenvedély és minden bosszú halhatatlan volt, ama két elnevezés szintén teljesen elvesztette politikai tartalmát. Hozzá tartozott a szegény nép politikai esztelenségéhez, hogy a guelfek itt-ott Franciaország, a ghibellinek meg Spanyolország iránt való rokonérzésre kötelezettnek hitték magukat.

Egy tökéletesen tiszta lélek talán akkor is úgy okoskodott volna, hogy minden hatalom istentől van s hogy e fejedelmek, ha őket mindenki jószántából és őszinte szívből támogatja, idővel *kell* hogy jók legyenek és erőszakos eredetüket elfelejtsék. Ámde szenvedélyes, teremő hevülettel megáldott képzeletektől és elméktől ilyet nem kívánhatni. Mint a rossz orvosok, a kórjel eltüntetésében látták ők a betegség megszüntetését és azt hívék, ha a fejedelmeket megölik, a szabadság önmagától áll elő. Vagy talán nem is gondoltak ennyire s csak az általánosan elterjedt gyűlöletnek akartak szabad tért engedni, vagy csak családi szerencsétlenségért vagy személyes sérelemért bosszút állani. Valamint az uralom föltétlen, minden törvényes korlát nélkül való, az ellenfelek eszköze szint ily föltétlen. Már Boccaccio nyíltan mondja:² „Királynak, fejedelemnek mondjam a kényurat és hűségére hajoljak.

¹ Prato, Archiv. stor. III., 241. l.

² De casibus virorum illustrium, L. II., 5. fejt. In superbos.

mint fölöttem való előtt? Nem! Mert ellensége ő a közjónak. Szabad ellene fegyverrel, összeesküvéssel, kémekkel, lessel, csellel élnem; ez szent és szükséges tett. Nincs kedvesebb áldozat a zsarnokvérnél.“ És a renaissance-kor legvégén hasonlókép szól Giral di Cinthio (Orbeche cz. tragédia) a vége felé:

Nincs áldozat Istennek kedvesebb,
Mint oly galád kényúr, mint itt ez volt.

Az egyes eseményekkel itt sem foglalkozhatunk; Machiavelli a Discorsi egyik általánosan ismeretes fejezetében¹ a régi és a modern összeesküvéseket a görög zsarnokkortól fogva tárgyalta és különböző mivoltuk és esélyeik szerint a legnagyobb hidegvérrel bírálja. Csak két megjegyzés számára: az istentiszteleteknél esett gyilkosságokról és az ókor befolyásáról, kérek figyelmet.

Majnem lehetetlen volt a jólőrzött kényurakat másutt kézre keríteni, mint ünnepi templombavonuláskor, egy egész fejedelmi családot meg éppenséggel nem lehetett más alkalommal együtt találni. Így ölték meg a fabrianóiak² (1435) kényúr-családjukat, a Chiavellieket, egy nagymise alatt, még pedig eleve való megállapodás szerint a

¹ *Discorsi* III., 6. Ez előadásra utal *storie fior.* is L. VIII., 1. f. Összeesküvések rajzában már igen korán nagy kedvök telik az olaszoknak. Már Liudprand (Cremonából, *Mon. Germ.* SS. III., 264—363) legalább bővebben mondja el az ilyest, mint bármely kortársa a X. században; a XI. századból (Baluz. Miscell. I., 184. l.) Messina felszabadítása a segélyül hívott norman Roger által fölötte jellemző idevágó adalék (1060), nem is említve a szicíliai vecsernye drámai kiszínezését (1282).

² *Corio*, fol. 333. A következőt l. u. o. fol. 305., 422. s ff., 440.

credo e szavainál: *Et incarnatus est.* Milanóban (1412) Giovan Mária Visconti herceg a S.-Gottardo-templom bejáratánál gyilkoltatott meg, Galeazzo Mária Sforza herceg a S. Stefano-templomban (fen. 53. l.) és Lodovico Moro egyízben (1484) az özvegy Bona hercegné híveinek törei elől csak úgy menekült, hogy a S. Ambrogio egyházába más ajtón ment be, mint az illetők várták. Különös kegyeletlenség szándéka nem forgott fönn; Galeazzo gyikosai még az ajtó előtt az illető templom szentjéhez imádkoztak és még az első misét ott meghallgatták. Ellenben a Pazziak összeesküvésekor Lorenzo és Giuliano Medici ellen (1478) a részben való balsiker egyik oka az volt, hogy az összeesküvőktől a gyilkos terv kivitelére kiszemelt Giovan Battista da Montesecco kapitány arra elszegődött ugyan, hogy a gyilkosságot vendégség alkalmával követi el, da a firenzei dómban való végrehajtást megtagadta; ő helyette aztán két pap válalkozott rá, „a kik a szent helyekhez hozzászórtak és azért nem irtóztak.“¹

A mi az ókort illeti, melynek befolyását az erkölcsi és különösen a politikai kérdésekre még többször kell majd érinteni — maguk az uralkodók jártak elől a példával, minthogy állameszméjükben ép úgy mint maguk tartásában a régi római imperiumot kifejezetten mintaképül vették. Ép így csatlakoztak aztán ellenfeleik, mihelyt elméleti eszmélkedéssel fogtak munkához, az ókori zsarnokgyilkosokhoz. Bajos volna bizonyítani, hogy a földologra, magára a tette való elszánásra, ez az előkép birta volna őket, tiszta frázis és stildolga az ókorra való

¹ Így az idézet Gallusból, *Sismondi* XI., 93. Az egészről l. Reumont, Lorenzo v. Medici I., 387—397. l., kül. 396.

hivatkozás azonban mégsem volt. Galeazzo Sforza gyilkosairól, Lampugnani-, Olgiati- és Viscontiról fölötte érdekes adatok maradtak ránk.¹ Mind a háromnak egészen személyes indítéka volt, mégis az elhatározás talán általánosabb okból folyt. Az ékesszólás egy tanítója, a humanista Cola de' Montani, fiatal milanói nemesek csoportjában homályos vágyat támasztott hírnév és a hazáért való nagy tettek után és végre a két elsővel szemben Milano felszabadításának gondolatával állott elő. Nemsokára gyanussá lett, kitiltatott és az ifjakat lobogó fanatizmusuknak volt kénytelen átengedni. Körülbelül tíz nappal a tett előtt ünnepiesen összeesküdtek S. Ambrogio kolostorában; „Aztán, mondja Olgiati, egy félreeső helyen szent Ambrus egy képe előtt fölemeltem szememet és segítségért könyörögtem hozzá a magunk és az ő egész népe számára.“ A menyeyi városi patronus védje a tettet, ép úgy mint később Sz.-István, a kinek templomában megtörténik. Most még többeket is félig belevontak a dologba, Lampugnani házában volt minden éjjel főhadiszállásuk és törtokokkal szúrásban gyakorolták magukat. A tett sikerült, de Lampugnanit a herczeg kísérei azonnal levágták, a többit meg elfogták. A meghaltnak az egyidejű sírfelirat e szókat adta nyelvére: „Örömet fekszem itt, örök emlékeztető jelül a jelenvaló és eljövendő uralkodóknak, hogy gonoszat se gondoljanak, se tegyenek.“ A másik kettő közül Visconti megbánást tanúsított, Olgiati pedig a kínvallatás ellenére megmaradt nézete mellett, hogy a tett istennek tetsző áldozat volt, s mialatt a hóhér beverte mellét, azt mondta:

¹ Corio, fol. 422. *Allegreto*, Diari Sanesi. *Murat*. XXXIII. Col. 777. — L. fenn 53. l.

„Szedd össze magad. Girolamo! soká fognak rád gondolni; a halál keserű, a dicsőség örök!”¹

Bármily idealisak voltak azonban ez esetben az eltökélés és a szándék, abból a módból, a hogy az összeesküvést folytatták, minden összeesküvők legelvetemültebbjének képe tűnik elé, a kinek a szabadsághoz semmi köze nem volt: a Catilináé. A sienai évkönyvekben világosan benn van, hogy az összeesküvők Sallustot tanulmányozták, s ez Olgiati saját vallomásából is közvetlenül kitetszik.² Egyébként is fogunk még e félelmetes névvel találkozni. A titkos összeesküvés számára, ha a czélt nem tekintjük, nem is volt több oly csábító minta mint ez.

Valahányszor a firenzeiek a Mediciektől szabadultak vagy szabadulni akartak, a zsarnokgyilkosság mindig nyíltan bevallott ideálnak tetszett. A Mediciek menekülése után 1494-ben kivették palotájukból Donatello bronzcsoportját,³ mely Juditot a holt Holoferneszszel ábrázolta s a városháza elé állították, arra a helyre, a hol később Michelangelo Dávidja volt, e fölirattal: *exemplum salutis publicae cives posuere* 1495. Különösen pedig az ifjabb Brutusra hivatkoztak most, a ki még Danténél⁴ Cassius-sal és Júdás Ischariottal a pokol legmélyebb fenekén van, mert az imperiumot elárulta. Pietro Paolo Boscoli, kinek

¹ L. a III. sz. kitérést a szakasz végén.

² *Constudiare el Catelinario* mondja Alegretto. Hasonlítsuk ezzel össze Olgiati saját jelentésében (Corio) az ily mondatot: *Quisque nostrum magis socios potissime et infinitos alios sollicitare, infestare, alter alteri benevolos se facere coepit. Aliquid aliquibus parum donare; simul magis noctu edere, bibere, vigilare, nostra omnia bona polliceri, etc.*

³ *Vasari*, III. 251. jegyzet a v. di Donatellóhoz.

⁴ *Inferno* XXXIV., 64.

összeesküvése Giuliano, Giovanni és Giulio Medici ellen (1513) sikertelen maradt, a legnagyobb mértékben rajongott Brutusért s elég vakmerő volt azt állítani, hogy utánozná őt, ha Cassiusa akadna; ilyenül aztán Agostino Capponi csatlakozott hozzá. A tömlöczben mondott utolsó beszédei¹, az akkori vallásos állapotok legfontosabb okiratainak egyike, mutatják, mily maga-megerőltetésébe került, hogy ama római képzelgésektől megszabadulván, keresztényi módon haljon meg. Egy barátjának és a gyóntató atyának kell őt biztosítaniok, hogy aquinói sz.-Tamás az összeesküvéseket általában elítéli, de a gyóntatóatyá később ugyanazon barátnak titkon bevallotta, hogy sz. Tamás különbséget tesz s igenis megengedi az oly zsarnok ellen való összeesküvést, a ki a népre, ennek akarata ellenére, ráerőszakolja magát. (V. ö. fenn 6. l.)

Midőn Lorenzino Medici Alessandro herczeget (1537) megölte s aztán menekült, a tettnek valószínűleg ő tőle, vagy legalább is az ő rendeletére írt védelme² jelent meg, melyben a zsarnokgyilkosságot magában a legérdemesebb tettként dicsőíti; önmagát pedig, az esetre, ha Alessandro igazán valódi Medici, tehát (ha csak távolról is) vele rokonságban állott volna, tartózkodás nélkül összehasonlítja Timoleonnal, a ki hazafiságból lett testvérgyilkos. Mások itt is a Brutussal való hasonlatot használják s

¹ Feljegyezte a fültanu Luca della Robbia. *Archiv. stor.* I. 273. l. V. ö. *Paul Jovius* vita Leonis X. L. III, Viri illustres.

² Megjelent nyomtatásban először 1723, *Varchi* történetének függelékeként, aztán *Roscoe*, Vita di Lorenzo de' Medici, IV. k., 12. mellékletül és még többször is. V. ö. *Reumont*, Geschichte Toscana's seit dem Ende des florentinischen Freistaates, Gotha, 1876, I., 67. l. jegyzet. V. ö. továbbá *Lettere di Principi* Velence, 1577. III. fol. 162. s ff.

hogy még Michelangelo is nagy későn ily gondolatokra adta magát, úgy látszik, Brutus mellszobrából (az Ufficiákban) következtethetni. Befejezetlenül hagyta, mint majd valamennyi művét, de bizonyára nem azért, mert, a hogy az alatta olvasható distichon állítja, Cesar gyilkossága nagyon nyomta volna a szívét.

A tömegek oly radicalismusát, milyen az újabb monarchiákkal szemben kifejlődött, a renaissance fejedelmi államaiban hiába keresnők. Bensejében minden egyes protestált ugyan a fejedelemség ellen, de inkább azon volt, hogy benne türhetően vagy előnyösen berendezze magát, mint hogy egyesült erővel megtámadja. Annyira kellett a dolgoknak fejlődniök, mint akkoriban Camerinóban, Fabrianóban, Reginában (42. l.), hogy a lakosság uralkodóházának elpusztítására vagy elűzésére vállalkozzék. Azonfelül rendesen nagyon jól tudták, hogy csak gazdát cserélnek. A köztársaságok csillagzata határozottan elhunyan volt.

HETEDIK FEJEZET.

A köztársaságok: Velencze és Firenze.

Valamikor az olasz városok a legnagyobb mértékben fejtették ki azt az erőt, mely a várost állammá tette. Nem kellett több hozzá, mint hogy a városok egy nagy szövetséggé alakuljanak; oly gondolat volt ez, mely Olaszországban mindig visszatért, akár ilyen, akár amolyan formákban jelentkeztek is egyes esetekben. A XII. és XIII. század harcaiban valóban nagy s hadi tekintetben hatalmas szövetkezete alakult a városoknak és Sismondi (II., 174) azt hiszi, az idő, midőn a lombard-szövetkezet utolszor fegyverkezett Barbarossa ellen (1168 óta), alkalmas lett volna egy általános olasz szövetkezés keletkezésére. Ámde a hatalmasabb városok már oly jellemvonásokat fejlesztettek ki, melyek ezt lehetetlenné tették: mint kereskedelmi versenytársak a legvégső eszközökkel éltek egymás ellen s gyöngébb szomszédvárosokat jogtalan függésbe kényszerítettek; azaz azt hitték, hogy egyenként mégis fognak boldogulni s az egészre nem szorulni s minden más kényuralom számára előkészítették a talajt. És ez elérkezett, midőn a nemesi pártoknak egymás közt és a polgárokkal való belső harcrai erőssuralom után való vágyakozást ébresztettek s a már

meglevő zsoldos csapatok minden ügyet pénzért támogattak, miután az általános polgári fölkelést az egyoldalú párturalom már rég hasznavehetetlennek szokta nyilvánítani.¹ A kényuralom a legtöbb városnak elnyelte szabadságát; itt-ott elűzték, de csak félig vagy csak rövid időre; mindig újra visszatért, mert a belső feltételek megvoltak számára és az ellenálló erők elfogytak.

A városok közül, melyek függetlenségüket megóvták, kettő az emberiség egész története számára a legnagyobb fontosságu: Firenze, az állandó mozgalom városa, mely egyuttal hírt hagyott hátra e mozgalomban három századon keresztül részt vett egyesek és az összesség minden gondolatáról és szándékáról, azután Velence, a látszólagos veszteglés és a politikai hallgatás városa. A legerősebb ellentétek ezek, miket elképzelhetni és mind a kettő meg a maga részéről nem hasonlítható össze semmivel a világon.

Velence magát csodálatos, titokzatos teremtésnek ismerte föl, melyben eleitől fogva emberészen kívül egyéb is közreműködött. A város ünnepi alapításáról volt egy mythos: 413 márczius 25-én, oly napon, melyen, mint a csillagászok ismételve kiszámították, a csillagok állása rendkívül kedvező volt, déli időben a Páduából áttelepülők letették a Rialtónál az alapkövet, hogy a barbaroktól széttépett Italiában legyen egy hozzáférhetetlen, szent menedékhely. Késő utódok belefektették ez alapítók lelkébe a jövő nagyság minden sejdítését;

¹ Az utolsó pontot illetőleg l. *Jac. Nardi*, *Vita di Ant. Giacomini*, Lucca, 1818. 18. l.

M. Antonio Sabellico, ki ez eseményt pompásan ömlő hexameterekben ünnepelte, e szókat adja az ég felé forduló pap nyelvére, ki a város felavatását végbeviszi: „Ha majdan nagyot merünk, adj sikert! most csak szegényes oltár előtt térdelünk, de ha fogadásaink nem hiábavalók, akkor itt, óh Isten, majdan száz templom emelkedik számodra fehér márványból és aranyból!“ ¹ A szigetváros maga a XV. század végén az akkori világ kincses szekrényének tetszett. Ugyanaz a Sabellico ilyennek írja le ² ősrégi kupolás templomaival, ferde tornyaival, incrustált márványhomlokzataival, egész szűk pompájával, a hol a mennyezetek aranyozása és minden szeglet bérbeadása jól megfért egymással. Elvezet bennünket a hemzsegő térre S. Giacometto elé a Rialtón, a hol egy világ üzletei nem hangos beszéddel vagy lármával, hanem csak sokhangu zümmögéssel bonyolódnak le, hol az oszlopcsarnokokban ³ köröskörül és a szomszédos utczákéban a pénzváltók és az aranyművesek százai ülnek, fejük fölött végnélküli üzletekkel és tárházakkal; leírja a hídon túl a németek nagy fondacóját, melynek csarnokaiban áruik

¹ Genethliacum Venetae urbis, Ant. Sabellicus verseiben. V. ö. *Sansovino*, Venezia citta nobilissima e singolare, descritta in 14 libri. Venetia 1351, fol. 203. Az egész következő szakaszra nézve l. még *Johannis Baptistae Egnatii viri doctissimi de exemplis illustrium virorum Venetae civitatis atque aliarum gentium*, Paris, 1554. — A legrégibb velencezi krónika, *Joh. Diaconi Chron. Venetum et Gradenie*, Pertz, Monum. SS. VII. 5., 6. l. a szigethelyek alapítását csak a longobard időbe teszi, a Rialtóét pedig még későbbre.

² De Venetae urbis apparatu panegiricum carmen quod oraculum inscribitur.

³ Az egész vidék képét aztán megváltoztatták az új építkezések a XVI. század elején.

fekszenek és embereik laknak és mely előtt mindig hajó hajó hátán áll a csatornában; innen fölfelé a bor- és az olajflotta és párhuzamosan vele a parton, a hol hemzseg a sok facchino, az árusok boltjai; azután a Rialtótól a Márkustérig az illatszerbódék és korcsmák. Így kíséri az olvasót városrészről városrészre, ki egészen a két kórházig, melyek hozzátartoztak a fölötte czélszerű intézményekhez, miket ennyire kifejlődve csupán csak itt lehetett találni. Gondoskodás az emberekről általában a velenceiek egyik ismertető jele volt, békében úgy, mint háborúban s hogy a sebesülteket, még az ellenségekéit is ápolták, idegenekre nézve a bámulat tárgya volt. Egy kortárs a következőkben sorolja fel politikai erényeiket: jóság, ártatlanság, jótékony szeretet, jámborság, részvét.¹

A minek csak nyilvános intézmény volt a neve, Velenczében mintaképére akadt; a nyugdíjügyet is rendszeresen kezelték, még a hátrahagyottak tekintetében is. Gazdagság, politikai biztonság és világismeret itt megérlelték az ily dolgokról való eszmélkedést. E karcsu, szőke, többnyire rövidre nyírt,² halk és óvatos lépésű és józan beszédű emberek öltözetre és magatartásra csak kevésbé különböztek egymástól; a piperét, különösen gyöngyöket, nejükre és leányaikra akasztották. Az általános jólét akkoriban, noha a törökök nagy veszteségeket okoztak, még valóban fényes volt; de a fölhalmozott energia és Európa általános előítélete még később is elégségesek voltak arra, hogy Velence még a legsúlyo-

¹ *Alexander Benedictus*, de rebus Caroli VIII., *Eccard*, Scriptores, II. Col., 1597, 1601., 1621. — V. ö. Chron. Venetum, *Murat*. XXIV. Col. 26.

² *Erasmi colloquia*, miles et carthusianus.

sabb csapásokat is soká elbirta: a Keletindiába vezető út fölfedezését, a mameluk-uralom bukását Egyiptomban és a cambrayi liga háborúját.

Sabellico, ki Tivoli környékén született és az akkori philologusok fesztelen beszédmódját megszokta, más helyütt¹ bizonyos csodálkozással említi, hogy a fiatal nobilik, kik reggeli fölolvadásait hallgatták, sehogyse akarnak vele politizálásba ereszkedni: „ha azt kérдем tőlük, mit vélnek, beszélnek és várnak az emberek erről vagy arról a mozgalomról Italiában, valamennyien egyhangúan azt válaszolják, hogy nem tudnak semmit.“ Pedig a nemesség demoralizált részétől minden állami inquisitió ellenére mindenfélét meg lehetett tudni, csak hogy nem ily olcsó módon. A XV. század utolsó negyedében a legfelsőbb hatóságokban is voltak árulók;² a pápáknak, az olasz fejedelmeknek, sőt a köztársaság szolgálatában álló egész középszerű condottieréknek is megvoltak részben rendesen fizetett hírhordóik; annyira ment, hogy a tizek tanácsa jónak találta fontosabb politikai tudósításokat a pregadik tanácsa előtt eltitkolni, sőt azt hitték, hogy Lodovico Moro a pregadikban határozott számú szavazat fölött rendelkezik. Használt-e valamit egyes bűnösök éjjeli fölakasztása és a földadók gazdag jutalmazása (p. o. hatvan arany életfogytig való nyugdíj), bajosan dönthető el; az egyik főök, sok nobilinek szegénysége, nem volt egyszeriben megszüntethető. 1492-ben két nobili oly javaslatot szorgalmazott, mely szerint

¹ Epistolae, lib. V. fol. 28.

² *Malipiero*, Ann. Veneti, Archiv. stor. VII. I. 377, 431, 481, 493, 530 l., II. 661, 668, 679 — I. Chron. Venetum, *Murat.* XXIV. Col. 57. — Diario Ferrarese, u. o. Col. 240. — V. ö. még a jegyzetet: Dispacci di Antonio Giustiniani, (Fir. 1876), I., 392. l.

az állam évenként 70,000 aranyat azon szegény nemesek javára fordítson, a kiknek nincs hivataluk; a dolog már közel volt ahhoz, hogy a nagy tanács elé kerüljön, a hol talán többséget is nyert volna — midőn a tizek tanácsa még jókor beleavatkozott s ama kettőt Nicosiába, Cziprus szigetére, száműzte.¹ Ez idő tájt történt, hogy egy Soranzo külföldön mint templomi-rabló fölakasztott és egy Contarini betörés miatt lánczra veretett; e család egy másik sarja (1499) a signoria előtt sírándozva panaszkolta, hogy évek óta nincs hivatala, csak 16 arany jövedelme és 9 gyermeke van, ellenben 60 arany az adóssága, semmi kenyérkereső foglalkozáshoz nem ért és minap kitették az utcára. Érthető, hogy egyes gazdag nobilek házakat építenek, hogy a szegényeknek ingyen lakásul átengedjék. A házépítés Isten nevében, még egész utczahosszat is, a végrendeletekben jótettként szerepel.²

Ha Velence ellenségei ily nemű bajokra valaha komolyabb reményeket építettek, mégis csalódtak. Azt hihetné az ember, hogy már a kereskedés lendülete, mely a legszegényebbnek is munkája gazdag sikerét biztosította, hogy a telepek a keleti középtengerben a veszedelmes erőket a politikától elterelték. De hát nem volt-e hasonló előnyök mellett is Génua politikai története a legviharosabb? Velence megingathatatlanságának oka inkább oly körülmények összeműködésében rejlik, melyek sehol másutt nem találkoztak. Mint város megtámadhatatlan lévén, a külső ügyekkel eleitől fogva csak a legóvatosabb megfontolás után foglalkozott, a többi Olasz-

¹ *Malipiero*, Arch. stor. VII., II. 691. l. V. ö. 694., 713. és 7. 535. l.

Marin Sanudo, Vite de' Duchi, *Murat*. XXII. Col. 1194.

ország pártviszonyait majdnem tekinteten kívül hagyta, szövetséget csak múló czélok érdekében és lehető magas áron kötött. A velencei elme alaphangja azért büszke, sőt megvető elkülönítés és ennek következtében belsejében való nagyobb solidaritas volt, a mit az egész többi Olaszország gyűlölete még fokozott. Magában a városban aztán megvoltak a lakosoknak legerősebb közös érdekeik ép úgy a gyarmatokkal, mint a terraferma (szárazföld) birtokaival szemben, minthogy a népnek ez utóbbiakban (azaz a városokban Bergamóig) csak Velenczében volt szabad venni és eladni. Ily mesterséges előnyt csak a belsejében való nyugalommal és egyetértéssel lehetett fönntartani — a legnagyobb rész ezt bizonyára érezte. Összeesküvők számára már azért is alkalmatlan volt itt a talaj s ha kik elégedetlenek voltak, azok a nemesekre és polgárookra való osztás által egymástól oly módon tartattak távol, mely minden közeledést fölötte megnehezített. A nemességen belül pedig azok előtt, kik veszedelmesek lehettek volna, ugyanis a gazdagok előtt, az összeesküvések egyik főforrása, a henyélés el volt vágva nagy kereskedelmi vállalkozásaik és utazásaik és a rendesen visszatérő török háborúban való részvételük folytán. A vezérek e mellett gyakran bűnös módon is kimélték őket és egy velencei Cató hatalmuk bukását jósolta meg, ha a nobilek e tartózkodása, hogy egymásnak bajt okozzanak, az igazság rovására tovább is fog tartani.¹ Mindazáltal e nagy forgalom a szabad levegőben Velence nemességének egészben egészséges irányt adott.

Ha pedig irigység és becsvágy egyszer minden áron elégtételt követelt, akkor rendelkezésre állottak a hiva-

¹ Chron. Venetum, *Mur.* XXIV. Col. 105.

talos áldozat, a hatóság és a törvényes eszközök. A több évig tartó erkölcsi kínszenvedés, mely Francesco Foscari dogét (megh. 1457.) egész Velenceze szemeláttára megtörte, talán legborzasztóbb példája a csak aristokráciákban lehetséges bosszúnak. A tizek tanácsa, mely mindenbe avatkozott, melynek föltétlen joga volt élet és halál fölött, pénztárak és hadiparancs fölött, mely az inquisitorokat magába foglalta és a Foscarit, mint más hatalmasokat is, megdöntötte, ezt a tizek tanácsát évenként az egész uralkodó rend, a gran-consiglio, újra választotta s ezért ennek közvetlen kifejezése volt. Nagy cselszövények alig fordultak elő ily választásokkor, mert e hivatalt rövid tartama és az utólagos felelősség nem tették nagyon kívánatossá. Azonban az igazi velencei nem menekült sem e hatóság, sem más elől, bármily földalatti és erőszakos volt is működése, hanem megjelent előtte; nemcsak azért, mert a köztársaságnak hosszú volt a karja és helyette a családját kínozhatta, hanem mert legalább a legtöbb esetben okok szerint és nem vérszomjuságtól vezetve jártak el. Ékesen szóló példa erre Antonio Grimani admirál esete, ki, mert a főparancsnokságot másnak átadni vonakodott, vád alá helyeztetvén, mielőtt Velenczébe megy, lábaira bilincset rakat s úgy viteti magát a senatus elé.¹ Általában alig gyakorolt valaha állam nagyobb erkölcsi hatalmat távolban lévő alattvaló fölött. Ha p. o. a pregadik között voltak árulók, ezzel nagyon is fölért, hogy idegenben minden velencei a kormányának született kéme volt. Velencei

¹ Chron. Venetum, *Murat.* XXIV. Col. 123. s ff. és *Mali-piero*, id. h. VII., I., 175., 187. l. s ff. A. Gr.-ról és későbbi soráról v. ö. *Egnatius* fol. 183a. s ff. 189b. s ff.

biborosoktól Rómában magától értetődő volt, hogy a titkos pápai consistoriumok tanácskozásairól tudósítást küldenek haza és a hol csak tehették, a pápáknál a köztársaságért közbenjártak. Domenico Grimani biboros Róma közelében (1500) elfogatta a sürgönyöket, melyeket Ascanio Sforza a testvéréhez, Lodovico Morohoz intézett és Velenczébe küldte; éppen akkor súlyosan vádolt atyja fiának ez érdemére a gran-consiglio, azaz az egész világ előtt, nyilvánosan hivatkozott.¹

Hogyan bánt Velence a condottieréivel, fent (29 l.) jeleztük. Ha hűségöknek még valami különös biztosítékát kívánta volna, talán nagy számukban találta azt meg, mely az árulást ép annyira megnehezítette, a mint fölfedezését megkönnyítette. Velencei katonajegyzéket látván, az ember kénytelen azt kérdezni, ily ezer helyről összekerült csapatokkal hogyan volt közös működés lehetséges? Az 1495. háboru jegyzékében előfordul² 15,526 ló csupa kisebb tételekben; csak Gonzagának Mantuából volt belőle 1200, Gioffredo Borgiának 740; aztán következik hat vezér 700—600-zal, tiz 400-zal, tizenkettő 400—200-zal, körülbelül tizennégy 200—100-zal, kilencz 80-nal, hat 60—50-nel stb. Részben régi velencei hadtestek, részben olyanok, melyek velencei városi és vidéki nemesek alatt állnak; a legtöbb vezér azonban olasz fejedelem és városfő vagy ilyenek rokonai. Ehhez járul 24,000 gyalogos, kiknek szerzéséről és vezetéséről nincs följegyzés, továbbá még 3300

¹ Chron. Ven. id. h. Col. 166.

² *Malipiero*, id. h. VII., I. 349. l. Más ilynemű lajstromokat l. Marin Sanudo, Vite de' Duchi, *Mur.* XXII. Col. 990 (1426-ról), Col. 1080 (1440-ról), *Corio*, fol. 435—438 (1483-ról), *Guazzo*, *Historie*, fol. 151 s ff.

legény, valószínűleg külön fegyvernemekhez tartozó. Békében a terraferma városaiban vagy éppen nem volt őr-ség, vagy hihetetlen csekély volt. Velence a lakosainak nem éppen kegyeletére, de igenis belátására támaszkodott; és így a Vailánál vagy Agnadellónál (1509, május 14.) nyomoruságosan elveszett csata után megérte, hogy a szárazföld városai, melyek a hatalomnak engedve az ellenséghez pártoltak át, különös húzódás nélkül a rég megszokott uralom alá visszatértek.¹ A cambrayi liga e háboruja, mellékesen megjegyezve, nem volt egyéb, mint százados lármának eredménye a fölött, hogy Velence egyre nagyobbodni akar. Emez ugyanis némelykor a nagyon is okos emberek hibájába esett, a kik ellenségeikről sem akarnak ostobaságot és a józan számítással ellenkezőt föltenni.² Ez optimismus, mely talán leginkább az arisztokrátiákban otthonos, volt az oka, hogy egyszer II. Mohammed fegyverkezését Konstantinápoly elfoglalására, sőt az előkészületeket VIII. Károly hadjáratához teljesen figyelmen kívül hagyták, míg a váratlan esemény mégis beállott.³ Ily esemény volt pedig a cambrayi liga is, a mennyiben a főintézőknek, XII. Lajosnak és II. Gyulának érdekével homlokegyenest ellenkezett. Azonban a pápában egész Olaszország gyűlö-

¹ Hogy Velence a meghódított városokat hűségök alól fölmentette s őket felhatalmazta volna, hogy magukat az ellenségnek megadják, mesebeszéd. V. ö. *Manfren*: Del preteso scioglimento di sudditanza dopo la battaglia di Agnadello, Arch. veneto 1872.

² *Guicciardini* (Ricordi, N. 150) talán az első, ki megjegyzi, hogy a politikai bosszuszomj még a tulajdon érdeknek világos szavát is képes elhallgattatni.

³ *Malipiero*, id. h. VII, I. 328. l.

lete a hódító velenceiek ellen fölhalmozódott, úgy hogy az idegenek bevonulása elől szemet hunyt; a mi pedig Amboise biboros és királya olasz politikáját illette, bizony Velenczének e politika rosszindulatú hülyeségét már rég ilyenül fölismerni és félni kellett volna. A többiek túlnyomó része azon irigységnél fogva vett a ligában részt, mely a gazdagságnak és hatalomnak hasznos büntető vesszeje, önmagában azonban nyomorult dolog. Velence ugyan ekkor kénytelen volt magát alávetni, de ellenségeinek kárára csakhamar nagy ügyességgel újra fel tudott emelkedni.

Egy hatalom, melynek alapjai ily bonyolultak, melynek működése és érdekei ily nagy színtérre terjednek ki, nem is képzelhető az egésznek nagyszerű áttekintése, az erők és terhek, a gyarapodás és veszteség folytonos mérlege nélkül. Velenczének joga volna magát a modern statisztika szülőhelyének tartania, vele együtt talán Firenzének is, és másodsorban a fejlettebb olasz fejedelemségeknek. A középkori hűbérállam legfőlegb a fejedelmi jogok és haszonélvezetek (urbariumok) összegezö följegyzését produkálja; a termelést állandónak nézi, s körülbelül az is, a meddig főleg fekvőségről van szó. Ezzel szemben a városok egész nyugaton alkalmasint már korán felismerték, hogy termelésük, mely iparra és kereskedelemre vonatkozott, fölötté mozgókéony s e szerint bántak vele; mindazáltal — még a Hanza virágzása korában is — megmaradtak az egyoldalú kereskedelmi mérleg mellett. Hajóhadak, seregek, politikai nyomás és befolyás egyszerűen a kereskedői főkönyv adós és tartozik rovatai alá kerültek. Csak az olasz államokban egyesülnek a teljes politikai tudatosság következményei, a mohammedán közigazgatás mintaképe és a termelésnek és magának a kereskedelemnek ősrégi erős gyakorlása és üzése,

hogy a valódi statisztikát megalapítsák.¹ II. Frigyes császár alsóolasz kényszerállama (4. l. s ff.) egyoldalúan a hatalom központosítására, a lét és nemlét harcza céljából volt szervezve. Velenczében ellenben a végső célok a hatalom és az élet élvezése, az ösöktől örököltnek továbbfejlesztése, a legtöbb hasznót hajtó iparok összegyűjtése és folyton új fogyasztási utak megnyitása.

A szerzők e dolgokról a legnagyobb elfogulatlansággal nyilatkoznak.² Megtudjuk, hogy a város népessége 1422-ben 190,000 lelket számlált; talán Olaszországban kezdtek legelőször nem tűzhelyek, nem fegyverfoghatók, nem a saját lábukon állók stb. szerint, hanem *anime* (lelkek) szerint számolni s minden további számolás legsemlegesebb alapját ebben elismerni. Midőn a firenzeiek³

¹ Még meglehetősen korlátozott módon van tervezve, de máris igen fontos Milano stat. áttekintése: *Manipulus Florum* (*Murat*: XI., 711. s ff.), 1288-ból. A következők soroltatnak fel benne, porták, népesség, fegyverfoghatók, nemesek loggiái, kutak kályhák, korcsmák, mészárszékek, halászok, gabnafogyasztás, kutyák, vadászmadarak, a fa, széna, bor és só ára; továbbá birák, jegyzők, orvosok, tanítók, másolók, fegyverkovácsok, szerkovácsok, kórházak, kolostorok, alapítók és egyházi rendek. — Talán még régibb, melyet a *Liber de magnalibus Mediolani* közöl: Heinr. de Hervordia, kiad. Potthast, 165. l. V. ö. még Asti statisztikáját 1250 körül: Ogerius Alpherius (Alferi): *de gestis Astensium*, *Histor. patr. monumenta Scriptorum* III. k., col. 684. s ff.

² Különösen *Marin Sanudo*: *Vite de' Duchi di Venezia*, *Murat*. XXII. s ff.

³ A Firenze és Velence között fennálló nagy ellentét fölismérésére különösen fontos néhány velenceinek Lorenzo de' Medicihez (1472-ben) intézett röpkeirata s az erre Benedetto Dei-től adott válasz; közli *Pagnini*, *Della decima*, Firenze, 1763, III., 135. l. s ff.

ugyanekkor Filippo Maria Visconti ellen szövetséget akartak Velenczével kötni, egyelőre elutasították őket, abban a világos, ez esetben pontos kereskedelmi mérleggel igazolt meggyőződésben, hogy minden háboru Milano és Velence, azaz vevő és eladó között, esztelenség. Ha a herceg csak a seregét szaporítja, a fejedelemség az adóknak azonnal való fölemelése miatt már rosszabb fogyasztó lesz. „Jobb megengedni, hogy a firenzeiek legyőzessenek, akkor, hozzá lévén szokva a szabadvárosi élethez, hozzánk telepednek át s magukkal hozzák selyem- és gyapjuszövő mesterségüket, a mint a szorongatott luccaiak tették.“ A legérdekesebb azonban a haldokló Mocenigo doge (1423) beszéde, melyet néhány senatorhoz intézett, ki-
ket ágya elé hivatott.¹ Magában foglalja az Velence egész ereje és vagyona statisztikájának legfontosabb elemeit. Nem tudom, létezik-e és hol e homályos értelmű okiratnak alapos magyarázata; csak curiosumként álljon itt a következő. Egy hadikölcsönnek 4 millió aranyra rúgó lefizetése után az államadósság (il monte) akkoriban még 6 millió aranyat tett. Az összes kereskedelmi forgalom (úgy tetszik) 10 millióra rúgott, a mi 4 milliót hajtott. (Igy áll a szövegben.) 3000 navigli-n, 300 navi-n és 45 gályán 17,000, ill. 8000 és 11,000 hajós ment. (Egy gályára több esik 200 embernél.) Ehhez járult 16,000 hajóács. Velence házai 7 millióra becsül-
tetnek s bér fejében egy fél milliót hajtának.² 1000 ne-

¹ *Samudo*, id. h. Col. 958—960. A kereskedelemre vonatkozót Scherer közli belőle: *Allg. Gesch. des Welthandels I.*, 326., jegyzet.

² Ez alkalmasint az összes házakra és nem csupán az államéira vonatkozik. Az utóbbiak egyébiránt néha óriási összegeket hajtottak; v. ö. *Vasari XIII.*, 83. *Vita di Jac. Sansovino.*

mes volt 70—4000 arany jövedelemmel. — Más helyen ugyanazon év rendes állami bevétele 1.100,000 aranyra becsültetik; a háboru következtében beállott kereskedelmi zavarok folytán a század közepén 800,000 aranyra süllyedt alá.¹

Ha Velencze ilyféle számadások és gyakorlati alkalmazásuk által a modern állam egy nagy oldalát legkorábban mutatja tökéletes formában, másfelől abban a műveltségben, melyet akkoriban Olaszországban legtöbbször becsültek, bizonyos tekintetben hátramaradt. Hiányzik itt az irodalmi készség általában és különösen az a mánia, az a rajongás a klasszikus ókorért. A Velenczéből származó II. Pál pápa a humanismus esküdt ellensége volt és egyoldalú bírálók éppen a terméketlen irodalmi tanulmányok elhanyagolását mondták a köztársaság virágzása okának.² A képesség bölcsészethez és ékesszóláshoz — úgy vélekedik Sabellico — itt magában ép oly nagy, mint kereskedelemhez és államügyekhez; de ezt a képességet a benszülöttek ki nem fejtették és az idegenekben nem becsülték annyira mint másutt. Filelfo, kit nem is az állam, hanem egyes magánosok hívtak meg, csakhamar azt találta, hogy csalódott s trapezunti György, ki (1459) Plato könyvét a törvényekről latin fordításban a doge lábaihoz rakta és 150 arany évi díjjal a philologia tanítójául alkalmaztatott, a signoriának meg rhetorikáját ajánlotta,³ csakhamar várakozásaiban csalódva kény-

¹ Így *Sanudo*, Col. 963; ez alkalomból közöltetik a többi olaszországi és európai államok jövedelme is. Állami számla 1490-ből Col. 1245 s ff.

² *Platina*, Vita Pauli, 323. l. — Lül. Greg. Giraldus Opera II., 439. l.

³ *Sanudo*, id. h. Col. 1167.

telen volt odább állani. Mert az irodalom is többnyire a gyakorlatira irányult. Innen van, hogy ha a velencei irodalomtörténetet átnézzük, melyet Francesco Sansovino ismeretes könyvéhez¹ függesztett, a XIV. századra alig esik más mint csupa theológiai, jogi és orvosi szakmunka, meg históriák, és még a XV. században is a humanismus, a város jelentőségéhez képest, Ermolao Barbaro és Aldo Manucci kivételével, csak igen gyarlón van képviselve. Ehhez képest a törekvés kéziratok és könyvek gyűjtésére itt csak kis mértékben van meg. Midőn Petrarca hagyatékából becses kéziratokat nyertek, oly kevéssé tudták megőrizni, hogy csakhamar semmi sem maradt belőlük; a könyvtár, melyet Bessarion biboros az államra hagyott (1468), épen csak, hogy az elkallódástól és elpusztulástól megóvatott. Hiszen tudós dolgok számára ott volt Pádua, a hol persze az orvosok és a jogászok mint államjogi véleményes jelentések szerzői a többit messze meghaladó fizetésekét húztak.

Az olasz műköltészetben való részvétel is hosszú ideig csekély, míg aztán a kezdődő XVI. század minden mulasztást helyre üt.² Még a renaissance művészi szellemét is kívülről hozatta Velence és csak a XV. század vége felé mozgott benne saját hatalma teljével. Sőt vannak itt még nevezetesebb szellemi habozások is.

Ugyanaz az állam, melynek a papság teljesen hatalmá-

¹ *Sansovino*, Venezia, Lib. XIII. A dogék életrajzát tartalmazza időrendi egymásutánban és az egyes életrajzok után, rendszeren csak 1312 óta, „*Scrittori veneti*“ czimen rövid közleményeket az egykoru írókról.

² Egyebek közt akkoriban lett Velence a Petrarca-utánczók egyik főszékhelye. V. ö. *G. Crespan*, *Del Petrarchismo: Petrarca e Venezia* cz. művében, (1874), 187—253. l.

ban volt, mely minden fontos állás betöltését saját magának tartotta fönn és a curiának ismételve ellenszegült, míg II. Gyula hatalmas karja ideiglenesen hajlani kényszeríté — egészen sajátságos színű hivatalos ájtatosságot mutat. Így akarták p. o. a velenceiek Forli lakósaitól forlii Jakab holttestét, melytől sok csodatétel indult volna ki, megszerezni s az átengedésért sok viszonzszolgálatot ígértek, többek közt, hogy a szenttéavatás összes költségeit viselni fogják.¹ A törököktől meghódított Görögországból szent holttestemeteket és egyéb ereklyéket a legnagyobb áldozatokkal szereznek meg és a doge azokat nagy ünnepi menettel fogadja. A páduaiakkal, kik azt hitték, hogy sz. Lukács Boszniából eredő holttestének már birtokában vannak, pörbe elegyedtek és a pápa döntését kérték ki.² Elhatározták (1455), hogy a varratlan kabátért 10,000 aranyat megadnak, de nem kaphatták meg. Nem népszerű lelkesedésről van itt szó, hanem a felsőbb állami hatóság csöndes határozatáról, mely minden feltűnés nélkül abban is maradhatott volna és Firenzében hasonló körülmények között bizonyára abban is maradt volna. A tömegek ájtatosságát és egy VI. Sándortól eredő bünbocsánatba vetett erős hitöket egészen figyelmen kívül hagyjuk. Az állam maga azonban, miután az egyházat inkább magába olvasztotta, mint az másutt történt, valóban papi elem-félét foglalt magában és az állam jelképe, a doge, tizenkét nagy körmenetnél³ (andate) félig papi func-

¹ *Heinic. de Hervordia* ad a. 1293. (213. l. ed. Potthast.)

² *Sanudo*, id. h. Col. 1158. 1171. 1177. V. ö. Guicciardini, *Ricordi*, Nr. 401.

³ *Sansovino*, Venezia, Lib. XII. dell' andate publiche del principe. Egnatius fol. 40a. A pápai egyháztilalomtól való aggodó félelmet ill. l. Egnatius fol. 12a. s ff.

tióban lépett föl. Majd csupa politikai események tiszteletére tartott ünnepek voltak, melyek a nagy egyházi ünnepekkel versenyeztek, a legfényesebb köztük a híres esküvő a tengerrel, mindig úrnapiján.

A legnagyobb politikai tudatosságot, a fejlődés formáiban való legnagyobb gazdagságot egyesülve találni Firenze történetében, mely ily értelemben a világ első modern állama nevét bizonyára megérdemli. Itt egy egész nép azt cselekszi, a mi a fejedelmi államokban egy családnak a dolga. A bámulatos firenzei elme, élesen okoskodó és egyúttal művészien alkotó, a politikai és társadalmi állapotot szüntelenül átalakítja és ép ily szüntelenül leírja és megbírálja. Így lett Firenze a politikai tanok és elméletek, kísérletek és ugrások hazája, azonban egyúttal Velenczével a statisztika hazája és egyedül s a világ minden államát megelőzőleg a modern értelemben való történeti előadás hazája. A régi Róma szemlélése és történetiróinak ismerete hozzájárult, és Giovanni Villani megvallja,¹ hogy az 1300. év jubilaumakor vette az indítást nagy művéhez s hogy mindjárt hazaérkezte után megkezdette; de a Rómába az évben érkezett 200,000 zarándok között hányan lehettek hozzá tehetségre és irányra hasonlók s mégsem írták meg városuk történetét! Mert nem mindenki tehetné oly megnyugvással hozzá: „Róma hanyatlóban, az én szülővárosom ellenben emelkedőben és nagy dolog végrehajtására készen van; ezért akartam egész multját följegyezni és szándékom azt a jelenig és addig folytatni, a meddig az

¹ *G. Villani*, VIII. 36. — Az 1300 év egyúttal a *Divina Commedia*-ban említett dátum.

eseményeket megérem.“ Az életé útjáról való tanuvallo-máson kívül azonban Firenze történetírói által még egyebet is elért: nagyobb dicsőséget, mint Olaszország bármely más állama.¹

Nem ez emlékezetre méltó államnak története teszi itt föladatunkat, hanem csak néhány ráutalás a szellemi szabadságra és objectivitásra, melyet a firenzeiekben ez a történet keltett.²

Olaszországnak egyetlen más városában sincsenek ily korán és ily állandóan erős, szigorúan elválasztott és elkeseredetten küzdő politikai pártok, melyek ugyan valamivel későbbi idő rajzaiból, de mégis oly módon lépnek elénk, hogy a firenzei ítélet felsőbbbségét világosan kiérezzük. Mily politikus e politikai válságok legnagyobb áldozata, Dante Alighieri, kit a szülőhely és a számkivetés érlelt meg! Gúnyját az alkotmány folytonos változtatása és a vele való kísérletezés fölött érzeből való terzinákba öntötte,³ melyek bárhol essék valami hasonló, közmondásosak fognak maradni; daczczal és vágygyal szólott hazájához, hogy a firenzeieknek bizonyára megmozdult tőle a szívök. De gondolatai kiterjeszkednek Olaszország és a világ fölött s ha izgatása az imperium mellett, a hogy ő felfogta, nem is volt tévedésnél egyéb, mégis el kell ismerni, hogy az alig megszületett politikai speculatio fiatalos alvajárása nála költői nagyságra emelkedik. Büszke, hogy ő az első, ki ez utat járja,⁴ noha igaz, hogy Aristoteles vezetése mellett,

¹ Ezt már 1470. körül mondja Vespasiano Fiorent. 554. l.

² L. a IV. kitérést a szakasz végén.

³ Purgatorio VI. befejezés.

⁴ De Monarchia (új kritikai kiadás Witte-től, Halle 1863—71; németre fordította O. Hubatsch, Berlin, 1872) I. 1. Scheffer-

de a maga módja szerint igen önállóan. Az ő eszményi császára igazságos, emberszerető, csak istentől függő főbíró, örököse a római viláгурalomnak, a melyet a jog, a természet és isten végzése egyaránt helyeselt. A földkerekség meghódítása ugyanis jogszerű volt, istenítélet Róma és a többi nép között, és Isten e birodalmat elismerte, mert alatta lett emberré és születésekor Augustus császár adójának, halálakor Pontius Pilatus ítéletének vetette magát alá stb. Ha ez erősségeket és hasonlókat csak nehezen követhetjük is, de Dante szenvedélye mindig megragad. Leveleiben¹ egyike a legkorábbi publicistáknak, talán az első laikus, ki irányzatos dolgozatokat levél alakban a saját felelősségére adott közzé. Korán is kezdte; már Beatrice halála után kiadott egy röpkéiratot Firenze állapotáról „a földkerekség nagyjaihoz” intézve, s a száműzetése idejéből eredő későbbi nyílt levelei is mind csupa császárhoz, fejedelemhez és biboroshoz címezvék. E levelekben és „a köznyelvről” való könyvében különböző formákban tér vissza az annyi fájdalommal megfizetett érzés, miszerint szülővárosán kívül is találhat a száműzött nyelvben és műveltségben új szellemi hazára, melyet többé el nem ragadhat tőle senki. — E pontra különben még egyszer visszatérünk.

Boichhorst szerint: Aus Dantes Verbannung, Strassburg, 1882. 103—136. l. szerzésének ideje nem esik 1302-re, sem pedig 1312-re, mint azelőtt hitték, hanem a költő életének utolsó éveire.

¹ *Dantis Alligherii* epistolae, cum notis C. Witte, Pádua 1827. Valamint a császárról azt akarta, hogy állandóan Olaszországban lakjék, úgy a pápáról is, l. levelét a 35. l. a carpentrai conclave alkalmából 1314. — Az első levélről: *vita nuova*, 31. fej.; epist. 9. l.

Villaninak, Giovanninak, Matteónak nem annyira mély politikai megfigyeléseket köszönünk, mint inkább friss és gyakorlati ítéleteket és Firenze statisztikájának alapvetését más államokról való fontos adatokkal egyetemben. Kereskedés és ipar itt is a politikai gondolkodás mellett a nemzetgazdaságit is fölkellették. A pénzviszonyokról nagyban sehol a világon sem voltak oly jól értesülve, elkezdve a pápai curiától Avignonban, melynek óriási pénztári készlete (24 millió aranyforint XXII. János halálakor készpénzben és drágakövekben) csak ily kitűnő forrás alapján¹ válik hihetővé. Csak Villaninál, ki a csődnél a maga pénzét is elvesztette és az adósok börtönébe jutott, találunk óriási kölcsönökről értesítést, p. o.: Angolország királyáéról, a kinél a Bardi és Peruzzi firenzei kereskedőházak 1,355,000 aranyforintot — a saját pénzüket és társaikét — vesztettek (1338) és mégis újra összeszedték magukat.² A legfontosabbak azonban az államra vonatkozó³ ugyane korbeli adatok: az állami bevételek (300.000 aranyforinton felül) és kiadások (a rendesek csak 4000 aranyforintot tettek); a város lakossága (itt még igen tökéletlenül a kenyérforgasztás, *bocche*, azaz szájak szerint, 90,000-re számítva) és az államé; a battisteriónak 5800—6000 tevő évi keresztelendői közt a fiúkra eső 300—500 főnyi többlet, a

¹ *Giov. Villani*, XI., 20. V. ö. *Matt. Villani* IX., 93.

² *Giov. Villani* XI., 87. XII., 54. V. ö. általában Kervyn de Lettenhove: *L'Europe au siècle de Philippe le Bel: Les argentiers Florentins: Bulletin de l'académie de Bruxelles*, 1861, XII. k., 123. l. s ff.

³ *Giov. Villani* XI. 92, 93. — *Machiavelli*, *Stor. fiorent. lib.* II, 42. fej. azt az adatot jegyzi föl, hogy a döghalálnak (1348) 96,000 ember esett áldozatul. — V. ö. egyébiránt fent 90. l.

mely pontra nézve az egész ellenőrzés, igaz, mindössze abból állott, hogy a pap minden fiúért fekete és minden leányért fehér babszemet tett félre; az iskolás gyermekek, a kik közül 8—10.000 olvasni, 1000—1200 pedig 6 iskolában számolni tanult; azonfelül közel 600 tanuló, a ki négy iskolában (latin) grammatikában és logikában nyert oktatást. Következik a templomok és kolostorok, meg kórházak (összesen több, mint 1000 ágygyal) statisztikája; a gyapjuipar, rendkívül értékes részletes adatokkal; a pénzverő, a város élelmezése, a hivatalnokság, melyhez már akkor állandó tűzoltóság tartozott stb.¹ Egyebet mellékesen tudunk meg, p. o. hogy az új állami járadék (monte) behozatalakor az 1353. évben s f. a szószékről róla prédikáltak, a ferenczrendiek mellette, az ágostonrendiek ellene;² a fekete halál gazdasági következményei pedig épenséggel sehol Európában oly figyelemben és leírásban nem részesültek, nem is részesülhettek, mint itt.³ Csak firenzei ember hagyhatta ránk: hogyan várták, hogy az emberek kevés száma folytán minden meg fog oleszulni s mégis életszükségletek és munkadíj hogyan emelkedett dupla árára; hogy a köznép eleinte nem is akart többé dolgozni, hanem csak jól élni; hogy különösen szolgálk és cselédek a városban már csupán csak igen magas bér mellett voltak kaphatók; hogy a parasztok már csupán csak a legjobb földet akarták megművelni, a csekélyebbel meg nem törődtek stb.; hogy az óriási

¹ *Giov. Villani*, XII., 35.

² *Matteo Villani*, III., 106.

³ *Matteo Villani*, I., 2—7; v. ö. 58. — A döghalál idejére nézve első helyen áll Boccaccio híres leírása a Decamerone elején.

hagyományok a szegények javára, melyek a pestis alatt fundáltattak, később céltalanoknak tetszettek, mert a szegények részint meghaltak, részint nem voltak többé szegények. Végül egy nagy hagyomány alkalmából, midőn egy gyermektelen jótévő minden városi koldusnak fejéenként hat denárt hagy, egész Firenze kimerítő koldusstatisztikájára¹ történik kísérlet.

A dolgok statisztikai vizsgálása utóbb a firenzeieknél a leggazdagabban kifejlődött; különösen kiemelendő, hogy az összefüggésre a magasabb értelemben vett történelmivel, az általános műveltséggel és művészettel rendszerint ráutalnak. Egy 1422. évből eredő² följegyzés egy és ugyanazon tollvonással érinti a 72 pénzváltóbódét a Mercato nuovo körül, a készpénzbeli forgalmat (2 millió aranyforintot), a font aranynak akkor új iparát, a selyemszöveteket, Filippo Brunellescót, ki a régi architecturát megint a földből kiássa és Lionardo Aretinót, a köztársaság titkárát, ki a régi irodalmat és ékesszólást új életre kelti; végül az akkor politikailag nyugodt város általános jólétét s Olaszország szerencsését, mely az idegen zsoldos hadaktól megszabadult. Velenczének fönt (91. l.) említett statisztikája, mely majdnem ugyanazon évből ered, sokkal nagyobb birtokot, keresményt és színtért tesz ugyan nyilvánvalóvá; Velence már rég uralkodik a tengereken hajóival, midőn Firenze (1422) saját tulajdonát tevő első gályáját küldi (Alessandriába) útra. Azonban ki nem ismeri föl a firenzei följegyzésben a magasabb szellemet? Ilyen és hasonló jegyzetek itt év-

¹ *Giov. Villani*, X., 164.

² Ex annalibus Ceretani: *Fabroni*, Magni Cosmi vita, Adnot. 34., II. k., 63. l.

tizedről évtizedre találkoznak, még pedig már átnézete-
sen rendezve, míg másutt a legjobb esetben egyes ada-
tok maradtak csak fenn. Megismerkedünk körülbelül az
első Mediciek vagyonával és üzleteivel; alamizsnákra,
nyilvános épületekre és adóban 1434-től 1471-ig nem
kevesebb, mint 663,755 aranyforintot költöttek, a miből
magára Cosimóra 400,000 jutott,¹ Lorenzo magnifico
pedig örül, hogy a pénz oly méltóan adatott ki. 1472-ből
aztán megint igen fontos és a maga nemében teljes át-
tekintése² maradt fenn a város kereskedésének és iparai-
nak, ezek közül néhány olyannak, melyek félig vagy
egészen a művészethez tartoznak: az arany- és ezüst-
szöveteknek és dāmászoknak; a fafaragásnak és a mar-
kettériának (intarsia); az arabeszk-szobrászatnak már-
ványban és homokkőben; az arczképfiguráknak viaszban;
az ötvös- és ékszmesterségnek. Sőt a firenzeinek vele-
született tehetsége az egész külső létnek fölszámolására
házi, üzleti és mezőgazdasági könyveikben is mutatkozik,
melyek a XV. század többi európai embereiétől bizonyára
igen jelentékenyen különbözhetnek.³ Joggal kezdtek ezek-
ből válogatott részeket kiadni; csakhogy még sok mun-

¹ Lorenzo Ricordi-ja: *Fabroni*, Laur. Med. magnifici vita, Adnot. 2. és 25. — *Paul. Jovius*: Elogia 131. l. s. ff. Cosmus.

² *Benedetto Dei*-től a fent 90. l. 3. jegyzet alatt idézett helyen, melynél persze tekintetbe kell venni, hogy a fölsorolás ellenséges támadások elhárítására kíván szolgálni. — Az egészet ill. v. ö. *Reumont*, Lorenzo di Medici II., 419. l. — Egy bizonyos Lodovico Ghetti pénzügyi tervezetét fontos adatokkal l. *Roscoe*, Vita di Lor. de Medici, II. k., 1. melléklet.

³ V. ö. ezzel szemben Ott Rulandnak végtelenül egyszerű s még meglehetősen fejletlen viszonyoknak megfelelő kereskedői könyvét 1445—1462. Stuttg. 1843; s valamivel későbbi időre Lukas Rem naplóját 1494—1541, kiad. B. Greiff, Augsburg, 1861.

kába fog telni, míg világos, általános eredményeket fogunk nyerhetni. Mindenesetre itt is ráismerhetni arra az államra, a melyet haldokló atyák végrendeletileg¹ arra kértek, hogy fiaikon 1000 aranyforintot vegyen meg, ha rendes mesterséget nem folytatnának.

A XVI. század első felére talán nincs város a világon, melynek oly okirata volna, mint Firenze pompás leírása Varchitól.² A leíró statisztikában is, mint sok egyéb tekintetben, itt még egyszer valódi mintakép állítatik föl, mielőtt e város szabadsága és nagysága sírba hanyatlanék.³

A külső életnek e felszámolásával azonban párhuzamosan halad a politikai életnek ama folytatólagos leírása, melyről fönnebb volt szó. Firenze nemcsak több politikai alakulást és árnyéklatot él át, hanem aránytalanul több számadást is ad róla, mint Olaszország más szabad államai és a nyugatiak általában. Legtökéletesebb tükrét látjuk benne emberi osztályok és egyesek viszonyának egy változó általánosozhoz. A nagy polgári demagógiák képe Franciaországban és Flandriában, a mint azt Froissart megrajzolja, a XIV. század német krónikaíróinak elbeszélései valóban elég jelentősek, azonban szellemi tökéletességre, az események sokoldalú megokolására a firenzeiek valamennyit végtelenül meghaladják. Nemesi uralom, kényuralom, a középrend harcrai a proletársággal, egész, fél és áldemokrácia, egy családnak elsőbbsége, theocratia (Savonarolával), egész azon elegy-

¹ *Libri*, Histoire des sciences mathém. II., 163. s ff.

² *Varchi*, Stor. fiorent. III. k., 56. l. s ff. a IX. könyv végén. Néhány nyilvánvalóan hibás szám, alkalmasint írás- vagy sajtóhiba.

³ L. az V. sz. kitérést a szakasz végén.

alakulásokig, melyek a medicii erőszakos fejedelemséget előkészítették — mindez úgy iratik le, hogy a részvevők legbensőbb indítékai nyilvánvalókká lesznek.¹

Machiavelli végül firenzei történeteiben (1492-ig) szülővárosát teljesen élő lényül fogja fel, fejlődése útját pedig egyénileg természetszerűnek; ő az első a modernek között, a ki erre így képes volt. Feladatunkon kívül esik megvizsgálni, önkényesen járt-e el Machiavelli s ha igen, mennyiben, a mint Castruccio Castracane — egy általa önhatalmúlag színezett kényúr-typus — életrajzában tudvalevőleg tette. Ha a *Storie fiorentine* mindenik sora ellen föl is lehetne valamit hozni, azért nagy, sőt egyetlen értéke egészében mégis érintetlen maradna. És kortársai és folytatói, Jacopo Pitti, Guicciardini, Segni, Varchi, Vettori — a főséges nevek milyen koszorúja! És milyen a történet, melyet e mesterek leírnak! A firenzei köztársaság utolsó évtizedei, ez a felejthetetlen nagy látványosság, itt tökéletesen lerajzolva maradt reánk. Az akkori világ legmagasabb és legsajátosabb életének aláhanyatlásáról való e tömeges hagyományban talán az egyik nem ismer fel egyebet, mint elsőrendű ritkaságok gyűjteményét, a másik, lehet, ádáz örömmel constatálja a nemesnek és fenségesnek bukását, a harmadik meg, úgy fordul, a dolgot nagy törvényszéki perként tárgyalja — mindenestre megmarad az eszmélkedő elmélkedés tárgyának a világ végeiglen.

A főszerencsétlenség, mely a helyzetet mindig újra meg újra elhomályosította, Firenze uralma volt leigázott, azelőtt hatalmas ellenségek fölött — mint Pisa fölött — a minek az erőszakos állapot állandósága szükséges kö-

¹ L. a VI. sz. kitérést a szakasz végén.

vetkezménye volt. Valamint Milano a Viscontiak kihalásakor (1447) Felsőolaszország szabadságát főleg azzal játszotta el, hogy egyenrangú városok szövetségéről nem akart tudni. semmit, úgy segített Firenze is a szomszédos városok leigázásával a saját szabadságát és Középolaszországét tönkre tenni. A szabadság megóvásának egyetlen, persze igen heroikus eszköze, melyet csak Savonarola s az is csupán különösen szerencsés viszonyok közt tudott volna keresztül vinni — Toscanának idején való felosztása lett volna szabad városok szövetségévé; oly gondolat, mely csak mint nagyon elkésett lázas álom a hazafias luccait, Francesco Burlamachit ¹ (1548) a vérpadra vitte. E szerencsétlenségtől és a firenzeiek guelfrokonérzésétől idegen fejedelem iránt s az idegen beavatkozásnak innen eredő megszokásától függ aztán minden egyéb. De ki nem kénytelen csodálni e népet, mely szent szerzetesének vezetése alatt állandóan emelkedett hangulatban első ad Olaszországban példát a legyőzött ellenfél megkímélésére, pedig egész előideje csak bosszuállást és pusztítást prédikált neki! Az az izzó tűz, mely itt hazafiságot és valláserkölcsei megtérést egészszé forraszt, messziről ugyan csakhamar megint kialudtnak tetszik, legjobb eredményei azonban az 1529—30-iki emlékezetes ostromban újra fellobognak. Igaz ugyan, hogy „bolondok“ voltak, a kik e zivatart Firenze ellen földidézték, mint Giucciardini akkor írja, de már ő is megengedi, hogy a hihetetlennek vallottat végrehajtották; és ha azt hiszi, hogy a bölcsek a veszély elől kitértek volna, akkor ennek csak az az ér-

¹ V. ö. Archiv. stor. ital. Ser. I., X. k. 435 l. s. ff., documenti 146. l. s. ff.; továbbá *Carlo Minutoli*: Storia di Fr. B. Lucca 1844 és *Leone del Prete* fontos adalékait: Giornale storico degli archivi Toscani IV. 1860. 309. l. s. ff.

telme, hogy Firenzének egész dicstelenül és hang nélkül ellenfelei kezébe kellett volna magát kiszolgáltatnia. Pompás külvárosait és kertjeit és számtalan polgárának életét és jólétét ez esetben megőrizte volna, de helyébe a legnagyobb erkölcsi megemlékezések egyikével szegényebb volna.

A firenzeiek az olaszoknak és a modern európaiaknak általában némely nagy dolgokban mintaképei és legkorábbi kifejezései — de sok tekintetben azok az árnyékloldalok számára is. Ha már Dante az alkotmányán egyre javítgató Firenzét beteghez hasonlítja, ki fekhelyét folyton változtatja, hogy fájdalmaitól szabaduljon, úgy ezzel az állami életnek egy állandó vonását rajzolja. A nagy modern tévedés, hogy alkotmányt *csinálni* lehet, a meglevő erők és irányok számbavételével ujonnan produkálni, Firenzében mozgalmas időkben mindig föl-fölüti fejét. Savonarola egy ízben (1494, 3-ik advent vasárnapján) a módról, hogyan kell új alkotmányt létesíteni, a következőkép prédikált: A város 16 compagníája dolgozzon ki egy-egy tervezetet, a gonfalonierék keressék ki a négy legjobbat, ezek közül a signoria a legislegjobbat; más alkalommal hasonló javaslattal állt elő, a nélkül mégis, hogy bármelyiket is keresztülvitte volna.¹ Azonban maga Machiavelli sem volt ily tévedésektől ment. Oly államművészek keletkeznek, a kik a hatalom mesterséges át-helyezése és megosztása, a legnagyobb mértékben át-meg átszűrt választási rendszerek, állhatóságok stb. útján állandó állapotot akarnak teremteni, öregét és apraját

¹ V. ö. P. Villari, Savonarola, német fordítás I., 193—200. l. Sav. másik irata az érdekes Trattato circa il regimento di Firenze (újra nyomt. Pisa, 1817).

egyaránt kielégíteni, vagy akár megcsalni. E közben a legnaivabb módon az ókorral példálózna és végre egész hivatalosan onnan kölcsönzik a pártelnevezéseket, p. o. *ottimati* (a legjobbak), *aristocrazia*¹ stb. Csak ezóta szokott a világ e kifejezésekhez, nekik conventionális, európai értelmet tulajdonítva, míg az előbbi pártelnevezések mind csak az illető országra tartoztak és vagy közvetlenül a dolgot jelölték, vagy a véletlen játékból eredtek. Mennyire színezi és színteleníti azonban a név a dolgot!

Valamennyi közül azonban, kik azt hitték, hogy államot construálhatni,² Machiavelli hasonlíthatatlanul a legnagyobb. A meglevő erőket mindig elevenekül, működőkül fogja fel, az alternatívákat pontosan és nagy-szerűen teszi föl és sem magát nem igyekszik megcsalni, sem mást. Nyoma sincs benne a hiuságnak vagy fölöslegességnek, a minthogy nem is ír a közönségnek, hanem hatóságoknak és fejedelmeknek vagy idegeneknek. A veszély, mely fenyegeti, soha sem áll hamis genialitásban, sem a fogalmak hamis kifejtésében, hanem erős képzelő tehetségében, melyet nyilván nehezen fékez. Politikai objectivitása ugyan némelykor irtózatos a maga őszinteségében, azonban a legnagyobb vész és baj idején keletkezett, a midőn az emberek amúgy sem tudtak már egykönnyen a jogban hinni és a méltányosságot föltételezni. Erényes föllázadás ez objectivitas ellen mi reánk, a kik a jobb és bal felőli hatalmakat századunkban munkálni láttuk, nem tesz különös benyomást. Machiavelli legalább képes

¹ Az utóbbit legelőször 1527, a Mediciék elűzése után, l. *Varchi* I. 121. stb.

² *Machiavelli*, *Storie fior.* I. III. 1. fejj. „Un savio dator di leggi“ Firenzét megmenthetné.

volt arra, hogy saját személyéről megfélekedezzék a dolgok miatt. Általában hazafi ő a szó legszorosabb értelmében, noha iratai (néhány szót kivéve) minden direct lelkesedéstől mentek és noha őt maguk a firenzeiek is végre gonosztevőnek tartották.¹ Bármennyire elhagyta is magát a legtöbbek módjára, erkölcsben és beszédben — mégis az állam java volt első és utolsó gondolata.

Teljes programja egy új firenzei államrend létesítésére X. Leóhoz intézett² emlékiratában van lefektetve, melyet az ifjabb Lorenzo Medici, urbinoi herceg halála után (megh. 1519) írt meg, a kinek A Fejedelemről írt művét ajánlotta. A dolgok állapota előrehaladt és már végkép megromlott és a javasolt eszközök és módok nem mind erkölcsösek; de rendkívül érdekes megfigyelni, mint reméli a Mediciek örököseként a köztársaságot, még pedig a középrendű demokratiát, becsúsztatni. Mesterségesebb építménye az engedményeknek a pápa — ennek specialis hívei — és a különböző firenzei érdekek részére nem is képzelhető; mintha óraműbe tekintenénk. Sok egyéb Firenzét érintő elv, részleges megjegyzések, párhuzamok, politikai perspectivák stb. vannak a Discorsikban, közöttük páratlan becsü elmevillanatok; fölismeri p. o. a törvényt a köztársaságok haladó és lüktetve nyilvánuló fejlődéséről és azt kívánja, hogy az államrend mozgékony és változásra képes legyen, mert a hirtelen halálos ítéletek és száműzetések csak így kerülhetők el. Hasonló okból, persze hogy magánerőszakosságoknak és idegen beavatkozásnak („minden szabadság vesztének“)

¹ Varchi, Stor. fiorent. I., 210. l.

² Discorso sopra il riformar lo stato di Firenze: Opere minori 207. l.

útját állja, gyűlölt polgárok ellen törvényszéki vádat (accusa) kíván behozni, melynek helyét Firenzében mindig csak a rágalmazás töltötte be. Mesterien jellemzi az önkénytelen, elkésett elhatározásokat, melyek köztársaságokban válságos időkben oly nagy szerepet visznek. Közben egyszer képzelete és az idők nyomása a nép föltétlen dicséretére csábítja, a mely jobban megválogatja embezeit, mint bármely fejedelem és melyet „rábeszéléssel” tévedésektől visszatarthatni — e nézetet, mely kétségtelenül innen ered, később Montesquieunél újra találhatni. A Toscana fölött való uralmat illetőleg Machiavelli nem kétli, hogy az szülővárosát illeti és (külön discorsóban) Pisa ujonnan való leigázását életkérdésnek tartja; sajnálja, hogy Arezzót az 1502-iki lázadás után általában meghagyták; sőt általánosságban megengedi, hogy olasz köztársaságoknak kifelé élénk mozgalmat legyen szabad kifejtetniök és megnagyobbodniök, hogy ők maguk meg ne támadtassanak s hogy bensejökben rend legyen; de Firenze mindig megfordítva fogott hozzá s Pisát, Sienát, Luccát halálos ellenségévé tette, míg „a testvéries elbánásban részesült” Pistoja magát önkényt alávetette.¹

Méltánytalan volna azt a pár köztársaságot, mely a XV. században még fennáll, csak párhuzamba is tenni ez egyetlen Firenzével, a mely határozottan legfontosabb műhelye volt az olasz, sőt a modern szellemnek általában. Siena a legsúlyosabb szervi bajokban szenvedett

¹ Valamivel későbbi időből (1532?) v. ö. Guicciardini félelmetesen őszinte véleményes javaslatát a medici párt helyzetéről és elodázhatatlan szervezetéről, *Lettere di principi* III, fol. 124. Velence. 1577.

és viszonyos gyarapodása mesterségek és művészetek dolgában meg ne téveszsen e felől senkit. Aenaes Sylvius¹ valósággal vágyakozva tekint szülővárosából a „vigságos“ német birodalmi városok felé, a hol a vagyon és örökség elkobzása, erőszakoskodó hatóságok és pártoskodások nem rontják meg az ember életét. Egy ideig aragoniai uralom alatt áll, melyből forradalom által akarja néhány nemes Velence hatalmába hajtani (1481),² ötven évvel később pártviszály mutatja, mikép nyul bele egész modern félműveltség és elvonás némelykor a politikai életbe. Néhány kalmár, fölizgatva Livius és Machiavelli Discorsijának olvasásától, egészen komolyan néptribunokat és egyéb római tanácsosokat kér az előkelőbbek és a hivatalnokok rossz igazgatása ellen.³

Génua alig tartozik vizsgálódásaink körébe, mivel Andrea Doria ideje előtt az egész renaissanceban alig vett részt, a miért is a Riviera lakóját egész Olaszországban a felsőbb műveltség megvetőjének tartották.⁴ A pártharczok itt oly vad jellemet mutatnak és az egész lét oly heves ingadozásával jártak, hogy az ember alig érti, a génuaiak hogyan ejtették szerét, hogy annyi forradalom és elfoglalás után mindig türhető állapotba juthattak. Ez talán azért sikerült, mert a kik az államügyek körül foglalatoskodtak, majd kivétel nélkül egy-

¹ Aen. Sylvii apologia ad Martinum Mayer, p. 701. — Használóképe még *Machiavelli*, Discorsi I., 55. és id. h.

² Az okiratot T. Brosch, Julius II., 303. l. 25. jegyz.

³ Della Valle, Lettere sanesi III. k., 317. l.

⁴ Pierio Valeriano, de infelicitate literatorum, midőn Bartolomeo della Roveréről szól, 384. l. (P. V. művét, mely 1527. íródott, a következőkben mindig Mencken kiadása szerint idézem: *Analecta de calamitate literatorum*, Lipse, 1707.)

úttal kereskedők voltak.¹ A bizonytalanság mekkora fokát bírja ki a nagyban való kereset és a gazdagság, micsoda benső állapottal fér meg távoli gyarmatok birtoklása, Génua meglepő módon mutatja.

Lucca a XV. században nem sokat jelent.

¹ *Senarega*, de reb. Genuens. *Murat*. XXIV. Col. 548. A közbiztonság hiányát illetőleg l. kül. Col. 519, 525, 528. stb. Battista Guano, a 24 tagból álló génuai küldöttség vezetőjének nyiltszívű beszédjét, midőn az államot (1464) Francesco Sforzának átadják s melyben a vezető kijelenti, Génua azért adja meg magát, mert azt reméli, hogy ezentúl nyugodtabban és nagyobb közbátorságban fog élni : l. *Cagnola*, Archiv. stor. III. k., 165. l. s ff. — Paolo Tregosónak, az érseknek, dogének, kalóznak, stb. és (később) bitorosnak alakja meglehetősen kiemelkedik Olaszország rendes viszonyainak keretéből.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Az olasz államok külpolitikája.

Valamint a legtöbb olasz állam tehát bensejében műalkotás, azaz öntudatos, a megfontolástól függő, pontosan kiszámított látható alapokon nyugvó alkotás volt; hasonlóképp kellett egymáshoz és a külföldhöz való viszonyuknak is a művészet művének lenni. Hogy majdnem valamennyi meglehetősen új bitorlásokon nyugszik, külső viszonyaikra ép oly végzetes, mint az ország belsejére nézve. Senki sem ismeri el a másikat tartalék nélkül; ugyanaz a szerencsés véletlen, mely a saját uralom megalapításánál és megerősítésénél oly kedvező volt, döntsön a szomszéddal szemben is. Hiszen nem is függ mindig a kényúrtól, vajjon nyugodtan maradhat-e meg otthonában vagy sem. A szükség, hogy terjeszkedjenek, hogy általában mozogjanak, mind e törvénytelenekkel közös. Így lesz Olaszország „külpolitika“ hazája, mely aztán lassan-lassan más országokban is az elismert jogállapot helyébe lépett. A nemzetközi dolgok teljesen tárgyilagos, előítéletektől, valamint erkölcsi aggályoktól ment kezelése némelykor oly tökéletességre emelkedik, melyben elegánsnak és nagyszerűnek tetszik, holott az egész feneketlen örvény benyomását kelti.

E cselszövények, ligák, fegyverkezések, megvesztegetések és árulások együttvéve teszik az akkori Olaszország külső történetét. Sok ideig különösen Velence volt általános panaszok tárgya, mintha egész Olaszországot meg akarná hódítani vagy lassanként annyira aláásni, hogy egyik államnak a másik után ölébe kellene hullnia.¹ Közelebbről tekintve azonban a dolgot, észre vesszük, hogy e jajkiáltás nem a népből, hanem a fejedelmek és kormányok köréből hangzik fel, melyek alattvalóik előtt majdnem mind nagyon gyűlöletesek, míg Velence türhetően enyhe uralkodásánál fogva általános bizalmat élvez (lásd. 88. l.). Ha Galeazzo Mária Sforza (1462) a velencei ügynöknek az ellenkezőjét mondja, tudniillik, hogy velencei alattvalók arra vállalkoztak volna, hogy vele együtt indulnak uralkodójuk ellen, akkor az bizonyára csak mulattató kérdés.² Mert valóban városok és kerületek minden alkalommal önkényt adják magukat Velence hatalma alá; igaz ugyan, hogy többnyire olyanok, melyek zsarnoki kézből szabadulnak ki. Firenze is, fogcsikorgató hódolt városaival és szabadsághoz szokott szomszédos köztársaságaival, Velenceével szemben fölötte ferde helyzetbe került, még ha a kereskedői irigységet és Velence terjeszkedését a Romagnában tekintetbe nem vesszük is. Végre a cambrayi liga (88. l.) csakugyan keresztül vitte, hogy azt az államot gyöngítette, melyet egész Olaszországnak egyesült erővel kellett volna támogatnia.

Azonban a többi is mind egymást a legrosszabbra képesnek tartja, a hogy a saját rossz lelkiismerete su-

¹ Így még jó későn: *Varchi*, Stor. fiorent. I., 57.

² V. ö. *Malipiero*, Annali veneti, Arch. stor. VII., 216. l. s ff.

galja és állandóan a legvégsőre készek. Lodovico Moro, az aragoniaiak Nápolyban, IV. Sixtus egész Olaszországban a legveszedelmesebb nyugtalanságot tartották ébren, hogy a kisebbeket ne is említsük. De ha e szörnyű játék legalább csupán Olaszországra szorítkozott volna! Azonban a dolog természete magával hozta, hogy idegen beavatkozás és segedelem után néztek, főképen francziák és törökök után.

Mindenekelőtt a lakosságok maguk kivétel nélkül a francziákat kedvelik. Borzalomgerjesztő naivitással vallja be Firenze régtől fogva guelf rokonérzését Franciaország iránt. Talán a legerősebb e nemben egy utasítás a firenzei követhoz (1452), melyben ez fölszólíttatott, hogy VII. Károlyt a Franciaország és Firenze között századok óta fönnálló benső viszonyra emlékeztesse, továbbá Olaszországnak a barbaroktól Nagy Károly által való fölszabadítására és a guelf pártnak I. Károlytól eredő megalapítására.¹ Midőn aztán VIII. Károly csakugyan megjelent az Alpeselek déli vidékén, egész Olaszország oly ujjongással állt melléje, melyet ő maga és emberei egyaránt nagyon csudálatosnak találtak.² Az olaszok képze-

¹ Il qual fundamento — így szól az utasítás tovább — fu cagione della ruina della contraria parte e introdusse lo stato della felicità, in che noi siamo. *Fabroni*, Cosmus, adnot. 107. II. k., 200. l. s ff. Midőn a fiatal Lorenzo a Firenzében időző anjoui herczegnél látogatást tett, francia viseletet öltött: *Fabroni*, II. k., 9. l.

² *Comines*, Charles. VIII. 10. f.: a francziákat úgy tekintették „comme saints“ — V. ö. 17. f. — *Chron. Venetum*, *Murat.* XXIV. Col. 5, 10, 14, 15. — *Matarazzo*, *Chron. di Perugia*, arch. stor. XVI, II. k., 23. l. Számtalan egyéb nyilatkozatot nem is említve. V. ö. most különösen a Pilorgerie és Desjardins okirat-kiadásait alább a VII. kitérésben és 138. lap jegyzet.

letében (gondoljunk Savonarolára) egy nagy, bölcös és igazságos mentő és uralkodó idealis képe élt, csak-hogy az nem volt többé mint Danténél a császár, hanem Franciaország capeti királya. Visszavonulásával a csalódás nagyjában oda volt, de még soká tartott, míg belátták, hogy VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz mily teljesen félreismerték Olaszországhoz való igaz viszonyukat és mily alárendelt szempontok vezették őket.

A fejedelmek másként akarták Franciaországnak hasznát venni mint a nép. Midőn a francia-angol háborúknak vége volt, midőn XI. Lajos [diplomatiái hálóját mindenfelé kivetette, különösen midőn burgundiai Károly kalandos tervekben ringatózott, akkor az olasz kabinetek minden oldalról közeledtek feléjük és a francia beavatkozásnak előbb-utóbb be kellett állnia, a Nápolyra és Milanóra való igények nélkül is, oly bizonyosan mint a hogy p. o. Genuában és Piemontban már rég megtörtént. A velenceiek már 1462-ben várták.¹ Mily halálos rettegést állott ki Galeazzo Mária, Milano hercege, a burgundiai háború alatt, midőn látzólag XI. Lajossal és Károlylyal egyaránt szövetkezve, mindkettőnek támadásától tartania kellett, kézzel foghatóan mutatja levelezése.² A négy olasz főállam egyensúlyának rendszere, a hogy Lorenzo magnifico felfogta, mégis csak egy világos, optimisticus szellem követelménye volt, mely bűnös kísérleti politikán, valamint firenzei guelf-babonán tülemelkedve, azon volt, hogy a leg-

¹ *Pii II. Commentarii*, X., 492. l.

² *Gingins*, *Dépêches des ambassadeurs Milanais etc.* I. 26, 153, 279, 283, 285, 327, 331, 345, 359. l. II. 29, 37, 101, 217, 306. l. Károly említette is már egyízben, hogy Milanót az ifjú orelansi Lajosnak fogja adni.

jobbat remélje. Midőn XI. Lajos neki a nápolyi Ferrante és IV. Sixtus elleni háborúban segédcsapatokat ajánlott fel, azt mondta: „még nem tudom a magam hasznát többre becsülni egész Olaszország veszedelménél; adná Isten, hogy a franczia királyoknak soha eszökbe nem jutna, erejüket ez országon próbára tenni! ha erre kerül a sor, Olaszország elveszett.“¹ Más fejedelmeknek ellenben Francziország királya fölváltva a rettegés eszköze vagy tárgya, és valahányszor a zavarból kényelmesebb kiutat nem tudnak, fenyegetőznek vele. Különösen a pápák hitték, hogy minden őket érhető veszély nélkül operálhatnak Francziaországgal, és VIII. Incze még azt véli, hogy duzzogva északra vonulhat s onnan franczia sereggel mint hódító térhet vissza Olaszországba.²

Gondolkodó emberek tehát már jóval VIII. Károly hadjárata előtt előre látták az idegen hódítást.³ És midőn Károly ismét túl volt az Alpeseiken, még világosabb volt mindenki előtt, hogy most a beavatkozások időszaka

¹ L. a VII. kitérést a szakasz végén.

² *Fabroni*, Laurentius magnificus, Adnot. 205. s. ff. Még egy brevéjében is egyízben szó szerint ez áll: „flectere si nequeam superos, Acheronta movebo,“ remélhetőleg még sem a törökre vonatkozólag. (*Villari* Storia di Savonarola, II., Documenti 48. l.)

³ P. o. Jovian. Pontanus a Charonjában. Midőn Aeacus, Minos, Mercurius egymással beszélgetnek (Opp. Basel, II., 1167. l.) azt mondja az első: Vel quod haud multis post saeculis iuturum auguror, ut Italia, cujus intestina te odia male habent Minos, *in unius redacta ditionem* resumat imperii majestatem. És midőn Mercurius a töröktől óv, Aeacus ezt válaszolja: Quamquam timenda haec sunt, tamen si vetera respicimus, non ab Asia aut Graecia, *verum a Gallis Germanisque timendum Italiae semper fuit.*

megkezdődött. Innentől fogva szerencsétlenség szerencsétlenséghez fűződik, későre veszik észre, hogy Franciaország és Spanyolország, a két főbeavatkozó, közben modern nagyhatalmak lettek, hogy nem érhetik be többé fölszínes hódolatokkal, hanem befolyásért és birtoklásért Olaszországban halálig kell küzdeniök. Kezdték hasonlítani a központosított olasz államokhoz, sőt azokat utánozzák, csakhogy óriási mértékben. Az országablás és országcsere szándéka darab ideig hihetetlen méreteket ölt. A vége pedig tudvalevőleg Spanyolország túlsúlya, mely mint az ellenreformáció kardja és vértje, a pápaságot is hosszas függésbe hozta. A philosophusok szomoru elmélkedése aztán egyedül annak kimutatásában állott, hogy mindazok, kik a barbarokat hívták, rossz véget értek.

Nyiltan és minden tartózkodás nélkül léptek a XV. században a törökökkel is összeköttetésbe; a politikai hatás eszközének tetszett ez, mint bármely más. A solidaris „nyugati kereszténység” fogalma már a keresztes háborúk idején jelentékenyen ingadozott és II. Frigyes talán már kinőtt belőle;¹ de a keletnek újra való előrenyomulása, a szükség és a görög birodalom bukása egészben a nyugatiak előbbi hangulatát (ha nem is buzgalmát) fölujította. Ebben Olaszország teljes kivételt tesz; bármily nagy volt a félelem a töröktől és a valóságos veszély, mégis alig van jelentékenyebb kormány, mely egyszer másszor II. Mohammeddel és utódaival, részben mielőtt Görögországot meghódították, részben közvetlenül Konstantinápoly bevétele után, más olasz államok ellen bünös egyetér-

¹ Ide tartozik Velencez hihedt szövetsége is (1202) az egyiptomi szultánnal; v. ö. G. *Hanotaux*: *Revue historique*, IV., 74—102. l.

tésben ne lett volna. A törökhöz való e közeledést II. Mohammed egyénisége megkönnyíthette; annyira impónált az olaszoknak, hogy nem tartóztathatták magukat, hogy még akkor is diesérjék, ha ellene való hadviselésre készültek.¹ Egyes olasz fejedelmek, p. o. Francesco Gonzaga Mantuában, oly benső viszonyban állottak a szultánnal, hogy egymást barátoknak és testvéreknek nevezték.

S a hol nem szövetkeztek a törökkel, mégis minde-
 nik a másikat reá képesnek tartotta — de ez még mindig nem volt oly nagy baj, mint az, hogy p. o. a velencziek a nápolyi trónörökös Alfonsót azzal vádolták, hogy embereket küldött a velencei cisternák megmérgezésére.² Hogy milanói Galeazzo Máriának (1467-ben) csakugyan szándékában volt-e a törökkel a végből egyesülnie, hogy Velenczét tönkretegye, a mint ezt egy velencei ügynöknek mondotta, bajos eldönteni;³ oly gonosztévőtől, mint Sigismondo Malatestától épen nem vártak jobbat annál, mint hogy esetleg a törököt behívja Olaszországba.⁴ De a nápolyi aragoniaiak is, kiktől Mohammed — állítólag más olasz kormányoktól, különösen a velenceitől⁵, erre

¹ Nicolaus Sagundinus beszéde Alfonsóhoz Velence megbízásából 1454; Macusev I., 291—306.

² Comines, Charles VIII. 7. f. — Hogyan akarta Alfonso a háborúban ellenfelét egy értekezés alkalmával elfogni, elbeszéli Nantiporto, *Murat.* III., II., Col. 1073. Cesare Borgiának ő előfutója.

³ V. ö. *Malipiero*, Ann. veneti, archiv. stor. VII., I., 222. l.

⁴ *Pii II.*, Comment. X. p. 495. Boccalinóról l. 34.

⁵ *Porzio*, Congiura de' baroni, l. I. 5. l. Hogy Lorenzo magnifico csakugyan közremunkált-e ebben, mint Porzio véli, nehezen hihető. Ellenben egészen bizonyosnak látszik, hogy Velence vette rá a szultánt; v. ö. *Romanin*, Storia documentata di Venezia, lib. XI. 3. f. V. ö. *Brosch M.* részletes okiratokon alapuló előadását: Julius II., 17—20. l. Midőn aztán Otranto elfoglalta-

ingerelve — egy ízben Otrantót elvette (1480), II. Bajazet szultánt, miután a tőlük elszakított várost ismét elfoglalták, Velence ellen uszították.¹ Ugyanebbe a hibába esett Lodovico Moro is; „az elesettek vére s a törököknél fogságba esettek jajveszéklése Istenhez bosszúért kiált föl ellene,” mondja az államnak évkönyvírója. Velenczében, a hol mindent tudtak, az is ismeretes volt, hogy Giovanni Sforza, Pesaro fejedelme, a Moro unokatestvére, a Milanóba utazott török követeket magánál szállásra befogadta.² A XV. század pápái közül a két legtisztetelméltóbb, V. Miklós és II. Pius, a törökök miatt való nagy bánatjukban haltak meg, sőt az utóbbi egy keresztes hadjárat szervezése közben, melyet saját maga akart vezetni; de oly pápák mint IV. Incze és IX. Gergely, már századokkal ő előttük keresztény uralkodó ellen moszlim segedelem után jártak utódaik pedig az egész kereszténységben gyűjtött törökpénzeket elsikkasztják s az arra alapított bűnbocsánatot azzal szentségtelenítik meg, hogy belőle a maguk javára való pénzspekulácziót csinálnak.³ VIII. Incze nem átalja, hogy II. Bajazettól fizetendő évi járadékért testvérének, a menekült Dsem hercegnek porkolábja legyen, a mely szerepet Velence többször elutasított magától; VI. Sándor pedig támogatja Konstantinápolyban Lodovico Moro abbeli fáradozásait, hogy a törököt Velence ellen való támadásra bírja (1498),

tott, Vespasiano Bisticci megszólaltatta Lamento d'Italia-ját. Arch. stor. ital. IV., 452. l. s ff. Otranto elvesztének és visszanyerésének történetét megírta (latinul) Antonio Galateo; későbbi olasz fordítás Nápoly 1612.

¹ Chron. Venetum, *Murat.* XXIV. Col. 14 és 76.

² *Malipiero*, id. h. 565. 568. l.

³ Trithem., *Annales Hirsau.* ad a. 1490, II. k. 535. l. s ff.

mire ez a francia királylyal egyetemben a pápát zsinattal fenyegeti. Látnivaló, hogy I. Ferencz hirhedt szövetsége II. Szolimánnal, melyet egy olasz, Pietro Aretino, heves támadás tárgyává tett, nem volt a maga nemében új, sem hallatlan.¹

Egyébiránt akadtak egyes oly lakosok is, kik még a törökhöz való átállást sem tekintették valami ijesztő szörnyűségnek. Még ha ezzel csak elnyomó kormányokat fenyegettek volna is meg, ez akkor is annak a jele, hogy a gondolattal félig-meddig megbarátkoztak. Battisto Mantovano már 1480-ban világosan czéloz rá, hogy az ádriai tengerpart legtöbb lakója valami hasonlót előrelát s hogy nevezetesen Ancona óhajtja.² Midőn X. Leo alatt a Romagna magát nagyon elnyomottnak érezte, Ravenna követe egy ízben a pápai legátusnak, Giulio Medici borbosznak szemébe mondta: „Monsignore, a fönséges velencei köztársaság nem akar bennünket, nehogy az egyházzal pöre támadjon, de ha a török Raguzába jön, akkor magunkat átadjuk neki.”³

¹ *Malipiero*, id. h. 161. l. V. ö. 152. l. — A mi Dsem kiszolgáltatását VIII. Károly kezeibe illeti, l. 145. l., melyből nyilvánvalóvá lesz, hogy a leggyalázatosabb levelezés folyt erre vonatkozólag Sándor és Bajazet között. E levelezést ujabban sokat tárgyalták, Ranke és Brosch csempészettnak tartja, Gregorovius hitelesnek s csak fogalmazásában nem valódinak -- most bebizonyosodott róla, hogy valódi s ezzel Burkardusnak, a pápai tudósítónak szavahihetősége egy fontos eset alkalmából újra kitűnt: l. *Heidenheimer*, Die Correspondenz Sultan Bajazeth's II. mit Papst Alexander VI. Zeitschrift für Kirchengeschichte V. 1882, 511—573. l.

² *Bapt. Mantuanus*, de calamitatibus temporum, a második könyv végén, Doris nereida énekében a török hajóhadhoz.

³ *Tommaso Gar.* Relazioni della corte di Roma, I., 55. l.

Szemben Olaszországnak akkor már elkezdődött leigázásával Spanyolország által, szomorú, de még sem egészen alaptalan vigasztalás, hogy most már az ország legalább a török-uralom által való elbarbarosítástól volt megóva.¹ Önmagát, uralkodóinak meghasonlása mellett, alig mentette volna meg e sorstól.

Ha mindezek után az akkori olasz politikáról valami jót akar az ember mondani, akkor ez csak az oly kérdéseknek objectiv, előítélettelen tárgyalására vonatkozhatik, melyeket a félelem, szenvedély vagy gonoszság már el nem homályosított. Itt nincs hűbériség északi értelemben, mesterségesen levezetett jogokkal, hanem a mi hatalmat valaki bir, azt (rendszerint) legalább tényleg egészen birja. Itt nincs kísérő nemesség, mely a fejedelmek elméjében az elvont becsületérzést valamennyi furcsa következményeivel egyetemben fönntartaná, hanem fejedelmek és tanácsosaik egyek abban, hogy csak a dolgok állapotja szerint, az elérendő célok szerint kell cselekedni. Az emberekkel szemben, kiket fölhasználnak, a szövetségesekkel szemben, bárhonnan kerülnek is elő, nincs rangbeli gög, mely bárkit elriaszthatna, a condottierék rende pedig, melyben a származás teljesen közömbös, még azonfelül

¹ Spanyolország ezen rendeltetésére talán legelőször ama beszédben történik utalás, melyet Fedra Inghirami 1510-ben II. Gyula előtt tartott, midőn Bugia bevételét kath. Ferdinand hajóhada által ünnepelték. V. ö. *Anecdota litteraria* II., 149. l. — A gyűlölet a spanyolok ellen csak az általok elkövetett kegyetlenségek nyomán fakadt. A cremonai történetíró, Domenico Bordigallo (v. ö. Fr. Novati: D. B. Velencze 1880, 34. l. 6. j.) azt mondja rólok, hogy: rapina deditos, infidos, scelestos, fures, latrones, fraudulentos, luxuriosos, homicidas, sodomitas, malorum et omnium morborum plenos. —

elég érthetően beszél a valódi hatalomról. Végül a kormányok, mint művelt zsarnokok, a saját országukat és a szomszédjaik országait sokkal jobban ismerik, mint északi kortársaik a magukéit, és barát és ellenség munkaképességét gazdasági és erkölcsi tekintetben a legvégsőig kiszámítják; legsúlyosabb tévedéseik mellett is született statisztikusokul lépnek elénk.

Ilyen emberekkel lehetett alkudozni, lehetett remélni, hogy őket meggyőzik, azaz valóságos okok alapján valamire rábirják. Midőn a nagy Alfonso Nápolyból (1434) Filippo Mária Visconti foglya lett, sikerült ezt arról meggyőznie, ha Nápoly fölött az Anjou-ház uralkodik az övé helyett, akkor a francia lesz Olaszországban az úr — és amaz váltságdíj nélkül engedte őt szabadon és szövetséget kötött vele¹. Északi fejedelem alig cselekedett volna így s olyan bizonyára nem, a ki egyéb erkölcsére Viscontihoz hasonlított volna. Tényleges okok hatalmába vetett erős bizalmat mutat az a híres látogatás is, melyet Lorenzo magnifico — a firenzeiek általános megdöbbenésére — a hűtlen Ferranténél Nápolyban tett (1478), a ki bizonyára kísértésben volt és képes is rá, hogy őt foglyul mindjárt magánál tartsa.² Mert hogy hatalmas fejedelmet elfogni s aztán néhány aláírás kiállítása és egyéb nagy sértés után ismét elevenen elbocsátani le-

¹ L. egyebek közt *Corio* fol. 333. Jov. Pontanus, „de liberalitate“ cz. értekezésében (28. f.) Alfonso szabadon bocsátását Filippo Maria „liberalitas“-ának jelölül tünteti föl. (v. ö. fent l. 49. l. j.) V. ö. viselkedését Sforzával szemben, fol. 329.

² *Nic. Valori*, Vita di Lorenzo (v. ö. alább VIII. kitérés). — *Paul. Jovius*, Vita leonis X. Lib. I.; az utóbbi bizonyára jó források alapján, noha nem rhetorika nélkül. — V. ö. *Reumont* I., 487. s. ff. s az ott idézett helyeket.

hessen, a mint merész Károly XI. Lajossal Péronneban tette (1468), az olaszok ostobaságnak¹ tartották, úgy hogy Lorenzót vagy általában nem, vagy dicsőséggel koszorúzva várták vissza. Ez időben, különösen velencei követek részéről, a politikai rábeszélés olyan művészete fejtetett ki, melyről az Alpeseiken innen csak az olaszok útján nyertek fogalmat s melyet korántsem szabad a hivatalos üdvözlő beszédek után megítélni, mert ezek a humanisticus iskolai retorikához tartoznak. A diplomatiái érintkezés a nyerseségnek és naivitásnak sincs híjával — a pápa szidalmaz egy követet, egy követ mocskolja a pápát, egy másik gazdáinak, hogy őket megnyerje, mesét mond el² — az egyébként nagyon fejlődött etikett ellenére. Majdnem meggható azonban az oly elme, mint Machiavelli a „Legazioni“-ban. Hiányos utasításokkal ellátva, nyomorultan fölszerelve, alárendelt ügynökül tekintve, nem veszíti el soha szabad, előkelő megfigyelő szellemét, sem kedvét a szemléletes jelentésekhez. —

Olaszország ez után főképen a politikai „instructiók“ és „relatiók“ hazája és az marad is; kitűnően alkudozni bizonyára más birodalmakban is tudtak, de csak itt maradt fenn már oly kora időből oly számos emléke. Már a nagy sürgöny a szepegő nápolyi Ferrante utolsó életkorából (1494 január 17.) Pontano kezétől, VI. Sándor kabinetjéhez intézve, az ilyféle állami iratok iránt a leg-

¹ Ha Comines ezuttal és száz más alkalommal oly tárgyilagosan megfigyel és ítél, mint a született olasz, úgy bizonyára nagyon tekintetbe kell venni érintkezését olaszokkal, különösen Angelo Cattóval.

² V. ö. p. o. *Malipiero*, id. h. 216. 221. l. (fent 112. l. 2. j. és 117. l. 3. j.) 236. 237. 478. stb. V. ö. még *Egnatius* fol. 321a.

nagyobb bámulattal tölt el és ez Pontano nagyszámu sürgönyei közül csak mellékesen közöltetett.¹ A hanyatló XV. és a kezdődő XVI. század más kabinetjeiből mennyi lehet még eltemetve, a mi ép ily jelentékeny és eleven, hogy a későbbiről egészen hallgassunk. — Az embernek mint egyénnek és népnek tanulmányozásáról, mely a viszonyok tanulmányozásával ez olaszoknál együtt járt, külön fejezetben lesz szó.

¹ *Villari*, storia di G. Savonarola, II. k. Documenti XLIII l. ezek közt még egyéb igen érdekes politikai levelek is foglaltatnak. Pontano más sürgönyeit l. *Volpicella*, Liber instructionum, Nápoly, 1861. Egyéb a XV. század végéről: *Baluzius*, Miscellanea kiad. Mansi, I. k. V. ö. most különösen: *Desjardins*, Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane, I., II. k. Paris, 1859, 1861, a hol firenzei és velencei követek sürgönyei vannak összegyűjtve a XV. század végéből és a XVI. elejéből.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A háború mint művészi alkotás.

Mily úton-módon öltötte magára a háború is a művészi alkotás jellegét, arra itt csak néhány szóval történjék utalás.¹ A nyugati középkorban az egyes harczos kiképzése a védelem és támadás uralkodó rendszerén belül fölötte tökéletes volt, azonfelül bizonyára mindenkor voltak geniális felfedezők az erődítés és ostromlás művészetében, azonban a stratégiát, valamint a taktikát fejlődésökben egyaránt gátolták a katonakötelezettség sok dologi és időbeli korlátozásai és a nemesség becsvágya, a mely p. o. az ellenséggel szemben az elsőség miatt czi vakodott és türelmetlen hevével épen a legfontosabb csatákat, mint a Crécy és Maupertuis mellett valókat, elrontotta. Az olaszoknál ellenben legkorább uralkodott az ily dolgokban máskép szervezett zsoldosság, mely eleinte csak németeket használt, a renaissance korában azonban olaszokat is kitűnő harczosokká nevelt, bár a

¹ A tárgyat ujabban behatóan fejtegette Jähns Miksa, *Die Kriegskunst als Kunst*, Lipcse, 1874.

németek bátorságuk miatt elsőségüket megtartották,¹ a szintén először németek által készített lőfegyverek tökéletesítése továbbá a maga részéről is hozzájárult, hogy a háborút mintegy demokratizálja, nemcsak azért, mert a legerősebb várak is megrendültek a bombamozsaraktól, hanem mert a mérnöknek, a lövegöntőnek és tüzérnek polgári úton szerzett ügyessége előtérbe lépett. Nem fájdalom nélkül tapasztalják ekkor, hogy az egyén érvényesülése — a kicsiny s kiképzett olasz zsoldos hadak lelke — ama messziről ható romboló szerszámok által csorbult s voltak egyes condottierék, kik legalább a nemrég Németországban föltalált² kézipuska ellen minden erővel tiltakoztak; Paolo Vitelli az elfogott ellenséges schioppettierinek (puskásnak) kitolatta szemét és levágatta kezét, „mert méltatlannak találta, hogy derék és némelykor nemesrendű lovagot megvetett és közönséges gyalogkatona megsebesítsen és leterítsen,”³ azonban az ágyukat igazoltaknak ismerte el és használta.

Másoknál ellenben, különösen egyes íróknál⁴ lelkes öröm uralkodik az új találmány fölött s egészben szabad tért engedtek a találmánynak s lehetőleg kiaknázták úgy, hogy az olaszok a támadó szerszámok, valamint a vár-

¹ *Barth. Facii*, de viris ill. 62. l.: Braccius Montonius; panasza az olasz zsoldosok gyávaóságáról egy 1495. kelt levélben *Brosch*, Julius II., 314. l. 14. j.

² *Pii II.*, Commentarii, L. IV. 190. ad a. 1459.

³ Így mondja *Paul. Jovius*, Elogia 184. l. és hozzáteszi: Nondum enim in vecto externarum gentium cruento more, Itali milites sanguinari et multae caedis avidi esse didicerant.

⁴ P. o. Flavius Blondus, harmadik dekádájához való bevezetésében.

építés dolgában egész Európa tanítói lettek.¹ Fejedelmek, mint urbinói Federigo, ferrarai Alfonso, e téren oly szakbeli ismereteket szereztek, hogy ezekkel szemben még egy I. Miksáé is fölszínesnek tetszhetett. A háború valamennyinek szenvedélye lett: még papok sem vontak ki magokat alóla és sokkal korább, hogy sem II. Gyula pápa hadvezéri tevékenységével magának dicsőséget szerzett, a camaldulensiek későbbi fővicarius a firenzeiek háborújában Velence ellen kiérdemelte Machiavelli dicséretét: Cujus fuit summa manus in bello.²

Az összes és összefüggésben tárgyalt hadügynek Olaszországban volt legelőször tudománya és művészete; itt találkozunk legelőször semleges örömmel a pontos hadviselésen magán, a mint ez a condottierék gyakori pártváltozásához és tisztán tárgyi cselekvésmódjukhoz illett. Az 1451 és 1452-iki milanói-velencei háború alatt Francesco Sforza és Jacopo Piccinino között, kit egykorú érdemek s egy korabeli költemény egyenesen „második Mars“-ként tüntet föl, az utóbbinak főhadiszállását Giantonio Porcello de' Pandoni író Alfonso nápolyi királynak azon megbízásával követte, hogy véleményes jelentést szerkesztszen.³ Hexameterekben, melyeket egy

¹ A cremonaiakat e dolgokban különösen ügyeseknek tartották. V. ö. Cronaca di Cremona: Bibliotheca historica italica, I. k. Milano, 1876, 214. l. és jegyz. A velenceiek is eldicsekedtek ebben való nagy jártasságukkal: Egnatius, fol. 300. s ff. Mantuában németek működtek mint fegyvergyártók. V. ö. Calandra leveleit Franc. Gonzagához: d'Arco (fent 56. l. 2. j.) II, 47. l. s ff. 53.

² Machiavelli, Opere, 1813, II., 366. l.

³ Porcellii commentaria Jac. Picinini, *Murat.* XX. Folytatás az 1453. háborúról u. o. XXV. V. ö. Paul. Cortesius, De homi-

kortárs nyomorultaknak tartott, de az akkori humanisticus szódagály szellemében, és folyékony nyelven van e jelentés írva, egészen Caesarnak, az Alfonsótól leginkább tisztelt írónak mintájára, belészótt beszédekkel, prodigiákkal stb; s minthogy száz év óta komolyan vitatkoztak azon, hogy Scipio Africanus major — az író ugyan tévesen Aemilianust említi — vagy Hannibal volt-e nagyobb, Piccininónak bele kell nyugodnia abban, hogy az egész művön keresztül Scipio a neve, Sforza meg Hannibal. A milanói hadseregről is tárgyilagosan kellett tudósítania; a sophista tehát Sforzánál jelentkezik, végig vezetik a sorokon, mindent rendkívül eldicsérs megígéri, hogy a mit itt látott, azt is mind az utókornak fogja átadni.¹ Olaszország akkori irodalma egyébként is gazdag harci leírásokban és hadi fortélyok följegyzésében, melyek ép úgy a szemlélődő szakértőhöz fordulnak mint a művelt világhoz általában. Egyike az első és legjelentékenyebb iratoknak, R. Valturióé „De re militari“, a ki maga ugyan csak egy háborúban vett részt, de mert Sigismondo Malatesta legközelebbi környezetében élt, a háborúról és hadügyről sokfélét hallott. Egyéb hasonló munkák szerzői nagy műveltségű férfiak, mint Gioviano Pontano,² kik fejedelmök szolgálatában katonai és politikai ügyeket intéztek el. Mások az egyes vidékek és városok lakosságát már harczmódoruk, ellenálló képességük és hadiszerszámbeli pro-

nibus doctis, Fir. 1734, 33. l. Piccinino életét és halálát a XV. századnak egy (kiadatlan) tragédiája is tárgyalja. V. ö. Carlo Braggio: Giornale ligustico, Génua 1884, vol. XI. k. fasc. 1. 2.

¹ *Simonetta*, Hist. Fr. Sfortiae, *Murat.* XXI. Col. 630.

² De obedientia, Lib. V.

ductiójuk szerint különböztetik meg, természetesen nem dicsérő vagy gáncsoló megjegyzések nélkül¹, míg egyidejű északi jelentések, p. o. Diebold Schilling burgundháborúja, még egészen a krónikák formátlanságát és jegyzőkönyvi hűségét tüntetik föl. A legnagyobb műkedvelő, ki valaha mint ilyen² a hadügyben föllépett, Machiavelli, ekkor írta „arte della guerra“ (a háború művészete) cz. művét. Az egyes harczos egyéni kiképzése pedig legtökéletesebb kifejezését egy vagy több párnak amaz ünnepi harczaiban találta, a minők a Barletta mellett vívott (1503) híres harcznál jóval előtt szokásban voltak.³ Mert valamint abban a harczban 13 olasz kiállt ép annyi francziával, hogy megboszulják a gyalázatot, melylyel őket az utóbbiak egyikének egy spanyolhoz intézett eme mondása illette: „Ha ti nem volnátok itt, elaludnának előttünk, mint tűz a víz előtt“ — úgy már előbb és utóbb is, az ókornak nem minden befolyása nélkül, tartattak ilyen egyes harcok, hogy a nemzeti derékséget kimutassák. A győztes pedig oly dicsőítésre számíthatott, melynek északon híjával volt: költők és humanisták által. Még Ariosto is⁴ megénekelte egyszer ily harczot, melyet a két nemzet képviselésében egy

¹ Ortensio Landi (v. ö. alább II. kötet, IV. szakasz, 7. fejezet.) Forcianaë quaestiones, fol. 4b. s ff.

² Mert ilyenül tárgyalják őt aztán mégis. V. ö. Bandello, Parte I., Nov. 40.

³ Más ünnepi harczokról p. o. De obsidione Tiphernatium, a Rer. italicar. scriptores ex codd. florent. 2. kötetében Col. 690. s ff. Igen jellemző esemény 1474-ből, ugyanis egy párbaj imolai Hieronymus és apuliai Cornix között; az utóbbi győztes maradt. — Boucicault tábornagy párbaját Galeazzo Gonzagóval 1406-ban l. *Cagnola*, Arch. stor. III., 25. l.

⁴ *Ariosto*, Opp. min. Fir. 1857., I. 307.

spanyol és egy olasz katona vívott egymással, mert egy olasz állítólag azt mondotta, hogy a spanyolok az urbinói herceget elárulták. E harcok kimenetelében nem rejlik többé istenítélet, hanem az egyéniség diadala és — a nézőknek — egy érdekfeszítő fogadás eldöntése s a mellett elégtétel a hadsereg vagy a nemzet becsületéért. Ellentétben az ily ünnepi egyes harcokkal, melyeknek mégis az a föladatuk, hogy egyetemes döntés számba menjenek, állnak azok az egyes harcok, melyek által kizárólag személyes ügyek intéztetnek el: a párbajok. Ezek is most kezdenek szerepet vinni: 1529-ben Ferrarában volt egy Nicolo Doria, Andrea öcsce és Guasko Kristóf között Alfonso fejedelem és az estei hercegek jelenlétében, s melyet Gabriel Ariosto egy költeménye dicsőített.¹ De nem minden fejedelem s énekesek voltak ily türelmesek a párbajok iránt; sőt a pápák már korán szigorúan fölléptek ellenök² s világi fejedelmek ily büntető határozatokkal követték őket. A kérdést aztán elméletileg is gyakran és bőven tárgyalták.

Mellékesen rá kell mutatni a condottierék által való hadviselés árnyékoldalaira is: a csata nem volt egyéb, mint virtuóz remekmű; az ellenfélt ál hadimozgalommal az ütközet félbehagyására akarták kényszeríteni; azon erőlködtek, hogy vérontást elkerüljenek, legfőlebb foglyokat ejtsenek s tőlük váltságdíjat kiesikarjanak. Ehhez képest a firenzeiek az 1440. év egy nagy csatájában, Machiavelli szerint, csak egy embert vesztek.

¹ A költemény nagyobb része megjelent: *Borsetti*, Hist. Ferrar. Gymnas. I., 154—160. 1540-ben eltiltották Ferrarában a párbajokat. U. i. 161. l.

² Sept. Decret. V. Tit. 12. — A párbajokról való irodalmat stb. v. ö. *Tiraboschi* VII., 575.

Magától értetik, hogy a hadiügyek ez egészen észszerű kezelése bizonyos körülmények között a legnagyobb kegyetlenségeknek adott helyet, még a politikai gyűlölet közrehatása nélkül is, talán éppen csak a megígért fosztogatás kedvéért. Piacenza negyven napi dúlása után (1447), mit Sforza kénytelen volt katonáinak megengedni, a város jó soká üres maradt s erőszakkal kellett újra benépesíteni.¹ De az ilyenek keveset nyomnak a latban ahhoz a nyomorúsághoz képest, melyet később az idegenek csapatai Olaszországra hoztak; különösen ama spanyolok, kikben talán a vezérek egy nem nyugati keveréke, talán az inquisitio látványosságainak megszokása, a természet ördögi oldalát fölszabadította. A ki gazságukat látja Pratónál, Rómában stb., annak később nehezére esik, hogy katolikus Ferdinándért vagy V. Károlyért magasabb értelemben érdeklődjék. Ők ismerték hordaikat és mégis leoldották lánczukról. A kabinetjükből származó okiratok nagy tömege, mely lassan-lassan napvilágra jut, forrása maradhat a legfontosabb jegyzeteknek — éltető politikai gondolatot senki sem fog többé ily fejedelmek irományaiban keresni.

¹ Közelebbire nézve l. Arch. stor. Append. V. köt.

TIZEDIK FEJEZET.

A pápaság és veszélyei.

A pápaság és egyházi állam,¹ mint egészen kivételes alkotás, az olasz államok jellemének megállapításánál eddigelé csak mellékesen foglalkoztattak bennünket. Épen az, a mi különben ez államokat érdekessé teszi, a hatalmi eszközök tudatos fokozása és központosítása, az egyházi államban legkevésbé van meg, minthogy itt az egyházi hatalom a világinak fogyatékos kiművelését szakadatlanul fedezni és pótolni segít. Minő tűzpróbákat állott ki az így megalkotott állam a XIV. és a kezdődő XV. században! Midőn a pápaság Délfranciaországba foglyul vitetett, eleinte minden összedúlással fenyegetett, de Avignonnak volt pénze, katonasága és egy nagy államférfia, ki egyuttal nagy harczos vitéz volt, s ez az egyházi államot megint teljesen meghódította: a spanyol

¹ Egyszer és mindenkorra utalok itt *Ranké*-nek a pápaságról írt műve I. kötetére, továbbá *Sugenheim* munkájára: *Geschichte der Entstehung und Ausbildung des Kirchenstaates. Gregorius, Reumont, Brosch* újabb művei fölhasználtattak s a hol valami újat mondtak, idéztetnek. V. ö. még: *Geschichte des römischen Papstthums. Vorträge von W. Wattenbach*, Berlin, 1876.

Albornoz. Még nagyobb volt a végleges föloslás veszélye, midőn lassankint az egyházi szakadás járult hozzá, midőn sem a római, sem az avignoni pápa nem voltak elég gazdagok, hogy az újból elveszett államot meghódítsák; de az egyházi egység helyreállítása után ez V. Márton alatt mégis megint sikerült és újra is sikerült, midőn IV. Jenő alatt a veszély megújult. Az egyházi állam azonban egyelőre Olaszország államai között teljes anomalia volt és az is maradt; Rómában és Róma környékén a Colonna, Savelli, Orsini, Anguillara stb. előkelő nemesi családok dacoltak a pápával; Umbriában, a Markokban, Romagnában most ugyan már alig állt fönn csak egy is azon városi köztársaságok közül, melyeknek ragaszkodását egykor a pápaság oly kevés hálával viszonzta; de volt helyettök egy csomó nagy és kis fejedelmi ház, a kiknek vazallusi hűsége nem sokat nyomott a latban. Mint külön, a saját erejükből megálló dynastiáknak megvan nekik a maguk külön érdeke is s e szempontból fönt (36. l. ff. 56. l. ff.) legfontosabbakról közöttük már volt szó.

Mindazáltal az egyházi államnak mint egésznek is tartozunk itt egy rövid fejtegetéssel. Új és csodálatos válságok lepik el a XV. század közepe óta, minthogy az olasz politika szelleme különböző oldalról akarja őt is hatalmába ejteni, felfogásának útjaira terelni. E veszélyek közül a kisebbek kívülről vagy a népből erednek, a nagyobbaknak forrása magában a pápák elméjében van.

Az Alpeseken túli külföldet ne vegyük egyelőre szemügyre. Ha a pápaságot Olaszországban halálos veszedelem fenyegette volna, akkor sem Franciaország XI. Lajos alatt, sem Angolország a rózsaháborúk kezdetétől, sem

az egyelőre még teljesen megrongált Spanyolország, sem pedig a bázeli zsinattal rászédett Németország nem nyújtott, de nem is nyújthatott volna legkisebb segédelmet sem. Magában Olaszországban volt egy bizonyos száma a művelteknek, alkalmasint a műveletleneknek is, a kik a nemzeti büszkeségnek egy bizonyos nemét találták abban, hogy a pápaság az országé; igen soknak határozott érdekük volt abban, hogy így legyen és maradjon; egy roppant tömeg hitt még a pápai fölavatások és áldások erejében,¹ köztük nagy gonosztevők is, mint ama Vitellozzo Vitelli, ki még akkor is könyörgött VI. Sándor bűnbocsánataért, midőn őt a pápa fia megfojtatta.² A nép ugyan igen érdekes módon különbséget tesz az áldás varázs-ereje és az áldó méltatlan volta között; midőn IV. Sixtus 1481-ben az áldozó-csütörtöki benedictiót nem adhatja, zúgolódtak ellene ésátkozták; de mégis azon fáradoznak, spanyolok és francziák, igaz,

¹ IV. Jenő benedictióinak benyomásáról Firenzében l. *Vespasiano Fiorent.* 18. l. V. ö. a *Reumont* Lorenzo-jának I., 171. l. idézett helyét. — V. Miklós functióinak fenséges voltáról l. *Infessura* (Eccard, II., Col. 1883, s. ff.) és *J. Manetti*, Vita Nicolai V. (*Murat.* III., II. Col. 923). — A II. Piusnak bemutatott hódolatot ill. l. *Diario Ferrarese* (*Murat.* XXIV. Col. 205) és *Pii II.* Comment., kül. IV., 201., 204. XI. 562, Firenzében: *Delizie degli eruditi*, XX. k., 368. l. — Velenczére nézve összevetendő *Egnatius*, De ex. ill. vir. Ven., Lib. I., I. fej.: de religione. A kiknek a gyilkolás mesterségök volt, sem mertek a pápához nyulni. — A nagy functiókat a pompakedvelő II. Pál (Platina id. h. 321.) igen lényeges valaminek tartotta, valamint IV. Sixtus is, ki a husvéti misét köszvénye ellenére ülvé szolgáltatta (Jac. Volaterran. diarium, *Murat.* XXIII., Col. 131.) V. ö. Col. 133.

² *Machiavelli*, *Scritti minori*, 142. l. az ismeretes értekezésben a sinigagliai katasztrófáról.

még buzgóbban, mint az olaszok, hogy a pápai áldást kinyerjék, úgy hogy p. o. a spanyolok a ravennai csata előtt nagy sóvárgással fogják körül a pápai követet, a ki örömeiben sírva fakad.¹ Azonban másrészt igazán elszánt ellenfelektől, kik a meglevő gyűlöletet és irigységet föl tudták volna használni, mind e rokonérzések együttevée sem mentették volna meg a pápaságot.

És a külső segítségre való ily csekély kilátás mellett fejlődnek épen a legnagyobb veszedelmek magának a pápaságnak kebelében. Már azért is, hogy most lényegében egy világi olasz fejedelemség szellemében élt és cselekedett, meg kellett egy ilyennek komor mozzanataival ismerkednie; az ő sajátságos mivolta pedig még egész külön árnyékokat vitt bele.

A mi mindenek előtt Róma városát illeti, mindenha úgy tetették magukat, mintha fölhevüléseitől nem igen tartanának, hiszen a népzendülés által elűzött pápák közül többen ismét visszatértek s a rómaiaknak a saját érdekük kívánta, hogy a pápai udvar ott legyen. Ha a campagnabeli poli-i eretnekekben, kik azt hitték, igazi pápát arról ismerni meg, hogy oly szegényül él, mint Krisztus — csak egyszerű waldensisséget sejtetni is,² Róma nemcsak némelykor egészen sajátos pápaellenes radicalismust fejtett ki, hanem a legveszedelmesebb összeesküvésekben is

¹ *Paul. Jov. vita Leonis X.* (Lib. II.); (u. o.) a francziák Milanóban. — Igaz ugyan, hogy némelykor az egyházi szertartásokat is kigúnyolják. A cremonai történetíró, Domenico Bordigallo tréfát úz egy szörnyű excommunicatio fölött, melylyel egy nőtény eb elrablót sujtották (1517.); v. ö. *Novati, D. B. Velence, 1880, 40. l. jegyz.*

² Hogyan ejtették őket II. Pál alatt fogságba, elbeszéli *Infessura* (Eccard II., Col. 1893), *Platina*, 317. l. stb.

kívülről való láthatatlan kezek hatása mutatkozik. Így Stefano Porcaro összeesküvésénél azon pápa ellen, a ki Róma városának épen a legnagyobb kedvezményeket nyújtotta, de a bíborosok gazdagítása s Rómának pápai várrá való átváltoztatása által a polgárok elégedetlenségét fölkellette¹ — V. Miklós ellen (1453). Porcaro általában a pápai uralom teljes megsemmisítését czélozta s vállalkozásába sok előkelő ember volt beavatva, a kik nem említettnek ugyan — egy kortárs nápolyi Alfonsot sejtí² — azonban bizonyosan az olasz kormányok körében keresendők. Néhány évvel előbb Lorenzo Valla, határozottan Miklós elődje, IV. Jenő ellen fordulva, híres declamatióját Konstantin ajándékozása ellen azzal a kívánságával zárja be, vajha az egyházi államot mielőbb saecularisálnák.³

¹ E hangulat megismerésére igen érdekes a pápához intézett Gregoroviustól VII., 136. l. j. idézett költemény, melynek szerzője Josephus B. (ripius? *Vahlen* szerint, Laurent. Vallae opusc. tria, Bécs, 1869., 23. l.)

² *Dialogus de conjuratione Stefani de Porcariis*, Petrus de Godes kortársától, kiadta Perlbach M., Greifswald 1869. L. B. Alberti: *de Porcaria conjuratione*, *Murat.* XXV., Col. 309. s ff. — P. czélja volt: *omnem pontificiam turbam funditus extinguere*. A szerző így fejezi be: *Video sane, quo stent loco res Italiae; intelligo, qui sint, quibus hic perturbata esse omnia conducatur*... Úgy hívja őket, hogy „*extrinsecos impulsores*“ és azt hiszi, Porcaro gonosztettének akadnak még majd követői. P. saját képzelődései a Cola Rienziéihez hasonlítottak, kit abban is utánzott, hogy Petrarcanak R.-re írt *canzonéjából: Spirto gentil* egyes verssorokat magára vonatkozott.

³ *Ut Papa tantum vicarius Christi sit et non etiam Caesaris... Tunc Papa et dicetur et erit pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae etc.* V. ö. *Vahlen*, Lor. Valla (Berlin, 1870.) 25. l. s ff., kül. 32. l. V. Miklóst ellenben Valla dicsőítette, Gregorovius VII, 136.

Az a catilinaféle horda is, mely ellen II. Piusnak (1460) küzdenie kellett,¹ nem titkolta, hogy célja a papi uralom megdöntése általában, s a főkolompos Tiburzio a jövődömondókat okolta, a kik pedig neki e kívánsága teljesültét épen ez évre helyezték kilátásba. Több római főúr, a tarenti herczeg és Jacopo Piccino condottiere tudtak tervéről és előmozdították. S ha elgondoljuk, mily zsákmány hevert készen a gazdag főpapok palotáiban (amazok leginkább az aquilejai biborosra vetették szemöket), inkább az tűnik fel, hogy a majdnem teljesen őrizetlen városban ily kísérletek nem voltak gyakoriabbak és eredményesebbek. Pius pápa nem hiába mindenütt örömelebb székel, mint Rómában és még II. Pál is nagy ijedelemben volt (1468) az általa letett abbreviatorok összeesküvése miatt, a kik Platina vezetése alatt a vatikánt húsz éjjelen át ostromolták.² A pápaságnak vagy egyszer áldozatul kellett az ily támadásnak esnie, vagy erőszakkal megfékeznie a főurak pártoskodását, a kiknek védelme alatt ama rablócsapatok felszaporodtak.

Ezt a feladatot tűzte maga elé a rettenetes IV. Sixtus. Ő volt az első, kinek Róma és környéke majdnem teljesen hatalmában volt, különösen a Colonnák üldözése óta, és azért volt ő képes a pápai szék, valamint az olasz politika dolgában oly merész-makacsul járni el s az egész nyugatnak a zsinattal való fenyegetésére rá sem hederíteni. A szükséges pénzt az egyszerre határtalanul megnövekedett simonia szolgáltatta, mely a biborossá való kine-

¹ *Pii II. Commentarii* IV., 208. l. s. ff. *Voigt G.*, *Enea Silvio*, III., 151. l. s. ff.

² *Platina*, *Vita Pauli II.*

vezésektől a legkisebb kegyig és engedményig magának mindent alávetett. „Megvásárolhatók nálunk papok és szentségek, oltárok és imádságok, sőt az ég és maga az isten is“, panaszolja egy azon korbéli jámbor költő,¹ ki a pápát, — aki egyébiránt maga is a pápai méltóságot nem nyerte el megvesztegetés nélkül — sürgősen intette, hogy az ily bajoknak véget vessen.

Az ily általános megvásárolhatóság egykoron a pápai székeknek sok bajt okozhatott volna, de ezek kiszámíthatatlan messzeségben szunnyadoztak. Máskép állt a dolog a nepotismussal, mely egy pillanatig úgy tetszett, hogy magát a pápaságot is kiforgatja sarkaiból. Valamennyi nepos között eleinte Pietro Riario biboros volt az, a ki Sixtusnál, kinek már pápául való választását is intézni segítette, a legnagyobb s majdnem kizárólagos kegyet élvezte; oly ember, ki csakhamar egész Olaszország képzeletét foglalkoztatta,² részben óriási fényűzése, részben azon hírek következtében, melyek istentelenségéről és politikai terveiről szárnyra keltek. Milano herczegével, Galeazzo Máriával abban egyezett meg (1473), hogy ez Lombardia királya lesz s aztán őt, a nepost, pénzzel és csapatokkal segíteni fogja, hogy Rómába való visszatértekor a pápai trónra léphessen. Sixtus, úgy látszik, önkényt lemondott volna az ő javára.³ Ez a terv,

¹ *Battista Mantovano*, De calamitatibus temporum, L. III. Az arab tömjént árul, a tyrusi bibort, az indus elefántesontot: venalia nobis Templi, sacerdotes, altaria, sacra, coronae, Ignes, thura, preces, coelum est venale deusque. — Opera, Paris, 1507, fol. 302 b.

² L. p. o. Annales Placentini, *Murat.* XX., Col. 943.

³ *Corio*, Storia di Milano, fol. 415 egész 420-ig. *Infessura*, Eccard, scriptores. II. Col. 1895. — *Machiav.* storie fior. L. VII.

mely bizonyára az egyházi állam saecularisatióját, mint a pápai szék örökössé tételének következményét, vonta volna maga után, később hajótörést szenvedett Pietro hirtelen halála (1474 elején) miatt, melyet sokan a nepossal ellenséges lábon álló velenceieknek tulajdonítottak. A másik nepos, Girolamo Riario, világi maradt s nem nyult a pápasághoz; de ő vele kezdődik az, hogy a pápai neposok az olaszországi zavarokat egy nagy fejedelemségre való törekvésökkel öregbítik. Azelőtt néha megesett, hogy a pápák hűbérúri jogukat Nápolyra akarták rokonaik javára érvényesíteni,¹ de mióta ez III. Calixtnak szintén nem sikerült, nem lehetett erre már oly könnyen gondolni, s Girolamo Riario kénytelen volt, miután neki Firenze leigázása (és ki tudja még hány más terv) nem sikerült, beérni azzal, hogy magának az egyházi államnak területén állított föl uralmat. Talán azzal igazolták ezt, hogy attól kell tartani, ha Róma ily módon be nem avatkozik, a Romagna a maga fejedelmeivel és városi kényuraival a pápai főuralom alól teljesen ki fogja magát vonni, vagy rövid időn a Sforzák vagy a velenceiek prédája lehet. De ki kezeskedhetett azon időkben és viszonyok közt az ily önállóvá lett neposok és utódaik engedelmségéről az oly pápákkal szemben, kikhez többé semmi közük nem volt? A még élő pápa sem volt mindig a saját fiáról vagy öcséséről bizonyos, annál közelebb feküdt a kísértés, az elődnek neposa helyére a magáét ültetni. Ez egész viszony visszahatásai magára a pápaságra fölötte komolyak voltak; minden kényszereszköz, még a papi is, tartózkod-

¹ Már II. Honorius akarta I. Vilmos halála után Apuliát 1127-ben mint a mely „szent Péterre szállott“ bekebelezni.

dás nélkül a legkétértelműbb cél szolgálatába helyeztetett, s a szentszék egyéb céljainak alá kellett magukat rendelniök s ha a cél heves rázkódtatások és általános gyűlölet közepette eléretett, akkor egy oly dynastiát létesítettek, melynek a pápaság bukása elsőrendű érdeke volt.

Midőn Sixtus meghalt, Girolamo csak a legnagyobb erőfeszítéssel és csak a Sforza-ház (melyhez neje, Katalin, tartozott) védelme által tarthatta magát szélhámossággal szerzett fejedelemségében (Forli és Inola); 1488-ban meggyilkoltatott. A következő (1484) conclavénál — melyben VIII. Incze választatott — oly jelenséggel találkozni, mely majdnem olyan, mint a pápaságnak újabb külső garantiája; két biboros, uralkodóházak hercegei, a legszemtelenebb módon pénzért és méltóságért bocsátják árúba segítségöket, t. i. Giovanni d'Aragona, Ferrante király fia és Ascanio Sforza, a Moro testvére.¹ Így legalább a nápolyi és milanói uralkodóházak a zsákmányban való részesedés által érdekelve voltak a pápaság további fönnállásában. A következő conclavénál (1492), midőn az összes biborosok, ötöt kivéve, köztük a későbbi II. Gyula, magukat eladták, Ascanio újra rengeteg megvesztegetéseket fogadott el és azonfelül föntartotta magának a reményt,² hogy a legközelebbi alkalommal ő maga lesz a pápa.

Lorenzo magnifico is, ki azelőtt nagy megbotránykozással nyilatkozott az új pápáról, azt kívánta, hogy a

¹ *Fabroni*, Laurentius magn., Aduot. 130., 256. l. s. ff. Egy-kém, *Vespucci*, azt jelenti e kettőről: hanno in ogni elezione a mettere a sacco questa corte, e sono i maggior ribaldi del mondo.

² *Corio*, fol. 450. Részben kézirati forrásokból eredő részleteket e megvesztegetésről l. *Gregorovius*-nál, VII., 310. s. ff.

Medici-ház se maradjon hoppon. Maddalena leányát férjhez adta Franceschetto Cybòhoz, az új pápának fiához, ki első ismerte el nyilvánosan gyermekeit,¹ s most már nemcsak a saját fia, Giovanni biboros (a jövő X. Leó) részére várt mindenféle egyházi előnyt, hanem vejének gyors emelkedését is.² Azonban ez utolsó pontot illetőleg lehetetlent kívánt. VIII. Inczénél a vakmerő, államlétesítő nepotismusról azért nem lehetett szó, mert Franceschetto egészen nyomorult ember volt, a kinek, mint atyjának is, nem volt egyéb célja, mint a hatalmat legaljasabb értelmében élvezni és különösen nagy pénzösszegeket³ szerezni. Az a mód azonban, a hogy apa és fiú ezt üzték, idő multával veszedelmes válsághoz, az állam felbomlásához vezetett volna.

Ha Sixtus minden egyházi kegy és méltóság áruba bocsátásával szerezte a pénzt, viszont Incze és fia megalapították a világi kegyek bankját, a hol nagy takaság lefizetése mellett bűnbocsánat volt kapható gyilkosságért és emberölésért; minden bírságból 150 arany a pápai kamaráé, a mi ezen fölül van, Franceschettóé.

¹ Theodorina Cybò márvány mellszobrán, (a berlini muzeum új szerzeménye 1883.) mely akkor készült, mikor a pápa élt, ez olvasható: Th. C. Inno. VIII. P. M. f. singul. exempli matrona formaeque dignitate conspicua.

² Lorenzónak igen jellemző figyelmeztető levelét l. *Fabroni* Laurentius magn. Aduot. 217. II., 390. l.; kivonatban *Ranke*, Pápste, I., 45, és *Reumont* Lorenzo v. Medici II., 482. l. s ff.

³ És talán még nápolyi hűbéreket, miért is Incze az ily tekintetben nagyot halló Ferrante király ellenében az Anjoukat ismételve föl hívta. A pápa magaviselete e bosszuállás alkalmával, egész részvétele a második nápolyi főúri összeesküvésben épp oly ügyetlen mint álnok volt. Milyen durván bánt a külfölddel, arról. l. fönt 115. l. 2. jegyz.

Különösen e pápaság utolsó éveiben csak úgy hemzseg Róma a pártfogolt és pártfogolatlan gyilkosoktól; a pártok, melyeknek leigázása Sixtus első teendője volt, ismét teljes virágjukban vannak: a jól megőrzött vatikánban székelő pápa beérte azzal, hogy itt-ott csapdákat állíttat föl, melyekben fizetéképes gonosztevők fönnakadjanak. Franceschettóra nézve azonban még csak egy főkérdés létezett, a pápa halála esetén mily módon osonhatna el lehető tele pénztárakkal? Egy ízben hamisnak bizonyult halálos hír alkalmával (1490) elárulta magát: az összes általában meglevő pénzt — az egyház kincsét — el akarta vitetni s midőn környezete ebben megakadályozta, legalább a török herceget, Dsemet szerette volna elvinni, ez élő tőkét, melyet talán nápolyi Ferranténak nagy áron el lehetett volna adni.¹ A pápa szomorú szerepét legjobban föltűn-teti egy kortárs jellemzése: „A pápa csupa fösvényiség, gyávaság és aljasság, akár egy közönséges gazember; ha nem volnának körülötte emberek, a kik egy kis bátorságot öntenek beléje, elbujna, mint a házi nyul és soha gyáva ember még úgy el nem pusztult, a hogy ő pusztulna el.“

Nehéz dolog politikai lehetőségeket rég elmúlt időkre nézve kiszámítani; de elutasíthatatlanul tolakodik elénk a kérdés, vajjon Róma két vagy három ily pontificatust elbírt volna-e még? Az ájtatos Európával szemben is oktalanság volt a dolgokat annyira fejlődni engedni, hogy nemcsak az utast és a zarándokot, hanem Miksa római király egész követségét is Róma közelében úgy kifosztották, hogy nem maradt rajtuk több egy szál ingnél s hogy némely követek útközben visszafordultak, a nélkül hogy a városba betették volna lábukat.

¹ V. ö. kül. *Infessura*, Eccard, Scriptores, II. ff.

A hatalom élvezetének azon fogalmával, melyet a nagytehetségű VI. Sándor (1492—1503) táplált, az ily állapot persze össze nem fért s az első, a mit tett, a közbátorság ideiglenes helyreállítása s minden zsoldnak pontos kifizetése volt.

Szorosan véve itt, a hol olasz műveltségi alakulásokról van szó, mellőzhetném e pápaságot, mert a Borgiák épp oly kevésbé olaszok, mint a nápolyi ház. Sándor Cesarével nyilvánosan spanyolul beszél; Lucretiát fogadása alkalmával Ferrarában, a hol spanyol szabásu ruhát hord, spanyol buffók éneklése üdvözlí; a legbizalmasabb cselédség spanyolokból áll, ép úgy Cesare hirhedt fegyveres csapata az 1500-iki háborúban, sőt még a hóhéra is, Don Micheletto (Michele Cotiglia), spanyol volt, míg a méregkeverő Sebastiano Pinzon úgy tetszik, cremonai volt.¹ Minden egyéb foglalkozása közben egyízben Cesare egészen spanyolosan szabályszerűen hat vad ökröt terít le a zárt udvarban. Azonban a corruptiót, melynek e család mintegy tetőpontját képezi, már igen fejlett állapotban találták Rómában.

Mik voltak és mit tettek, gyakran és bőven írták le.² Legközelebbi céljuk, melyet el is értek, az egyházi állam teljes meghódítása volt, midőn a bolognai Bentivogliók és a csak összeházasodásra kényszerített ferrarai Esték kivételével, az összes kisebb uralkodók — nagyrészt az

¹ Michelettót illetőleg l. a bizonyítást: *Villari*, Machiavelli I., 390. l., 1. j.; Pinzont illetőleg: *Dispacci di Antonio Giustiniani* I., 60. l. és II., 309. l.

² Ujabban különösen *Gregorovius*: *Lucretia Borgia*, 2 k., 3. kiad. Stuttgart, 1875. (Magyarul ily cz. a. jelent meg: B. L. Egykorú iratok és levelezések nyomán. A fordítást megkezdte Márkus Miklós. Bevégezte Feleki József. 2. kiad. Budapest, 1892.)

egyháznak többé-kevésbbé engedetlen hűbéresei — elűzetek vagy megsemmisítették és magában Rómában is mind a két nagy párt összezúzatott, az állítólag guelf Orsinik ép úgy, mint az állítólag ghibellin Colonnák. De az alkalmazott eszközök oly borzasztóak voltak, hogy a pápaság következményeiken okvetetlenül tönkrement volna, ha véletlen esemény (az apa és fiú egyidejű betegsége, l. alább 150. l. 1. jegyz.) a dolgok egész képét hirtelen meg nem változtatja. — A nyugat erkölcsi felháborodásával Sándornak nem igen kellett törődnie; közelben rettegést és hódolást erőszakolt ki; a külföldi fejedelmek meg voltak nyerhetők, sőt XII. Lajos tőle telhetőleg segítette; a lakosságok pedig alig sejtették, Középolaszországban mi történik. Az egyetlen ez értelemben igazán veszélyes pillanat, midőn VIII. Károly olasz hadjáratakor Rómában volt, váratlanul szerencsésen múlt el és akkor is inkább az forgott szóban, hogy Sándor helyébe jobb pápa lépjen, semmint a pápaság maga.¹ A nagy, állandó és növekvő veszély a pápaságra nézve magában Sándorban rejlett és mindenekelőtt fiában, Cesare Borgiában.

Az apában uralkodni vágyás, kapzsiság és bujaság erős és fényes természettel társult. A mi a hatalom és

¹ Corio szerint (fol. 479.) Károly zsinatra gondolt, meg arra, hogy a pápát leteszi, sőt hogy Franciaországba viszi, még pedig csak Nápolyból való visszatértekor. *Benedictus* szerint: Carolus VIII. (Eccard, scriptores, II. Col. 1584.), Károly Nápolyban, midőn a pápa és a bíborosok fiatal koronája elismerését tőle megtagadták, csakugyan „de Italiae imperio deque pontificis statu mutando“ n jártatta az eszét, de majd meg arra gondolt, hogy Sándor személyes megalázásával beéri. — A *Pilorgerie*: Campagne et bulletins de la grande armée d'Italie commandée par Charles VIII., 1494—1495. (Paris 1866) közölte okiratokból kitűnik, mekkora veszély környezte Sándort az egyes pilla-

a jólélés élvezetéhez tartozik, az első pillanattól fogva teljes mértékben megengedi magának. Az e célhoz vezető eszközök választásában egy perczig sem habozik; nyomban tudták, hogy pápaválasztás költségeiért bőven fogja magát kárpótolni¹ s hogy a vétel simoniáját az eladás simoniája messze meg fogja haladni. Hozzájárult, hogy Sándor alkanczellár korából s más előbb viselt hivatalaiból a lehetséges pénzforrásokat jobban ismerte s nagyobb kereskedelmi szellemmel tudta kezelni, mint bármely czéhbeli. Már 1494 folyamán történt, hogy egy Genuából való Adamo nevezetű carmelita-szerzetes, ki Rómában a simoniáról prédikált, húsz sebbel meggyilkolva találattott ágyában. Sándor talán egyetlen biborost sem nevezett ki másként, mint nagy pénzösszegek lefizetése fejében.

Midőn azonban a pápa időjárával fiának uralma alá került, a hatalom eszközei olyan teljesen ördögi jellemet öltöttek, mely a célokra szükségképen visszahatott. A mi a római főurak és a romagnai dynasták ellen való küzdelemben történt, hűtlenség és kegyetlenség dolgában még azt a mértéket is fölülhaladta, a melyhez

natokban (111. 117. l. stb.). St. Malo érsekének Anna királynéhoz intézett, itt (135. l.) lenyomatott levelében világosan az áll: Si nostre roy eust voulu obtemperer à la plupart des Messigneurs les Cardinaulx, ilz eussent fait ung autre pappe en intention de refformer l'église ainsi qu'ilz disaient. Le roy désire bien la reformation, mais ne veult point entreprendre de sa deposition.

¹ Corio, fol. 450. — Malipiero Ann. Veneti, Arch. Stor. VII. I., 318. l. — Micsoda rablási düh szállta meg az egész családot, egyebek közt Malipieróból is kitetszik id. h. 565. l. Egy pápai nepos Velenczében nagyszerű fogadásban részesül és bünbocsánát engedélyezésével óriási összegeket gyűjt; midőn elutazik, cselédsége ellop mindent, a mihez hozzá fér, egy darab aranyszövetet is egy muranói templom főoltáráról.

p. o. a nápolyi aragoniaiak a világot már hozzászoktaták, az ámitás művészete szintén nagyobb volt. Éppenséggel borzasztó, hogyan szigeteli el Cesare az apját, midőn a testvért, a sógort s más rokonokat és udvarbelieket meggyilkol, mihelyt a pápának irántok való kedvezése vagy egyéb állásuk neki kényelmetlen. Sándor kénytelen volt legkedvesebb fiának, Gandia herczegének meggyilkolását szóttlanul tűrni, de talán hozzá beleegyezését is adni, mivel ő maga Cesarétól folyton rettegett.¹

Melyek voltak hát ez utóbbinak végső tervei? Még uralma utolsó hónapjaiban, épen midőn a condottieréket Sinigagliában megölte és az egyházi államnak tényleg ura (1503) volt, elég szerényen nyilatkoztak környezetében: a herczeg csak pártokat és kényurakat akar elnyomni, mindent csak az egyház javára; saját magának legfőlebb a Romagnát köti ki s e mellett az összes jövőendő pápák haláljáról bizonyos lehet, mert hiszen lerázza nyakukról az Orsiniakat és a Colonnákat.² Senki sem fogja azonban ezt végső czéljának tartani. Szabadabban szólott egy ízben maga Sándor pápa a velencei követtel való tárgyalásakor, midőn fiát Velence pártfogásába ajánlotta: „gondoskodni akarok róla, hogy egyszer a pápaság vagy fiamra, vagy köztársaságtokra jusson”.³ Cesare persze hozzátette: csak az legyen pápa, a kit

¹ L. a VIII. kitérést a szakasz végén.

² *Machiavelli*, Opere, Milan. V. k., 387. 393. 395. l. a Legazione al Duca Valentinóban.

³ *Tommaso Gar*, Relazioni della corte di Roma, I., 12. l. P. Capello relatiójában (V. ö. még *Ranke*, Pápste, 3. k. Anhang, 3. l. és Dispacci di Antonio Giustiniani I., 72. l. s ff., 132. s ff.) Szórol szóra: „A pápa annyira becsüli Velenczét, mint a világ egyetlen potentatáját sem” e però desidera, che ella

Velence akar s e célra nem kell egyéb, mint hogy a velencei biborosok szorosán összetartsanak. Saját magára gondolt-e ezzel, bajos eldönteni; mindenesetre elegendő az apa nyilatkozata, hogy a pápai trónfoglalásra való szándékát bizonyítsa. Ismét valamivel többet tudunk meg közvetve Lucrezia Borgiától, a mennyiben Ercole Strozza költeményeinek némely helyei olyan nyilatkozatoknak lehetnek utóhangjai, melyeket magának, mint Ferrara hercegnéje, megengedhetett. Mindenekelőtt itt is szó van Cesare szándékáról a pápaságra,¹ azonban közben hallani valamit reméllett uralomról is Olaszország fölött általában,² végül pedig arra történik utalás, hogy Cesare mint világi uralkodó a legnagyobbat tervezte s azért mondott le egyszer a biborosságról is.³ Tényleg nem fér hozzá kétség, hogy Cesare, akár megválasztják Sándor halála után pápának, akár nem, az egyházi államot minden áron meg akarta tartani, s hogy mindazok után, a miket elkövetett, erre mint pápa soká bizonyára nem lett volna képes. Ha valaki, hát ő saecularisálta volna az egyházi államot s meg kellett volna tennie, hogy ott

(Signoria di Venezia) protegga il figliuolo, e dice voler fare tale ordine, che il papato o sia suo, ovvero della Signoria nostra.“ A *suo* nyilván csak Cesaréra vonatkozhatik. Am a birtokos névmás némelykor mily bizonytalanságot okoz, ismeretes abból a még ma sem eldöntött pörből Vasari e szavai felett a *vita di Raffaelle*-ben: a Bindo Altoviti fece il ritratto suo etc.

¹ Strozzi poetae 19. l. Ercole Strozza venetiójában: . . . cui triplicem, fata invidere coronam. Továbbá a Cesare halálára írt gyászénekekben 31. l. ff.: speraretque olim solii decora alta paterni.

² Ugyanitt: Jupiter egy ízben azt ígérte: Affore Alexandri sobolem, quae poneret olim Italiae leges, atque aurea saecula referret etc.

³ Ugyanitt: sacrumque decus *majora* parentem deposuisse.

tovább uralkodhassék. Ezt a föltevést többféle körülmény támogatja. Noha Cesarénak arra számítania kellett, hogy atyja nemsokára meghal, a biborosi méltóságot még sem fogadta el újra. Neje a d'Albret-házból származó hercegné volt, kitől egy leánya született; már ennek a kedvéért is arra kellett volna törekednie, hogy világi fejedelemséget alapítson. Nem hiszszük, hogy csalódunk, azon nézetünknek adván kifejezést, hogy az egyházi államnak remélt saecularisatiója voltaképi oka annak a titkos rokonérzésnek, melylyel Machiavelli a nagy gonosztévővel bánik; Cesarétól remélhette vagy senkitől, hogy „a vasat kihúzza a sebből“, azaz, hogy a pápaságot, minden beavatkozás és Olaszország minden szétszaggatása forrását, megsemmisítse. — A cselszövőket, kik azt hitték, hogy Cesarét kiismerték, ha Toscana királyságával hitegetik, úgy látszik, megvetéssel utasította el magától.¹ nem azért, mintha annak gondolata egészen távol lett volna tőle, hanem mert nem tartotta elég érettnek, sem Franciaország segítsége nélkül kivihetőnek.

De talán az összes logikai következmények a Cesare előzményeiből hiábavalók — nem valamely különös örögi genialitásnál fogva, mely épp oly kevésbé lakozott ő benne, mint p. o. Wallensteinban sem — hanem mert az eszközök, melyeket alkalmazott, általában nem férnek meg semmiféle nagyban való következetes cselekvésmóddal. Talán a gonoszság túlságában újra megnyílt volna a pápaság számára a mentségre való kilátás, azon véletlen *nélkül* is, mely Cesare uralmának véget vetett.

Ha föl is vesszük, hogy minden mellékuralom megsemmisítése az egyházi államban Cesarénak csupa

¹ Machiavelli, Opere V., 334. l.

merő rokonérzést szerzett, ha a csapatot, mely 1503-ban szerencsáját követte — Olaszország legjobb katonái és tisztei Lionardo da Vincivel, mint főmérnökkel — nagy kilátásai bizonyítékául tekintik is, viszont más egyéb meg a kiszámíthatatlan körébe tartozik, úgy hogy róla való ítéletünk épp oly ingadozóvá lesz, mint a kortársaké. Ilyen különösen elpusztítása és megkínzása az épen elnyert államnak,¹ melyet Cesare hiszen megtartani s fölötte uralkodni akar. Továbbá Rómának és a curiának állapota a pápaság utolsó éveiben. Akár úgy történt, hogy apa és fiú valóságos proscriptio-lajstromban állapodtak meg,² akár egyenként határozták el a gyilkosságokat — a Borgiák mindazoknak titkon való elpusztítására adták magukat, a kik bármiképen útjokban voltak, vagy a kiknek örökségét megkívánták. Tökek és ingatlanok még nem is igen tettek számot; sokkal többet hajtott a pápának, hogy az illető papok évi járadéka megszűnt s hogy ő seperte be hivatalaik jövedelmét az üresedés alatt s vételárukat újabb betöltés esetén. Paolo

¹ *Machiavelli*, id. h. 326. 351. 414. ll. — *Matarazzo*, *Cronaca di Perugia*, Arch. Stor. XVI., II., 157. és 221. l. „Azt akarta, hogy katonái tetszés szerint szállásolják el magukat, úgy hogy béke idején még többet nyertek, mint háborúban.“ *Petrus Alcyonius*: *De exilio* (1522) kiad. Mencken, 19. l. azt mondja a háborúviselés e módjáról: *ea scelera et flagitia a nostris militibus patrata sunt, quae ne Scythae quidem aut Turcae, aut Poeni in Italia commisissent*. U. a. 65. l. Sándort mint spanyolt rója meg: *Hispani generis hominem, cujus proprium est, rationibus et commodis Hispanorum consultum velle, non Italarum*. V. ö. fent 142. l.

² *In arcano proscriptorum albo positus*, így Pierio Valeriano, *de infelicitate literat.*, Giovanni Regio alkalmából, kiad. Mencken, 282. l.

Capello,¹ a velencei követ, 1500-ban a következőket jelentette: „Minden éjjel találni Rómában 4 vagy 5 meggyilkoltat, t. i. püspököket, főpapokat és másokat, úgy hogy egész Róma reszket attól, hogy a herczeg (Cesare) meggyilkolja.“ Ő maga bejárta testőreivel éjjelenként a megrettent várost,² s elegendő okunk van hinnünk, hogy ez nemcsak azért történt, mert, mint Tiberius, förtelmessé lett arczát nappal nem akarta többé mutatni, hanem hogy örült gyilkolási vágyának eleget tegyen, talán teljesen ismeretleneken is. Már 1499-ben az e fölött való kétségbeesés oly nagy és általános volt, hogy a nép sok pápai testőrt megrohant és megölt.³ A kivel pedig a Borgiaék nyílt erőszak útján nem birtak, mérgeknek esett áldozatul. Azon esetekben, midőn némi tartózkodás szükségesnek látszott, azt a hófehér, kellemes ízű port⁴ használták, mely nem hirtelen, hanem lassanként hatott s melyet minden ételbe vagy italba észrevétlenül vegyíthettek. Talán Dsem herczeg édes italban már kapott belőle az útra, mielőtt Sándor őt VIII. Károlynak kiszolgáltatta (1495),⁵ s akkoriban általánosan azt hitték, hogy

¹ *Tommaso Gar*, (145. l. 3. j.) 11. l. Az 1502 május 22-én kezdődő időszakra becses adatokat találunk: *Dispacci di Antonio Giustiniani* publ. da Pasquale Villari, Firenze, 1876., 3. kötet.

² *Paulus Jovius*, *Elogia* 202. l.: Caesar Borgia. — *Raph. Volaterranus Commentarii Urbani*-jában van Sándornak egy II. Gyula korában írt s mégis igen óvatosan fogalmazott jellemzése. Itt említi: Roma . . . nobilis jam carnificina facta erat.

³ *Diario Ferrarese*, *Murat*. Col. 362.

⁴ *Paulus Jovius*, *Histor.* II. fol. 47.

⁵ Ezt már kortársak is gyanították: *Commines*, *Matarazzo*, a nem sokkal később élt *Giovio* hasonlóképp; bebizonyítva persze nincsen; v. ö. *Heidenheimer* (fent 119. l. 1. j.) 568. l.

apa és fiú azzal mérgezték meg magukat, midőn egy gazdag biboros, alkalmasint cornetoi Adrian számára rendelt édességből ettek.¹ A pápai történet hivatalos epitomatorja, Onufrio Panvinio,² három biborost említ, kiket Sándor megmérgeztetett (Orsini, Ferrari és Michiel) s egy negyedikre utal, a kiért Cesarét terheli a felelősség (Giovanni Borgia); azonban alig halt meg akkoriban Rómában gazdagabb főpap, a nélkül, hogy ilyféle gyanu nem ébredt volna. Hiszen csöndes tudósokat is, kik valamely vidéki városba vonultak vissza, elért a kérlelhetetlen méreg. A pápa környezetében kezdték magukat roszszul érezni; villámcsapások és szélvész, melytől falak és termek bedőltek, már azelőtt föltűnő módon meglátogatták és rettegésbe ejtették őt; midőn 1500-ban³ e jelenségek ismétlődtek, azt találták, hogy az „cosa diabolica“ (ördögösség). A hír a dolgok ily állapotáról az 1500-iki nagyon látogatott és a pápától nagyon kizsákmányolt⁴

¹ Giustiniani, Dispacci II. k., 107. s ff. 120., 458. l. szerint, melyek a betegség kezdetét és lefolyását leírják, ezt a nézetet többé nem vallhatni. Mantua örgrófjának levele Izabella feleségéhez (Gregorovius, Lucrezia Borgia I. 262., s ff. II. 122. s ff.) arról az általános hitről ad tudósítást, miszerint Sándor elvitte az ördög, a kivel választása előtt 12 évre szövetséget kötött.

² *Panvinus*, Epitome pontificum, 359. l. A későbbi II. Gyula ellen való mérgezési kísérletről l. 363. l. — *Sismondi* XIII. 246. szerint az összes titkok bizalmasa, Lopez, capuai biboros, is hasonló módon halt meg; Sanuto (Ranke, Pápste, I., 52. l. 1. j.) szerint a veronai biboros szintén. Ez utolsó helyen említett biboros halálakor a pápa egy orvosi collegium által természetes halált állapíttatott meg. Dispacci di Antonio Giustiniani, I., 411 s ff.

³ Prato, Arch. Stor. III., 254. l.

⁴ V. ö. Chron. Venetum. *Murat.* XXIV., Col. 133. Csak szóbeszédként: E si giudicava, che il Pontefice dovesse cavare assai danari di questo Giubileo, che gli tornerà molto a proposito.

jubilaeum útján mégis, úgy látszik, nagyon elterjedt a népek között s az akkori bűnbocsánat szégyenletes kizsákmányolása kétségen kívül szintén nagyon hozzájárult, hogy minden szem Róma felé forduljon.¹ A hazatérő zarándokokon kívül különös fehér vezeklők is mentek Olaszországból észak felé, köztük titkos menekülők az egyházi államból, a kik alkalmasint nem hallgattak. De ki a megmondhatója, mily soká s mily magasra kellett még a nyugat megbotránykozásának emelkednie, mielőtt Sándort közvetlen veszélylyel fenyegethette volna. „A még hátralevő gazdag biborosokat és főpapokat is,” mondja másutt Panvinio² „megölte volna, hogy tőlük örököljön, ha a fiát néző legnagyobb terveinek közepette a halál el nem ragadja.” És vajjon mit csinált volna Cesare, ha abban a pillanatban, midőn atyja meghalt, maga is nem lett volna halálos beteg? Micsoda conclave lett volna az, ha Cesare egyelőre minden eszközével fölszerelve, a mérég által czélszerűen leszállított biborosc Collegiummal pápául választatja magát, különösen oly pillanatban, midőn francia hadsereg közel nem lett volna. A képzelet, e föltevést nyomon követve, örvénybe vész.

E helyett III. Pius conclavéje következett (1503) s annak csakhamar beállott halála után a II. Gyuláé is az általános visszahatás benyomása alatt.

Bármilyenek voltak is II. Gyula magánerkölcei, lényegében ő a pápaság megmentője. A dolgok folyásának megfigyelése a pápaságok alatt Sixtus nagybátyja óta mélyebb betekintést engedett neki a pápai tekintély igazi

¹ Anshelm, Berner Chronik, III., 146—156. l. — Trithem. Annales Hirsaug., II. k., 579. 584. 586. l.

² Panvin. Contin. Platinae, 341. l.

alapjába és föltételeibe, és ehhez képest rendezte ő be uralmát és ennek szentelte rendíthetetlen lelke egész erejét és szenvedélyét. Igaz ugyan, hogy — még Cesare Borgiával is folytatott — szégyenletes alkudozások árán léphetett csak sz. Péter trónjára, de általános tetszés kísérte őt s a legfelsőbb méltóságokkal való tulajdonképpii üzérkedés most legalább teljesen véget ért. Gyulának voltak kegyeltjei és köztük méltatlanok is, de a nepotismustól véletlen szerencse folytán föl volt mentve: testvére, Giovanni della Rovere, Urbino örökösének, az utolsó Montefeltro Guidobaldo hugának volt a férje s e házasságból származott (1491) Francesco Mária della Rovere, a ki törvényes örökös volt Urbino hercegségben és egyuttal pápai nepos. A mit Gyula különben csak szerzett, a kabinetben vagy hadjárataival, azt előkelő büszkeséggel az egyház számára hódította meg és nem a saját házának; csak alkalmilag volt más kedvtelése, midőn p. o. Sienát unokaöccsének akarta megszerezni; az egyházi államot, melyet teljes föloszlásban ért, tökéletesen megfékezve és Parmával és Piacenzával megnagyobbítva hagyta hátra. Nem rajta mult, hogy Ferrarát is nem nyerte meg az egyháznak. A várnagyának meghagyta, hogy a 700.000 aranyat, mely összeg állandóan az angyalvárban volt letéve, senki másnak ki ne szolgáltassa, csak a leendő pápának. Ő örökölt a biborosok, sőt az összes papok után, kik Rómában meghaltak, még pedig kíméletlen módon, a miért is a főpapok még éltökben értékes és drága síremlékeket állíttattak maguknak, hogy a nagy-étü pápától az örökséget elvonják — de nem mérgezett és nem gyilkolt meg senkit; legfőlebb a rosszakaratnál maradt. Cselekvésében és gondolkodásában egészen világias érzelmű volt, sem szövetségesnek, sem ellenfélnek

nem őrzött meg hitet, sem hűséget, de ingathatatlanul haladt politikájában egy nagy cél felé és ezzel ellenségeinek imponált. Hogy személyesen szállt táborba, reá nézve elkerülhetetlen volt s bizonyára csak hasznára vált Olaszországban oly időben, midőn mindenki szükségkép vagy üllő, vagy kalapács volt s midőn az egyéniség többet vihetett végbe minden szerzett jognál. Ha azonban nyomatékkal hirdetett mondásának ellenére: „El a barbarokkal!“ mégis leginkább hozzájárult, hogy a spanyolok Olaszországba egészen bevették magukat — a mint azelőtt főkozója volt a francziák beavatkozásának Olaszországba — ez a pápaságra közömbös, sőt viszonyosan hasznos lehetett. Vagy nem Spanyolország koronájától lehetett leginkább állandó tiszteletet várni az egyház előtt,¹ míg az olasz fejedelmek talán már csupán szentségtelen nézeteket tápláltak róla? — Bármint álljon azonban a dolog, a hatalmas eredeti ember, a ki nem tudott boszuságot lenyelni, sem igazi jóindulatot el nem rejtett, egészen a „Pontefice terribile“ (szörnyű főpap) benyomását tette, a mi az ő helyzetében fölötté ohajtható volt. Sőt elég jó lelkiismerettel mert megint zsinatot összehíni Rómában, a mivel egész Európa ellenzékeinek zsinatot kívánó lármájával bátran szembeszállott. Az ily uralkodó az ő irányának nagyszerű külső jelképére is rászorult; II. Gyula azt sz. Péter ujjaépítésében találta; tervrajza, a mint azt Bramante megcsinálta, talán legfőbb kifejezése minden egységes hatalomnak általában. De a többi művészetekben is tovább él emléke és alakja e

¹ Gyula csakugyan remélte-e, hogy kath. Ferdinandot rá fogja venni, hogy a kiszorított aragoniai mellékágat megint Nápoly trónjára fogja ültetni, Giovio állítása ellenére is (Vita Alfonsi Ducis) igen kétséges.

legnagyobb szabású pápának s nincs jelentőség nélkül, hogy még azon kor latin költészete is egészen más hévvel lobog Gyuláért, mint elődeiért. A bevonulás Bolognába, az Adriano da Corneto biborostól írt „Iter Julii secundi“ (II. Gyula útja) végén, sajátos, pompás hangon szólal meg, és Giovan Antonio Flaminio egyik legszebb elégiájában¹ a pápában a hazafit hívja föl Olaszország védelmére.

Gyula a lateráni zsinat dörgő alkotmánya² által tiltatta a pápaválasztásnál a simoniát. Halála után (1513) a pénzsóvár biborosok e tilalmat azzal akarták megkerülni, hogy közös megállapodást terveztek, mely szerint a megválasztandónak eddigi javadalmai és hivatalai közöttük egyformán megosztassanak; ez esetben a legtöbb javadalommal bíró biborost (az egészen alkalmatlan Rafael Riariót) választották volna.³ Azonban a szent collegium különösen fiatalabb tagjainak föllendülése, a kik mindenekelőtt szabadelvű pápát akartak, ama nyomorult tervet meghiusította; Giovanni Medicit választották meg, a híres X. Leót.

¹ Mindkét költemény p. o. *Roscoe*-nál, Leone, X. ed. Bossi IV., 257. és 297. Halálakor azt mondja a Cronaca di Cremona: quale fu grande danno per la Italia, perchè era homo che non voleva tramontani in Italia et haveva cazato Francesi et l'animo era di cazar le altri. Bibl. hist. ital. (1876) I., 217. l. — Persze midőn Gyula 1511 augusztusában egyízben több órai ájulásban feküdt s holtnak hitték, a legnyugtalanabb elmék a legelölkelőbb családokból, Pompeo Colonna, Antimo Savelli stb. azonnal merték a „népet“ a capitolra híni s a pápai uralom lerázására feltüzelni — „a vendicarsi in libertà . . a publica rebellione“, mint *Guicciardini* a X. könyvben mondja. (V. ö. még. *Paul. Jovius*, Vita Pompeji Columnae; a részletekre továbbá *Gregorovius* VIII., 71—75. l.)

² Septimo decretal. L. I. Tit. 3., 1—3 f.

³ *Franc. Vettori*, Arch. Stor. Append. VI., 297.

Még többször fogunk vele találkozni, mindenütt, a hol a renaissance fénykoráról lesz szó; itt csak arra kell utalnunk, hogy alatta a pápaság ismét nagy belső és külső veszélyeknek volt kitéve. A Petrucci, Bandinelli de Saulis, Riario, Soderini és Corneto bíborosok összeesküvése (1517) nem számítandó ide, mert ennek legfőllebb személy-változás lehetett volna a következménye; de megtalálta Leo az igazi ellenszert is ama hallatlan eljárásában, miszerint egyszerre 39 új bíborost nevezett ki, a mi még azonfelül jó benyomást is tett, mert részben igaz érdem talált így jutalomra.¹

Fölötte veszélyesek voltak azonban bizonyos utak, melyeken Leót méltósága első két évében érték. Egész komoly alkudozásokkal akarta Giuliano testvérének a nápolyi királyságot megszerezni, Lorenzo unokaöccsének pedig egy nagy felsőolaszországi birodalmat, mely Milanóra, Toscanára, Urbinóra és Ferrarára terjedt volna ki.² Nyilvánvaló, hogy az egyházi állam, ily módon körül-fogva, medici-i apanage lett volna, sőt alig is kellett volna többé saecularisálni.

A terv az általános politikai viszonyokon szenvedett hajótörést; Giuliano korán halt el (1516); hogy Loren-

¹ Azonfelül Ziegler Jakab szerint — historia Clementis VII. Schelhornnál, Amoenit. hist. eccl. II., 302. — 500,000 aranyforintot is hajtott neki; a ferencziek rendje, melynek generálisa, Cristoforo Numelio, szintén bíboros lett, egymagában 30,000-et fizetett; az egyesek által fizetett összegekről l. Sanuto, XXIV. k. fol. 227: az egészre nézve v. ö. *Gregorovius*, VIII., 214. l. s ff.

² Franc. Vettori, id. h. 301. l. — Arch. Stor. Append. I., 293. l. — Roscoe, Leone X. ed Bossi VI., 232. l. — Tommaso Gar, id. h. 42. l.

zót mégis elláthassa, Leo az urbinoi herczeg, Francesco Mária della Rovere elűzését kezdeményezte; e háború által végtelen gyűlöletet és nagy szegénységet vont magára s midőn 1519-ben Lorenzo is meghalt,¹ a mit nagy fáradsággal szerzett, az egyháznak kellett átengednie; dicstelenül és kényszerítve tette meg azt, a mit ha önkényt tesz, örök dicsőséget hozott volna rá. A mit aztán részben maga, részben fölváltva V. Károlylyal és I. Ferenczczel tárgyalva, még ferrarai Alfonso ellen megpróbált és néhány kisebb kényúr és condottiere ellen tényleg elkövetett, nem volt olyan természetű, hogy hírnevét emelte volna. S mindez oly időben történt, midőn a nyugat királyai évről-évre jobban hozzászoktak a rengeteg politikai kártyajátékhoz, melynél a betét és nyeregemény mindig Olaszországnak ez vagy az a területe is volt.² Ki állhatott érte jót, hogy miután saját országbeli hatalmuk az utolsó évtizedben végtelenül megnőtt, nem fogják-e egyszer szándékaikat az egyházi államra is kiterjeszteni? Még Leónak meg kellett annak előjátékát érnie, a mi 1527-ben beteljesedett; a spanyol gyalogság néhány csapata 1520 vége felé — úgy látszik, önszántából — megjelent az egyházi állam határainál, hogy a pápát egyszerűen megsarczolja,³ de a pápai hadsereg visszaverte őket. A közvélemény a hierarchia corruptiója ellen is az utolsó években gyorsabban érlelődött mint azelőtt,

¹ *Ariosto*, VI. Sat. 106. vs. Tutti morrete, ed è fatal che muoja Leone appresso. Ariosto a 3. és 7. satyrában a régi és új cliensek sürgését-forgását Leo udvaránál általában gúnyolta.

² L. egy ilyen combinatiót mintegy példakép: *Lettere de' principi* (Velence, 1581.) I., 65. Bibiena biboros egy párisi sürgönyében 1518, december 21-ről.

³ Franc. Vettori, id. h. 333. l.

és a kik sejtésre képesek voltak, mint p. o. az ifjabb mirandolai Pico,¹ reformokat sürgettek. Közben már Luther is föllépett.

VI. Hadrián alatt (1522—1523) a bátortalan és kevés reform is elkészt már a nagy német mozgalommal szemben. Alig tehetett egyebet, minthogy utálatát fejezte ki a dolgok eddigi folyása fölött, a simonia, nepotismus, lelkiismeretlen hivatalbetöltés, hivatalhalmozás, pazarlás, garázdálkodás és erkölcstelenség fölött; szigorú rendeletek kiadásában korai halála gátolta. A lutherség felől fenyegető veszedelem nem is tetszett legnagyobbnak; egy szellemes velencei megfigyelő, Girolamo Negro, abbeli sejtelmét fejezi ki, hogy Rómát magát nemsokára szörnyű balsors fogja érni. „Ez az állam,“ így panaszkodik, „több oknál fogva tühegyen áll és adja Isten, hogy ne kelljen nemsokára Avignonba menekülnünk vagy az Óczeán legszélsőbb határáig. Én e papi monarchia bukását közel látom magam előtt. Ha Isten nem segít, végünk van.“²

VII. Kelemen alatt Róma egész szemköre ahhoz a szürkésárga scirocco-fátyolhoz hasonló párákkal telik meg, mely ott néha az utónyarat oly végzetessé teszi.

¹ A laterani zsinatkor (1512) Pico egy beszédet írt: J. F. P. oratio ad Leonem X. et Concilium Lateranense de reformatio ecclesiae moribus (ed. Hagenau, 1512.; művei kiadásában és egyébként is többször nyomtatva). V. ö. Vir. doct. epist. ad Pirckh. ed. Freytag, Lipcse, 1838, 8. l. Pico attól tart, hogy még Leo alatt rossz győzni talál a jó fölött „et in te bellum a nostrae religionis hostibus ante audias geri quam parari.

² Lettere de' principi, I. Róma, 1523, márcz. 17. Hogy Hadrián megmérgeztetett-e vagy nem, Blas Ortiz-ből, Itinerar. Hadriani (Baluz. Miscell. ed. Mansi I., 386. l. s. ff.) világosan ki nem tűnik; a rosszabbik az általános föltevés.

A pápát közelben és távolban egyformán gyűlölik; mi-
alatt a gondolkodó elmék állandóan rosszul érzik magu-
kat,¹ az utczákon és tereken predikáló remetek jelennek
meg, kik Olaszország, sőt a világ végét hirdetik és
Kelemen pápát Antikrisztusnak mondják;² a Colonnák
pártja daczosan emeli föl fejét; Pompeo Colonna, a za-
bolátlan bíboros, a kinek már pusztá léte³ állandó csa-
pás volt a pápaságra, abban a hitben rohanhatta meg
Rómát (1526), hogy V. Károly segítségével, mihelyt
Kelemen halva vagy fogva van, azonnal pápa lesz. Nem
volt szerencse Rómára, hogy amaz az Angyalvárba mene-
külhetett; a sors pedig, mely őt magát várta, a halál-
nál rosszabb véget hozott rá.

Az olynemű álnokságok egész sora által, melyeket
csak a hatalmas engedhet meg magának, de melyek a
gyöngébbre romlást hoznak, Kelemen előidézte a spa-
nyol-német hadsereg közeledését Bourbon és Frundsberg
vezetése alatt (1527). Bizonyos,⁴ hogy V. Károly kabi-
netje a pápát keményen akarta megfenyíteni s hogy
előre ki nem számíthatta, meddig fognak fizetetlen
hordái menni buzgalmukban. A majdnem pénz nélkül való
toborzás Németországban semmi eredménnyel nem járt
volna, ha nem tudják, hogy Róma ellen indulnak. Talán
előkerülnek még valahol, ha voltak, a Bourbonhoz inté-

¹ Negro, id. h. 1526, okt. 24-hez (helyesebben szept.) és
1526, nov. 9-hez, 1527 április 11-hez. Persze, ő neki is megvol-
tak a maga hízelgői és bámulói. Petrus Alcyonus dialogusa
„de exilio“ az ő dicsőítésének van röviddel pápasága megkez-
dése előtt szentelve.

² Varchi, Stor. fiorent. I. 43., 46. s ff.

³ Paul. Jovius, Vita Pomp. Columnae.

⁴ Ranke, Deutsche Geschichte, 4. kiad. II., 262. s ff.

zett írásbeli utasítások, még pedig olyanok, melyek elég enyhék, de a történetkutató ezt nem fogja elámítani. A katolikus király és császár tisztán a vak szerencsének köszönhetette, hogy emberei a pápát és a bíborosokat meg nem gyilkolták. Ha ez megtörténik, nincs az az okoskodás, mely őt a bűnrészesség alól fölmentheti vala. Számtalan csekély ember meggyilkolása és a többinek megsarczolása, a kínvallatás és emberkereskedés segítségével, világosan mutatják, mi volt általában a „*Sacco di Roma*“-nál lehetséges.

A pápát, ki ismét az Angyalvárba menekült, V. Károly még azután is, hogy tőle rengeteg összeget kicsikart, mint mondják, Nápolyba akarta vitetni s hogy Kelemen e helyett Orietóba szökött, úgy hiszik, hogy spanyol részről való összejátszás nélkül történt.¹ Gondolt-e Károly egy pillanatig az egyházi állam saecularisatiojára (a mire az egész világ² el volt készülve), igazán VIII. Henrik angol király vette-e rá, hogy e szándékától elálljon, bizonyára örökké homályban fog maradni.

Ha azonban ily szándékok fennforogtak, semmi esetre sem tartott ez soká; Róma pusztulása közepette föl-emelkedik az egyházi s világi restauratio szelleme. Sadoletto³ p. o. ezt nyomban sejtette. „Ha nyomorunk által, írja, Isten haragjának és szigorúságának elég tétetik, ha e borzasztó büntetések ismét megnyitják előttünk az utat jobb erkölcsök és törvények felé, akkor talán szerencsétlenségünk nem volt a legnagyobb . . . A mi

¹ Varchi, Stor. fiorent. II. 43. s ff.

² U. i. és Ranke, Deutsche Gesch. II., 278. l. 1. és 3. jegyz. 6. l. s ff. Azt hitték, Károly Rómába fogja székhelyét áttenni.

³ Levelét a pápához Carpentras, 1527, szept. 1-től kezdve l. Anecdota litt. IV., 335. l.

Istené, arról Isten fog gondoskodni, mi előttünk azonban a javulás élete fekszik, melyet semmi fegyveres hatalom tőlünk el nem ragadhat; csak odairányítsuk tetteinket és gondolatainkat, hogy a papság igaz fényét és a saját igaz nagyságunkat és hatalmunkat Istenben keressük.“

Ez az 1527-iki válságos év tényleg azzal a haszonnal járt, hogy végre a komoly szózat újra figyelmes fülekre talált. Róma sokkal többet szenvedett, hogysen még egy III. Pál alatt is valaha ismét X. Leónak vígságos s végkép megromlott Rómája lehetett volna.

A pápaság iránt továbbá, mihelyt mélyen benn volt a bajban, részben politikai, részben egyházi rokonérzés mutatkozott. A királyok nem tűrhatték, hogy egyikök különös börtönöri hivatalt bitoroljon a pápa fölött és megszabadítására egyebek között az amiensi szerződést kötötték (1527, augusztus 18.). Ezzel legalább azt a gyűlölséget aknázták ki, mely a császári sereg tettét kísérte. Egyúttal azonban maga a császár is Spanyolországban nagyon megszorult, a mennyiben egyházi és világi nagyjai valahányszor színe elé kerültek, nyomatókosan emeltek előtte szót. Midőn gyászba öltözött papok és világiak általános nagy tisztelgését tervezték, Károly aggódott, hátha ebből valami veszedelem talál fejlődni, milyen a comunidadok pár év előtt megfékezett zendülése volt; a dolgot eltiltották.¹ Nemcsak hogy a pápával való méltatlan bánásmódot semmi szín alatt tovább nem nyujthatta, sőt, a külpolitikai viszonyokat nem tekintve is, reá nézve a legnagyobb foku kényszerűség állott fönn, hogy a szörnyen megbántott pápaság-

¹ Lettere de' principi, I., 72. Castiglione a pápához, Burgos, 1527, decz. 10.

gal kibéküljön. Mert Németország hangulatára, mely neki bizonyára más utat mutatott volna, ép oly kevésbé akart támaszkodni, mint nem a német viszonyokra általában. Az is lehetséges, hogy, mint egy velencei írja, Róma földülésének emléke nyugtalanította a császár lelkiismeretét,¹ a ki azért sietett a pápaságot kiengesztelni azzal, hogy a firenzeiek állandóan a pápa házának, a Medicieknek maradjanak alávetve. A pápai nepos és új herceg, Alessandro Medici, egybekelt a császár természetes leányával.

Később a zsinat eszméjével Károly nagyrészt hatalmában tartotta a pápaságot s egyszerre el is nyomhatta, meg is védelmezhetette. A legnagyobb veszélyt azonban, a saecularisatiót, különösen a belülről eredőt, mely a pápai államot épen a pápák és neposaik részéről fenyegette, századokra megszüntette a német reformatio. A mint csak ez adhatott a Róma elleni hadjáratnak (1527) lehetőséget és sikert, úgy kényszerítette a pápaságot is, hogy újra szellemi világhatalomnak legyen a kifejezése, mert kénytelen volt a reformatio összes ellenségeinek élére állani és „a csupa tényleges viszonyokba való süllyedésből“ kiemelkedni. A mi VII. Kelemen későbbi uralkodása idején, III. Pál, IV. Pál és utódaik alatt fél Európának elpártolása közben lassanként kifejlődik, az egy egészen új, átalakult hierarchia, mely minden nagy és veszedelmes botránkoztatást a saját kebelében, különösen az államalkotó nepotismust,² kerüli és a katolikus fejlődelmekkel szövetségben, új egyházi föllendülés hatása

¹ Tommaso Gar, relaz. della corte di Roma, I., 299.

² A Farneséknek még sikerült valami hasonló, a Caraffák elpusztultak.

alatt, főüzletét az elveszettnek visszaszerzésében látja. E hierarchia nem létezik másként és nem érthető másként, mint ellentétben az elpártoltakkal. Ez értelemben teljes joggal mondhatni, hogy a pápaságot erkölcsi tekintetben a saját halálos ellenségei mentették meg. És most — igaz, hogy Spanyolország állandó felügyelete alatt — megerősödött politikai állása is, egész a sértetlenségig; hűbéreseinek (az Esték törvényes ágának és a della Rovere-háznak) kihalása alkalmából majdnem minden öröklődés nélkül örökölte Ferrara és Urbino herczegségeket. A reformatio nélkül ellenben — ha általában képzelhetni, hogy nem volt — az egész egyházi állam valószínűleg sokkal korábban, mint megéltük, világi kézre jutott volna.

BEFEJEZÉS.

A hazafiak Olaszországa.

Befejezésül tekintsük még röviden e politikai viszonyok visszahatását a nemzet szellemére általában.

Világos, hogy az általános politikai bizonytalanság a XIV. és XV. század Olaszországában a nemesebb elmékben szükségképen hazafias haragot és ellenállást támasztott. Már Dante és Petrarca¹ hangosan hirdetnek egy egységes Olaszországot, melyre minden legfőbb törekvésnek irányulnia kell. Azt vethetni ugyan ellen, hogy ez csak egyes igen művelt elmék lelkesültsége volt, melyről a nemzet tömege nem vett tudomást; azonban aligha állott akkoriban a dolog Németországgal sokkal másként, noha névszerint legalább megvolt az egysége s megvolt az elismert feje, a császár. Németország első hangos irodalmi dicsőítése (a *Minnesänger*-eknél előforduló néhány

¹ *Petrarca*: epist. fam. I., 3. ed. Fracassetti (1859), I. k., 40. l. melyben Istennek hálát mond azért, hogy olasznak született. Továbbá: *Apologia contra cuiusdam anonymi Galli calumnias*, 1367-ből, Opp. ed. Bas. 1581, 1068. l. s. ff. (Az egészre nézve l. Geiger L. *Petrarca* 129—145.) l.

vers kivételével) az I. Miksa idejébeli¹ humanistáktól ered és némelykor olasz szavalatok visszhangjának, vagy Németország szellemi kiskorúsága ellen irányított olasz támadások elhárításának tetszik. Pedig Németország azelőtt tényleg egészen más módon volt egységes nép, mint Olaszország valaha a rómaiak óta. Franciaország nemzeti egységének tudatát lényegileg még csak az angolok ellen való küzdelmeknek köszöni, Spanyolország pedig még arra sem volt képes, hogy a vele szorosan rokon Portugalliát magába olvaszsza.

Olaszországra nézve az egyházállam lét és életföltételei a teljes egységnek oly akadályát képezték, melynek elhárítását alig lehetett valaha reményleni. Ha a XV. század politikai érintkezésében mindazáltal egyszer-másszor bizonyos nyomatékokkal emlegetik az összhazát, ez többnyire csak azért történik, hogy vele egy másik, szintén olasz államot sértsenek.² A XVI. század első tizedei, a renaissance virágzásának fénykora, nem kedveztek a hazafiság fölélesztésének: a gyönyörűség szellemi és művészi élvezetekben, a kedvtelés a jól-élésben

¹ Különösen a Schardius, *Scriptores rerum Germanicarum* (Basel 1574) 1. k.-ben és a Freher-Struve-féle hasonló című gyűjtemény (Strassburg, 1717) 3. k.-ben foglalt műveit értem Wimphelingnek, Bebelnek stb. Ide számítandó aztán korábbi időből Felix Faber: *Historia Suevorum libri duo* (Goldast, *Scriptores rer. Suev.* 1605.) és későbbi korból: Irenicus, *Exegesis Germaniae* (Hagenau 1518). Ez utóbbi műről és amaz idő német-hazafiui történetírásáról általában v. ö. Horawitz többrendbeli munkálatát. (*Hist. Zeitschr.* XXXIII. k., 118. l. 1. jegyz.)

² Ime egy példa a sokból: a velencei doge válasza egy firenzei ügynökhöz Pisa ügyében 1496, Malipierónál, *Ann. veneti*, *Arch. stor.* I., 427. l.

és a saját egyéniség kifejlesztésében, megsemmisítették vagy elnyomták a hazáért való gondot. Ez idétt csupán elvétve, gyakrabban még csak későbbi időben, hangzanak el a mélységesen komoly és fájdalmas fölhevások a nemzeti érzéshez, oly időben, a midőn már késő volt, midőn francziák és spanyolok az országot ellepték, midőn a német seregek Rómát elfoglalták. A helyi patriotismus-ról talán elmondhatni, hogy ez érzést helyettesítette, de nem pótolta.

K i t é r é s e k.

I.

(A 22. laphoz.)

Facio degli Uberti, Dittamondo, L. VI. cap. 5., 1360 körül. A hely egyike a legjobbaknak az illető költeményben és különben is jellemző. A költőt egy bősztörök eltiltja a szent sírtól:

Coi passi lunghi e con la testo bassa
Oltre passai e dissi: ecco vergogna
Del cristian che'l saracin qui lassa!
Poscia al pastor (a pápát) mi volsi per rampogna:
E tu ti stai, che sei vicar di Christo
Co' frati tuoi a ingrassar la carogna?
Similimente dissi a quel sofisto (IV. Károly)
Che sta in Buemme (Csehország) a piantar vigne e fichi,
E che non cura di sì caro acquisto:
Che fai? perchè non segni i primi antichi
Cesari de' Romani, e che non sègui,
Dico, gli Otta, i Corradi, i Federichi?
E che pur tieni questo imperio in tregui?
E se non hai lo cuor d'esser Augusto.
Che nol rifiuti? o che non ti dilegui? stb.

1352-ben írja Petrarca (IV. Károlyhoz; Epistolae familiares, Lib. XII., ep. 1 ed. Fracassetti, vol. II. p. 160.):
Simpliciter igitur et aperte... pro maturando negotio
terrae sanctae... oro... tuo egentem auxilio quam
primum invisere velis Ausoniam.

II.

(A 68. laphoz.)

Az Este-házbeli fejedelmi személyekre vonatkozó novellák a Giraldi Hekatomthi-jéből, egyetlennek kivételével (I. nov. 8.) a hatodik könyvben foglaltatnak, mely estei Ferencznek, Marchese della Massának van ajálva, az egész műmásodikrészének elején, melyen olvasható II. Alfonsóhoz „Ferrara ötödik herczegéhez intézett ajánlás.“ Erre, kinek a 10. könyv még külön is ajálva van, egy novella sem vonatkozik, elődjére, II. Ercoléra (I. alább) csak egy, a többi I. Ercoléra, Ferrara „második herczegére“ és I. Alfonsóra, Ferrara „harmadik herczegére“. De az említettek-ről elbeszélte történetek is csak igen csekély részben szerelmi történetek. Sőt az egyik (I. nov. 8.) egy kísérlet megghiusultát beszéli el, melyet a nápolyi király tett, hogy estei Ercolét rávegye, hogy Borsót Ferrara uralmától megfoszsza; és egy másik is (VI. nov. 10) Ercolének összeesküvőkkel szemben gyakorolt nagylelkűségéről szól. Az I. Alfonsóra vonatkozó két novella (VI. nov. 2., 4.) — melyek közül a második helyen említettben Alfonso csak mellékes szerepet visz, mint a könyv felirata is mutatja már s mint különösen a fönnebb említett Francescóhoz intézett ajánlás világosan elmondja — szintén „atti di cortesia“, lovagok és foglyok, de nem asszonyok iránt s csak a hátralevő kettő tartalmaz szerelmes történetet. Olyanok, hogy a hős élte idején el lehetett őket mondani: a fejedelem nagylelkűségét és nemesszívűségét, önmegtartóztatását és erényét akarják bizonyítani. De közülök is az egyik (VI. nov. 1.) a novellák gyűjtésekor rég elhalt I. Ercoléra vonatkozik és csak az egyik (VI. nov. 3.) az akkor még élő II. Ercoléra (szül. 1508, megh. 1568, Lucrezia Borgia fia, Renata férje), kiről a költő azt mondja: Il giovane, che non meno hà benigno l'animo, che cortese l'aspetto, come già il vedemmo in Roma, nel tempo, ch'egli, in vece del padre, venne à Papa Hadriano. A reá vonatkozó történet röviden a kö-

vetkező: Lucilla, egy nemes, de szegény öregasszonynak szép leánya szereti Nicandrót, de nem mehet hozzá férjhez, mert apja megtiltja neki, hogy vagyontalan nőt vegyen el. Ercole látja a leányt, a kinek szépsége megragadja s az anya rábeszélése által bemenetelt tud magának a leány hálószobájába szerezni, de ennek szívreható kérése annyira megindítja, hogy ártatlanságát tiszteli s hozományt ad neki s ezzel Nicandróval való házasságát lehetővé teszi.

Bandelló-nál II. nov. 8., 9. Alessandro Medicire vonatkozik, a 26. aragoniai Máriára, III. 26., IV. 13. Galeazzo Sforzára, III. 36., 37. VIII. Henrik angol királyra, II. 27. I. Miksa német császárról szól. A császár, „kinek természetes jóságát és császárinál nagyobb bőkezűségét minden író dicséri“, szarvast vadászván, elvált kísérőitől, majd eltévedt s az erdőből kijövet, az utat egy parasztnál tudakolta. Ez fát rak épen a szekérre s a császárt, kire rá nem ismer, arra kéri, segítene neki, a mit az készséggel meg is tesz. Miksát még a segédkezése közben odaérkező kísérete hódolattal köszönti s ezért, bármennyire int is embereinek a császár, a paraszt felismeri s tiszteletlen magaviselete miatt bocsánatáért esdekel. De a császár fölemeli a kérelmezőt, megajándékozza, a következő napra magához rendeli s gazdag szabadalmakat ad neki. Az elbeszélő e szókkal fejezi be: *Dimostrò Cesare nello smontar da cavallo e con allegra ciera aiutar il bisognoso contadino, una indicibile e degna d'ogni lode humanità, et in sollevarlo con danari e privilegii dalla sua faticosa vita, aperse il suo veramente animo Cesareo* (II., 415.) Miksára vonatkozik a Hekatommithinek is egy története, VIII. nov. 5. A Shakespere „Szeget szeggel“ cz. drámája által világszerte ismeretessé vált történet az (elterjedéséről l. Kirchhof, Wendunmuth, kiad. Oesterley, V. k., 152. l. s ff.), melyet Giraldi Insbruckba helyez át és Miksának tulajdonít. Ez itt is nagy dicséretben részesül. Miután előbb röviden Massimiano il Grandé-nek nevezi, olyannak jellemezi, che fù raro esempio di cortesia, di magnanimità, e di singolare giustizia.

III.

(A 76. laphoz.)

Igen különös a lelkesedés, melylyel a firenzei Alamanno Rinuccini (szül. 1419) *Ricordi*-jában (kiadta G. Ajazzi, Firenze 1840) a gyilkosokról és tettükről megemlékszik. Crinitus Péter is (De honesta disciplina, Paris 1510, fol. 134^b) költeményt ír De virtute Jo. Andr. Lamponiani tyrannicidae, melyben ezt nagyon dicséri és Brutus mellé méltó társként helyezi. — A kényúr-gyilkosságnak a tettel majdnem egykoru, igaz, nem olasz védelméről v. ö. *Kervyn de Lettenhove*, Jean sans Peur et l'apologie du tyranicide, a Bulletin de l'académie de Bruxelles XI. kötetében (1861) 558—571. l. Egy századdal később persze egészen máskép gondolkodtak erről Olaszországban. V. ö. Lampugnani tettének megítélését Egnatiusnál, De exemplis ill. vir. Ven. fol. 99^b; v. ö. u. o. 318^b.

Galeazzo Mária Sforza meggyilkolásáról G. d'Adda az Archivio storico lombardo giornale della società storica lombarda-ban, vol. II. (1875) 284—294. l. nagyon érdekes okiratok közöltetnek. 1. Egy latin sírfelirata Lampugnano gyilkosnak, ki a tettnél életét veszté s kívül a költő ezt mondatja: Hic lubens quiesco, aeternum inquam facinus monumentumve ducibus, principibus, regibus qui modo sunt quique mox futura trahantur ne quid adversus justitiam faciant dicantve; 2. Domenico de' Belli egy latin levele, ki mint tizenegy éves fiú jelen volt a gyilkosság-nál; 3. Galeazzo Mária lamentó-ja, melyben szűz Máriához való könyörgése és a rajta elkövetett gaztett elbeszélése után, nejét és gyermekeit, hivatalnokait és az olasz városokat, melyeket egyenként felsorol, gyászra hívja föl, sóhajait a világ minden népéhez, sőt a kilencz Múzsához és a régiek isteneihez küldi, hogy őket egyetemes jaj-veszéklésre indítsa. V. ö. e latin versezetet is: Bonini Mombratii poetae Mediol. trenodiae in funere illustrissimi D. Gal. Marie Sfor. (2. könyv, Milano 1504, kiadta

Ascalon Vallis [sic], ki a Balsamus Jakab jogtudóshoz intézett ajánlatában a költőt dicsőíti és nyomtatásra szintén érdemes más költeményeket is említ.) E mű, melyben a Megaera és Mars, Calliope és a költő mint beszélők jelennek meg, a gyilkost — ki úgymond nem is Lampugnano, hanem alacsony kézműves-családból származik — szörnyen gáncsolja, vele és összeesküdt társaival mint közönséges gonosztevőkkel bánik, burgundiai Károlylyal tervezett összeköttetés miatt hazaárulással is vádolja. Galeazzo herczeg halálának nem kevesebb, mint 10 előjelét sorolja föl. A herczeg meggyilkolását, a gyilkos megbüntetését szemléletesen adja elő; befejezésül az özvegy herczegnéhez intézett jámbor vigasztalások vannak és vallásos elmélkedések.

IV.

(A 96. laphoz.)

A Dino Compagni krónikáját tárgyzó rész, mely az első két kiadás szövegében benn volt, itt elmaradt a krónika hitelességére vonatkozó kétségek miatt, melyeket először Scheffer-Boichhorst Pál (Florentiner Studien, Lipcse, 1874, 45—210. l.) fejezett ki határozottan s egy kiváló kutató (C. Hegel Die Chronik des Dino Compagni, Versuch einer Rettung, Lipcse, 1875) támadása ellenében újra megokolt. Scheffer nézete eleinte Németországban élénk helyeslésre talált (V. ö. Bernhardi: Der Stand der Dino-Frage. Hist. Zeitschr. N. F. 1877, I. k.) s Hegel is azt hiszi, hogy a meglevő szöveg a Dinótól befejezetlenül hátrahagyott krónika későbbi átdolgozása; még Olaszországban is, noha a legtöbben e kritikai támadásról, mint korábbi hasonlókról tudomást sem akartak venni, nyomós hangok emelkedtek a krónika valódiatlansága mellett. (V. ö. különösen P. Fanfani „Il Borghini“ cz. folyóiratában és könyvében; Dino Compagni vendi-

cato, Milano, 1875). Azóta Isidore del Lungo, ki rendkívüli határozottsággal valódiságát állítja, nagy Dino kiadását befejezte és terjedelmes bevezetéssel ellátta: Dino Compagni e la sua cronica, 2. k. Firenze, 1879 és 1880. A műnek egy kézírata, a XV. század elejéből, mely tehát korábbi minden eddigi említésénél és kiadásánál, újabban megkerült. Firenze legrégebb történetírásáról általában I. Hartwig, Forschungen stb. Marburg, 1876; továbbá C. Hegel Sybel Historische Zeitschrift-jában, XXXV. k. E kézirat megkerülése s az utolsó helyen említett buvár kutatásai, különösen pedig annak bizonyítása következtében, hogy a szóban forgó történeti mű nyelve a XIV. századbeltől miben sem különbözik: lényegileg az a nézet lett az uralkodó, hogy a krónikának jelentékeny eredeti magva van, de ez, talán már a XIV. században, Villani krónikája alapján átdolgoztott. V. ö. az összeállítást és méltatást Gasparynál, Geschichte der italienischen Literatur, Berlin, 1885, I., 361—369., 531. l. s ff.

V.

(A 102. laphoz.)

Értékviszonyokról és gazdagságról Olaszországban általában közelebbi segédforrások hiányában, itt csak néhány elszórt adatot állíthatok egybe, a mint véletlenül rájok akadtam. Kézzelfogható túlzások mellőzendők. Az aranyérmek, melyekről a legtöbb adat szól, a következők: a ducato, a zecchino, a fiorino d'oro és a scudo d'oro. Értékük körülbelül egyforma, német pénzértékben kilencz egész tíz márka ($5\frac{1}{2}$ —6 frt o. é.).

Velenczében p. o. Andrea Vendramin dogét (1478) 170,000 arannyal igen gazdagnak tartották (Malipiero id. h. VII., II., 666. l.). Colleoni elkobzott vagyona 216,000 aranyat tett, l. u. o. 244. l.

Az 1460-as években Lod. Patavino aquilejai patriarkát,

kinek 200,000 aranya volt, úgy említik, mint „majdnem a leggazdagabb olaszt“. (Gasp. Veronens., Vita Pauli II., Mur. III., II. Col. 1027.) Egyebüttl mesés adatok.

Antonio Grimani (86. l.) 30,000 aranyat költött arra, hogy Domenico fia biboros legyen. Öt magát csupán készpénzben 100,000 aragnál többre becsülték. (Chron. Venetum, Mur. XXIV., Col. 125. és 126.)

A buzáról a kereskedésben és vásári értékéről Velen-
czében l. kül. Malipiero, id. h. VII., II., 709. l. s ff.
(Jegyzet 1498-ból.)

Már 1522-ben nem Velenczét, hanem Génúát tartják Róma után Olaszország leggazdagabb városának. (Csak azért hihető, mert oly tekintély állítja, mint Franc. Vettori; l. művét Storia, az Archiv. stor. Append.-ben VI. k., 343. l.) Bandello, Parte II., Nov. 34. és 42., korának leggazdagabb génuai kereskedőjét említi, Ansaldo Grimaldit.

1400 és 1580 között a pénz értéke, Franc. Sansovino szerint, felére szállott alá. (Venezia, fol. 151, bis.)

Lombardiában azt hiszik, hogy a buza ára a XV. század közepén a mi századunk közepének árához úgy viszonylik, mint 3 a 8-hoz. (Sacco di Piacenza, Archiv. stor. Append. V. k., Scarabelli kiadó jegyzete.)

Ferrarában Borso herczeg idején voltak gazdag emberek 50,000 s 60,000 aranyig. (Diario Ferrarese, Mur. XXIV. Col. 207, 214, 218; mesés adat Col. 187.) Az 1505-iki nagy drágaság idején a staro Ferrarese del grano ára, a mely rendesen 66 egész 70 fontot nyomott, $1\frac{1}{3}$ aranyra emelkedett. — La semola o remolo ára volt venti soldo lo staro; a következő igen termékeny évben ellenben a staro ára 6 soldi volt. — Bonaventura Pisto-filo, 494. l. Ferrarában 1455-ben egy ház bére kitesz egy esztendőre 25 lirát; v. ö. Atti e memorie, Parma VI., 250; u. o. 365. s ff. oklevelekből összeállítva azon árák, melyeket művészeknek és leíróknak fizettek.

Firenzére egész kivételes adatok fordulnak elő, melyekből átlagos következtetéseket le nem vonhatni. Így idegen fejedelmek kölcsönei, melyek ugyan csak egy vagy kevés házra szólnak, tényleg azonban nagy társas

üzletek voltak. Így legyőzött pártok óriási megadóztatása; mint p. o. 1430—1453-ig 77 család 4.875,000 arany forintot fizetett (Varchi III., 115. l. s ff.); az egyetlen Gianozzo Mannettin, kiről még több ízben lesz szó, 135,000 aranyforintot hajtottak be, mi koldusbotra jutatta. (Reumont, I., 157.)

Giovanni Medici halálakor (1428) vagyona 179,221 aranyforintot tett, de két fia, Cosimo és Lorenzo közül, egyedül az utóbbi halálakor (1440) már 235,137 aranyforintot hagyott. (Fabroni, Laur. Med., Adnot. 2.) Cosimo fia, Piero (1469) 237,982 scudit hagyott hátra. (Reumont Lorenzo de Medici I., 286.) A Mediciek lelettárából (kivonatosan Muntz-nél, Précurseurs 158 s ff.) kitetszik, hogy a drágakövek 12,205, a gyűrűk 1972, a gyöngyök 3512. érmek, kaméák, mozaikok 2579, vázák 4850, ereklyetartók és hasonlók 3600, ezüst 7000, a könyvtár 2700 aranyra becsültettek. Giov. Rucellai (1473) fölszámolja, hogy kiadott: 60,000 aranyforintot adóra, 10,000-et öt lánynak hozományára, 2000 a Sta Maria Novella-templom fölszerelésére, 1474-ben egy ellenségének cselszövései miatt vesztett 20,000 aranyforintot. (Autografo dallo Zibaldone di G. R., Firenze, 1872.) Bernardo Rucellai lakodalma Nanninával, Lorenzo Medici nővérével, 3686 forintba került. (Muntz, Précurseurs, 244, 1.)

Rómát illetőleg a curia bevételei, minthogy ezek európaiak voltak, semmiféle mértéket nem adnak; de meg nem is igen hihetni a pápai kincseket és biborosi vagyontokat illető adatoknak. Az ismeretes bankár, Agostino Chigi (1520) összesen 800,000 aranyat érő vagyont hagyott hátra. (Lettere pittoriche, I. Append. 48.)

VI.

(A 103. laphoz.)

A mi Cosimót (1433—1465) és unokáját Lorenzo magnificót illeti (†1492), szerző belső politikájukat illetőleg lemond minden ítéletről. Mindkettőnek a dicsőítése,

különösen a Lorenzoé Roscoe Vilmosnál (Life of Lorenzo de' Medici, called the Magnificent, először Liverpool 1795, 10. kiad. London 1851) volt talán legfőbb oka a visszahatásnak. Ez először Sismondinál jelentkezik (Histoire des républiques italiennes XI.), kinek gyakran túlságosan kemény ítélete ellen Roscoe újra föllépett (Illustration historical and critical of the life of Lor. d. Med. London, 1822); később Gino Capponinál (Archiv. stor. ital. I. [1842] 315. l. s ff.), a ki aztán (Storia della repubblica di Firenze, 2. k., Firenze, 1875) ítéletét megokolta és bőven előadta. Most a gazdag anyag fölött való teljes uralma és nyugodt ítélete által kitűnő műre utalunk Reumont-tól: Lorenzo de' Medici, il Magnifico, 2 k., Lipcse, 1879 (2. kiad. 1883). Castelnau A. könyve: Les Médicis, 2 k., Páris, 1879, csak érinti tárgyunkat. Buser B. két műve ellenben, mind a kettő Lipcse, 1879, kizárólag a Mediciek belső és külső politikájának van szentelve. Az egyiknek címe: „Die Beziehungen der Mediceer zu Frankreich während der Jahre 1434—1494 in ihrem Zusammenhang mit den allgemeinen Verhältnissen Italiens“; a másiké: „Lorenzo de' Medici als Italienischer Staatsmann, eine Skizze nach handschriftlichen Quellen.“ 2. kiad. u. o. 1883.

VII.

(A 114. laphoz.)

A hely a 114. lapon tarthatatlan. A szövegből lehetetlen volt kihagyni, mert az Lorenzo fölfogását, mely az egész könyvön végig vonul, gyöngítené, sőt megsemmisítené. Állítását Burckhardt a Niccolò Valori Vita di Lorenzo cz. művéből vette; Firenze, 1568, a csak 1749-ben legelőször nyomtatott latin eredetinek olasz fordítása (az eredeti megvan most Gallettiben is, Phil. Villani liber de civit. Florentiae famosis civibus, Firenze, 1847, 161—183. l., a mi helyünk 171. l.). Megjegyzendő azon-

ban, hogy ez a Lorenzónak halála után csakhamar megírt legrégibb életrajz általában inkább hizelgő, mint hű képét adja s hogy különösen az itt Lorenzónak ajkára adott szavak a francia tudósítóról nem említettnek s aligha is mondattak. Comines ugyanis, ki XI. Lajos megbízásából Firenzébe és Rómába ment, ezt mondja (Mémoires VI. k. 5. f.): „Nem ajálhattam fel neki hadsereget, mert nem volt egyebem, mint kíséretem.“ (V. ö. Reumont, Lorenzo 1. kiad. I., 197. l.; II. 598. l., 2. kiad., I., 310. l.; II., 450. l.) Egy Firenzéből kelt XI. Lajoshoz intézett levélben (1478, aug. 23.) aztán éppenséggel ezt olvasni: *omnis spes nostra reposita est in favoribus suae Majestatis*. A Desjardins: *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane* (Paris 1859) I. 173. l. Így ír maga Lorenzo, I. Kervyn de Lettenhove *Lettres et négociations de Philippe de Comines* I., p. 180. Látnivaló tehát, hogy Lorenzo az, ki a segítséget alázatosan kéri, nem pedig a följánlottat büszkén elutasítja. Busernek az előbbi kitérésben említett művei behatóan tárgyalják Lorenzo viszonyát Franciaországhoz is. Az itt említett éveket illetőleg l. különösen az első munkát, 188—234. l. Az itt közölt oklevelekből mind világosabban látni, hogy Lorenzo magatartása épen nem volt olyan, hogy igazán nemzetinek, Olaszország függetlenségét megóvónak volna mondható. Ezzel korántsem akarom mondani, hogy Buser előadását Lorenzo politikájáról föltétlenül helyeslem, ellenkezőleg Reumont-tal tartok, ki szerint B. ítéletének egyoldalúsága és túlságos keménysége, mely messze túllőtt a czélon, nagyon sajnálandó.

VIII.

(A 145. laphoz.)

Valamennyi korbeli historikus közül ez csak Panviónál fordul elő (Contin. Platinae, 339. l.): „*insidiis Caesaris fratris interfectus . . . connivente . . . ad scelus patre*“

és ezzel majdnem szóról szóra megegyezően: Jovius, *elogia vir. ill.* 202. l. Mért legyen a XVI. század közepéből eredő e két tanuvallomásnál mind a többi alábbvaló, p. o. a Malipiero és Matarazzo (a ki Giovanni Sforzát okolja) előadása? (V. ö. a legrégibb tudósítások kitünő összeállítását Gregoroviusnál, VII., 399—407. l., melyek szerint Cesare bűnössége bizonyos, de az igen kétséges, vajjon Sándor tudott-e a szándékolt gyikosságról, vagy éppenséggel helyeselte volna-e.) Sándor mély megrendülése azonban csakugyan bűnrészességre látszik utalni. A holttestnek a Tiberből való kihalászásáról azt mondja Sannazaro (*Opera omnia latine scripta* 1535, fol. 41^a):

Piscatorem hominum ne te non, Sexte, putemus,
Piscaris natum retibus, ecce, tuum.

Ez epigrammán kívül találni Sannazaro gyűjteményében még fol. 36^b, 42^b, 47^b, 51^{a b}, (az utolsó helyen 5) epigrammákat VI. Sándorról, azaz ellene. Ezek közül az egyik ismeretes (Gregorovius I., 314. utal reá) Lucrezia Borgia-ra vonatkozik:

Ergo te semper cupiet Lucretia Sextus?
O fatum diri nominis: hic pater est?

A többi átkozza kegyetlenségét és halálát békekorszak kezdeteként dicsőíti. A jubilaemra (l. fönt 150. l., 4. jegyzet) szintén vonatkozik S. egy epigrammja; fol. 43^b. Mások nem kevésbé kemények (fol. 34^b, 35^{a b}, 42^b, 43^a) Cesare Borgia ellen fordulnak, ezek közül a legkeményebb bizonyára:

Aut nihil aut Caesar vult dici Borgia; quidni?
Cum simul et Caesar possit, et esse nihil.

(Bandello fölhasználja IV. Nov. 11.) Egészen hasonló szójáték Fausto Andrelininél; v. ö. *Vierteljahrsschrift* I. (1885), 13. l., 1. jegyzet.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az egyén fejlődése.

ELSŐ FEJEZET.

Az olasz állam és az egyén.

Ez államok — köztársaságok, valamint kényuralmak — mivoltában rejlik nem ugyan egyetlen, de legnyomósabb oka annak, hogy az olasz ily korán fejlődött modern emberré. Hogy szükségképen ő lett a mostani Európa fiai közül az elsőszülött, ezen a ponton fordul meg.

A középkorban az öntudat két oldala — a külvilág felé és az ember benseje felé — mintegy közös fátyol alatt feküdt, álmodva vagy félig ébren. A fátyol hitből, gyermekies elfogultságból és balhiedelemből volt szöve; ezen keresztül a világ és a történet csodálatos színűnek tetszett, az ember pedig magát csak mint fajt, népet, pártot, testületet, családot vagy az általánosnak valamely más formájában ismerte meg. Olaszországban először kapja el a szél ezt a fátyolt; *objectiv* megfigyelése és kezelése áll elé az államnak és e világ összes dolgainak általában; e mellett pedig egész erejével felemelkedik a *subjectiv*, az ember szellemi *egyéniiség*¹ lesz és ilyenül ismeri

¹ Figyeljük meg az „*uomo singolare, uomo unico*“ kifejezéseket az egyéni kialakulás felsőbb és legfelsőbb foka számára.

meg magát. Így emelkedett fel hajdanában a görög a barbárral szemben, az egyéni arabs a többi ázsiaival, mint faji emberrel szemben. Nem lesz nehéz kimutatni, hogy ebben a politikai viszonyoknak volt legnagyobb részük.

Néhol már sokkal korábbi időkben is az önmagára utalt személyiség oly fejlődése ismerhető fel, a milyen ugyanakkor északon így elő nem fordul, vagy ilyennek nem mutatkozik. A X. század hatalmas gonosztevőinek köre, melyet Liudprand rajzol, VII. Gergely néhány kortársa, az első Hohenstaufok néhány ellenfele ilyen arcz-kifejezést mutatnak. A XIII. század végével azonban Olaszország hemzsegni kezd a személyiségektől; az átok, mely az individuálisra nehezedett, itt teljesen meg van törve; akadálytalanul különödik el ezer egyes arcz. Dante nagy költeménye minden más országban már csak azért is lehetetlen lett volna, mert a többi Európa még a fajnak amaz átka alatt sinylett; Olaszországra nézve a magasztos költő már az egyéninek bősége által is korának legnemzetibb hírnöke lett. De az emberekben való gazdagságnak rajza irodalomban és művészetben, a sokféle színeket váltó jellemzés külön fejezeteknek lesz tárgya; itt csak a pszichologiai tényről magáról van szó. Teljes egészében és határozottságában lépi át a történelem küszöbét; Olaszország a XIV. században keveset tud hamis szerénységről és képmutatásról általában; senki sem röstell feltűnni, másnak lenni és tetszeni,¹ mint a többiek.²

¹ Firenzében 1390 körül azért nem volt már a férfiviseletnek uralkodó divatja, mert mindenki azon volt, hogy különös módon öltözködjék. V. ö. *Francho Sacchetti* canzoné-ját: *contro alle nuove foggie*, Róma, kiad. Poggiali, 52. l.

² A XVI. század végén *Montaigne* (*Essai*, III. k. 5 f. III. köt. 367. l. Páris, 1816) egyebek közt a következő párhuzamot

Mindenekelőtt a kényuralom, a mint láttuk, a legnagyobb mértékben fejleszti magának a kényúrnak, a condottierének ¹ egyéniségét, továbbá a tőle pártfogoltnak, de egyúttal kiméletlenül kihasználtnak tehetségét is: a titkárét, a hivatalnokét, a költőét, a társalkodóét. Ez emberek szelleme szükségképen megismeri a maga összes belső segédforrásait, az állandókat, valamint azokat, melyeket neki a pillanat nyújt; az ő életgyönyörük is szellemi eszközök által emelkedettebb és koncentráltabb lesz, hogy a hatalomnak és befolyásnak talán csak rövid időtartamát annál nagyobb becsesél ruházza fel.

De a kiken uralkodnak, sem maradnak teljesen ilyen ösztönzés nélkül. Egészen tekinteten kívül hagyjuk azokat, kik magukat titkos ellenállásban és összeesküvésekben fogyasztják s csak azokról akarunk megemlékezni, a kik belenyugodtak abba, hogy csupán magánemberek maradnak, mint például a byzanci birodalom és a moham-

vonja: „ils (les Italiens) ont plus communement des belles femmes et moins de laides que nous; mais des rares et excellentes beautés j'estime que nous allons à pair. Et (je) en juge autant des esprits: de ceux de la commune façon, ils en ont beaucoup plus et evidemment; la brutalité y est sans comparaison plus rare: d'âmes singulières et de plus hault estage, nous ne leur en devons rien.”

¹ Bizonyára a feleségökét is, a mint azt a Sforza-házban és különböző felsőolaszországi uralkodó családokban észre vehetni. V. ö. Jacobus Phil. Bergomensis művében: De plurimis claris electisque mulieribus, christianis ad Beatricem etc. Ferrara 1495, Battista Malatesta, Paola Gonzaga, Bona Lombarda, estei Riccarda és a Sforza-család nevezetesebb asszonyainak, Beatrixnak és másoknak életrajzát. Nem egy köztük igazi férfias asszony s az egyéni fejlődésnek a humanistikus műveltséggel való kiegészülése sem hiányzik.

medán államok legtöbb városi lakója. A Viscontiak alattvalóinak, teszem, bizonyára gyakran nehezökre esett házuk és személyök méltóságát megőrizni, és számtalannak szenvedhettek a szolgaság miatt csorbát erkölcsi jellemökben. De nem abban is, a mit egyéni jellemnek nevezünk; mert épen az általános politikai erőtlenség közepett annál hatalmasabban és többoldalúan gyarapodtak a magánélet különféle irányai és törekvései.

Gazdagság és műveltség, a mennyiben szabad volt mutatkozniok és versenyezniök, kapcsolatban a még mindig elég nagy municipális szabadsággal és oly egyház létezésével, a mely nem volt mint Byzanczban és az iszlam világban az állammal azonos — mindez elemek együttvéve kétségkívül kedveztek az egyéni gondolkodásmódnak és épen a pártharcz hiánya adta meg hozzá a megkívántató üres időt. Valószínű, hogy a politikailag közömbös magánember részben komoly, részben műkedvelői foglalkozásaival az első volt, a ki a XIV. század e kényúri államaiban teljesen kifejlődve fölépott.

Okiratszerű adatok erre vonatkozólag persze nem szerezhetők; a novellairók ugyan, a kiktől egy-egy ráutalást várni lehetne, nem egy bizarr embert rajzolnak, de mindig csak egyoldalú szándékkal és csupán a mennyiben az ilyesféle az elbeszélendő történetet érinti; színhelyök is többnyire köztársasági városok.

Ez utóbbiakban meg más módon kedveztek a dolgok az egyéni jellem kifejlődésének. Mennél sűrűbben változtak a pártok az uralkodásban, annál több oka volt az egyesnek, magát uralma gyakorlásában és élvezetében összeszednie. Így nyernek különösen a firenzei történet-

ben¹ az államférfiak és népvezérek oly felismerhető egyéni létet, mint az akkori világban talán kivételképpen is aligha csak egy is, talán arteveldei Jakab sem, az a XIV. századbéli flandriai lovag, a ki hazájában éveken át korlátlanul uralkodott és a világhatalmak harcaiban szerepet vitt.

A legyőzött pártok emberei pedig gyakran hasonló helyzetbe kerültek, mint a kényúri államok alattvalói, csakhogy a már megízlelt szabadság vagy uralkodás, talán visszanyerésök reménye is, egyéniségöknek magasabb lendületet adott. Éppen az önkénytelen pihenésre kárhoztatott e férfiak közt találkozunk p. o. „a családról” cz. írat szerzője, akár Agnolo Pandolfini, akár Leo Battista Alberti volt is az² — egy írat, mely a teljesen kialakult és kiművelt magánélet első programmja. Leszámolása az egyén kötelességeivel, szemben a bizonytalan és hálátlan nyilvános élettel³, a maga nemében a kornak valóságos emlékjele.

Különösen pedig a számkivetésnek, mely olyan gya-

¹ *Franco Sacchetti*, Capitolo (Rime, kiad. Poggiali, 56. l.) 1390 körül az uralkodó pártok kiváló emberei közül száznál többnek jegyzi föl a nevét, a kiknek halálára ő emlékszik. Bármennyi közepszerűség volt is köztük, az egész mégis erős bizonyítéka az egyéniség ébredésének.

² *Trattato del governo della famiglia* egyik része e munkának: *La cura della famiglia* (*Opere volgari di Leon Batt. Alberti*, kiad. Anicio Bonucci, Firenze, 1844, II, k.) V. ö. u. i. I. k. XXX—XL. l., II. k. XXXV. l. s. ff. V. k. 1—227, l. A munkát azelőtt általánosan Pandolfininak tulajdonították (megh. 1446, v. ö. róla Vespas. Fiorent. 291 l. s. ff. 379); de *Fr. Palermo* (Firenze 1871) újabb kutatása Alberti-t mutatta ki szerzőnek. A kiadás, melyet végig idézek: Torino, Pomba 1828.

³ *Trattato*, 65 l. s. ff.

kori valami volt, hogy valósággal a lakosok két osztályát különböztették meg: az *intrinseci*-t és *extrinseci*-t, a városban jelenleg lakókat és az ideiglenesen számkiűzötteket — a számkivetésnek mondom, meg van az a tulajdonsága, hogy az embert vagy tönkre teszi, vagy a legnagyobb mértékben kiműveli. Petrarca¹ a számkivetést egyenesen kitüntetésnek nézi, mert azt bizonyítja, hogy a kit sujt, sem a rossz uralkodónak, sem a sokfejű zsarnoknak, kinek „nép“ a neve, nincs ingyére. „Minden népesebb városunkban, mondja Gioviano Pontano,² egy sereg embert látunk, kik önként hagyták el hazájokat; hiszen az erényeket mindenhova magunkkal viszzük.“ Hetven évvel később Cardano keserűen kérdezheti: „Jelent-e a haza más valamit, mint a kis kényurak megegyezését a végből, hogy a harcziatlan, félénk és többnyire ártatlan alattvalókat elnyomják?“³ Tényleg nagyobb részt nem csupán a forma szerint számkiűzöttek, hanem ezren meg ezren önkényt hagyták el szülővárosukat, mert ennek politikai vagy gazdasági állapota önmagában tűrhetetlen lett. A kivándorlott firenzeiek Ferrarában, a luccaiak Velenczében stb. egész gyarmatot alkottak.

A cosmopolitismus, mely a legszellemesebb száműzöttekben kifejlődik, az individualismus legfelsőbb foka. Dante, mint már említettük, új hazát talál Olaszország nyelvében és műveltségében, de túl is megy már rajta e szókkal: „hazám a nagy világ!“⁴ — s midőn neki a

¹ De rom. utr. fort. II. dial. 67 és 124.

² Jov. Pontanus, de fortitudine, L. II. 4. f. de tolerando exilio.

³ Cardanus, de vita propria, 32 f. —

⁴ De vulgari eloquio, Lib. I. 6. f. — Az olasz ideálnyelvről 17. f. — A műveltek szellemi egységéről 18. f. — De a honvágy is a híres helyen Purg. VIII., 1 s ff., és Parad. XXV. 1 ff.

visszatérést Firenzébe méltatlan feltételek mellett ajálják föl, ezt írja vissza: „nem mindenütt láthatom-e a napnak és a csillagoknak világát? nem mindenütt eszmélkedhetem-e a legnemesebb igazságokról, a nélkül hogy ezért a nép és a város előtt dicstelenül, sőt gyalázattal borítva kellene megjelennem? még kenyérem is lesz!“¹ Előkelő daczczal és nyomatékkal szólnak azután a művészek is abbeli szabadságukról, hogy bárhol is ellakhatnak. „Csak a ki mindent tanult, mondja Ghiberti,² az a távolban sehol sem idegen; vagyonától megfosztva és barát nélkül is polgára minden városnak s félelem nélkül vetheti meg a sors változásait.“ Hasonlóan mondja egy menekült humanista: „Bárhol telepszik meg a tanult ember, jó otthonra talál.“³

A semleges szellemi élvezet tömege, mely helyhez kötve nincs s melyre a művelt olaszok mindinkább képesekké váltak, lényegesen megkönnyítette nekik a számkivetést. Egyébként a cosmopolitismus mindig az olyan műveltségi korszaknak a jele, melyben új világokat fedeznek fel s a régiben többé magukat otthonosnak nem érzik. Világosan jelentkezik a görögöknél a peloponnesusi háborúk után; Plato, mint Niebuhr mondja, nem volt jó polgár és Xenophon rossz polgár volt; Diogenes meg épen igazi élvezetnek hirdette a hazátlanságot s önmagát várostalannak (apolis) nevezte.⁴

¹ *Dantis Alligherii* Epistolae, kiad. Carolus Witte, 65. l.

² *Ghiberti*, secondo commentario, XV. f. (Vasari ed. Lemonnier I. XXIX. l.

³ Codri Urcei *vita*, az Opera után, legelőször Bolognában 1502. Ez persze már határos ezzel: Ubi bene, ibi patria. C. U. nem is nevezi magát arról a helyről, melyben született, hanem Forliról, a hol soká tartózkodott; v. ö. *Malagola*, Codro Urceo, Bologna 1877, V. f. és XI. függ.

⁴ L. a IX. kitérést a szakasz végén.

MÁSODIK FEJEZET.

A személyiség kialakulása.

Az igen éles culturtörténeti szem alkalmasint képes volna rá, hogy a XV. században a teljesen kifejlődött emberek gyarapodását lépésről-lépésre kövesse. Hogy ezeknek szellemi és külső létök összhangzatos kikerekítése tudatos, kifejezett czélul lebegett-e szemük előtt, nehezen mondható; többen azonban, a mennyire ez minden földinek tökéletlensége mellett lehetséges, elérték ezt a czélt. Ha le is mondunk p. o. Lorenzo magnifico szerencsését, tehetségét és jellemét illetőleg a végleszámolásról, de figyeljünk meg oly egyéniséget, mint az Ariostóét, különösen satyráiban. Mily szépen kiegyenlítődik ezekben a férfiúnak és a költőnek büszkesége, a saját élvezetei fölött való irónia, a legfinomabb gúny s a legmélyebb jóakarát.

Ha már most az ösztönzés a személyiség legfőbb kifejlésére¹ összetalálkozott egy valóban hatalmas s e

¹ A személyiség ébredése az önálló fejlődés túlságos kiemelésében is látszik, továbbá azon állításban is, hogy a szellemet a szülőktől és elődöktől függetlenül lehet alakítani. *Boccaccio de cas. vir. ill.* (Páris, fol. XXIX b.) arra utal, hogy Sokrates műveletlen, Euripides és Demosthenes ismeretlen szüléktől származik és felkiált: *Quasi animos a gignentibus habeamus!*

mellett sokoldalú természettel, mely egyúttal az akkori műveltség összes elemeit magáévá tette, akkor előállott az egyetemes ember, „l'uomo universale“, a ki kizárólag Olaszországé. Encyclopaedikus tudásu emberek voltak az egész középkoron át más országokban is, mert ez a tudás hamar együvé volt hozható. Épp úgy előfordulnak még a XII. században is egyetemes művészek, mert az építészeti problémái aránylag egyszerűek és egyneműek voltak, és a szobrászatban s festészetben a bemutatandó dolog uralkodik a formán. A renaissancekori Olaszországban ellenben találunk egyes művészeket, a kik minden téren csupa újat és a maga nemében tökéleteset teremtenek, és a mellett mint emberek is a legnagyobb benyomást teszik. Vannak a képzőművészeteken kívül állók közt is egyetemesek, szintén a szelleminek valamely óriási nagy terén.

Dantének, a kit már élteben az egyik poetának, a másik philosophusnak, a harmadik theologusnak¹ mondott, a ki, mint egy negyedik jelenti, kitünően rajzolt és a zenének különös kedvelője volt — Dantének minden művéből a hódító személyes hatalom egész teljessége árad ki, mely az olvasót, egészen mellőzve a tárgyat, magával ragadja. Mekkora akaraterőt tételez már föl a *Divina commedia* rendületlenül egyforma kidolgozása is! Ha pedig a tartalmát tekintjük, alig van az egész külső és szellemi világban csak egyetlen fontosabb tárgy is, melynek végére ne járt volna és a melyről az ő — gyakran csak néhány szóval kifejezett nézete — azon korból a legfontosabb nyilatkozat ne volna. A képzőművészetre nézve kútfő — és valóban

¹ *Boccaccio, Vita di Dante, 16. l.*

fontosabb dolgok miatt, mint az akkori művészekről írt pár sora miatt; nemsokára forrása lett az inspirációnak is.

A XV. század mindenekelőtt a sokoldalú emberek kora. Nincs életrajz, mely az illetőről ne említene lényeges s a műkedvelést meghaladó mellékfoglalkozásokat. A firenzei kereskedő és államférfiú gyakran egyúttal tudós az ókor mindkét nyelvében; a leghíresebb humanistákkal adatja elő magának és fainak Aristoteles politikáját és etikáját;¹ a ház leányainak is nagyfoku műveltséget adat, a mint általában a felsőbb magánnevelés kezdetei különösen e körökben keresendőek. A humanista a maga részéről a legnagyobb sokoldalúságra köteles, a mennyiben philologiai tudása nemcsak, mint ma, a classikus világ objectiv ismeretének, hanem a valóságos életre való naponkénti alkalmazásnak volt kénytelen szolgálni. Pliniusi tanulmányai mellett² p. o. természetrajzi múzeumot gyűjt; a régiek geographiájából kiindulva modern cosmographus lesz; az ő történetírásuk mintája szerint ír kortörténeteket, sőt köznyelven is; mint Plautus vígjátékainak fordítója az előadásoknál bizonyosan ő a rendező; az ókori irodalomnak minden csak némileg hatásos formáit egész a lucianusi párbeszédig lehetőleg jól utánozza és mind e mellett még

¹ Erre és a következőre nézve v. ö. leginkább *Vespasiano Fiorentino*, a firenzei műveltségre nézve a XV. században elsőrangú forrás. Ide tartozik 359., 379., 401. l. stb. — Továbbá a szép és tanulságos *Vita Jannoctii Mannetti* (szül. 1396), Naldus Naldius-tól, *Murat.* XX. 529–608. l.

² A következőt például Pandolfo Collenuccio jellemzéseiből Perticari-tól, *Roscoe*, Leone X, kiad. Bossi III. 197. l. s ff. és *Opere del Conte Perticari*, Milano, 1823, II. k.

bíró, titkár és diplomata — a mi nem válik mindig javára.

E sokoldalúak fölött kiemelkedik néhány valóban mindenoldalu, egyetemes szellem. Mielőtt az akkori élet- és műveltségi érdekeket egyenként fejtegetnők, hadd álljon itt a XV. század küszöbén képe ez óriási emberek egyikének: Leon Battista Albertié (szül. 1404? megh. 1472).¹ Életrajza² — csupán töredék — róla mint művészről csak keveset szól és kiváló jelentőségét az építészet történetében nem is említi. Lássuk már most, mi volt ő e külön dicsőség nélkül is.

Mindenben, a mi dicséretet hoz, Leon Battista gyermekkorától fogva az első volt. Mindennemű testgyakorlatairól és a tornában kifejtett művészetéről hihetetlen dolgokat írnak: hogyan ugrott összekötött lábakkal az emberek vállain keresztül, hogyan dobott föl a domba egy pénzdarabot oly magasságra, hogy a legtávolabbi boltozatokon hallatszott csengése, hogyan félték tőle és remegtek alatta a legvadabb lovak — mert három dologban kifogástalannak akart tartatni: a járásban, a lovaglásban és a beszédben. A zenét mester nélkül ta-

¹ A következő részhez l. *Burckhardt J.*: *Geschichte der Renaissance in Italien*. Stuttg. 1868, kül. 41 l. s ff. és *Springer A.*: *Abhandlungen zur neueren Kunstgeschichte*, Bonn 1867, 69—102. l. Alberti új életrajzát előkészíti Janitschek Hubert.

² *Muratori XXV. Col. 295 s ff.* olasz fordítással: *Opere volgari di L. B. Alberti*, I. k. LXXXIX—CIX. l., a hol az a feltevés találtatik és valószínűvé tétetik, hogy ez a *vita* magától Alberti-től ered. Ide kiegészítésképp *Vasari IV. 52 s ff.* A méltatása *Crist. Landino* által, *Bandini*, Specimen lit. Flor. I. 164. — Egyetemes műkedvelő legalább és egyuttal több szakban mester volt p. o. Mariano Socini, ha Aeneas Sylvius adta jellemzésének (*Opera 622 l. Epist. 112.*) hitelt adhatunk.

nulta, szerzeményei mégis kivívták a szakemberek csodálatát. A nélkülözés nyomása alatt több éven át tanulta a római és kánonjogot, míg a kimerülés nagy betegséget nem hozott rá; és midőn 24 éves korában szóemlékezetét gyöngültnek, tárgyemlékezetét ellenben érintetlennek találta, physikára és matematikára adta magát s azonfelül megtanulta a világ minden ügyességeit, a mennyiben a művészektől, tudósoktól és mindenféle kézművesektől egészen le a vargáig, titkaikat és tapasztalataikat kitudakolta. Mellékesen üzte a festést és a mintázást, nevezetesen igen ismert képekét, pusztá emlékezetből is. Különösen csodálatot keltett titokzatos nézőszekrénye¹ a melyben majd a csillagokat és az éjjeli hold keltét láttatta sziklaúcsok fölött, majd tágas tájképeket, hegyekkel és öblökkel ködös messzeségig, közeledő flottákkal, napfényben és felhők árnyékában. De a mit mások előállítottak, azt is örömet elismerte s általában a mit emberek olyat létesítettek, mely a szépség törvényének megfelelt, majdnem isteni valaminek tartotta.² Ehhez nagy írói munkásság járult, mindenek előtt magáról a művészetről — a forma renaissance-ára, különösen az építészetére, megannyi határkö és főtanúság. Azután latin prózaköltések, novellák és hasonlók, melyekből nem egyet ókorinak tartottak, asztal fölötti tréfás beszédek, elegiák és eklogák; erkölcsbölcsészeti, történeti iratok,

¹ Effélét s különösen egy repülő gépet is az andaluziai Abul Abbas Kasim ibn Firnas próbált szerkeszteni 880 körül V. ö. *Gayanges*, The history of the muhammedan dynasties in Spain I. (London 1840) 148 l. ff. és 425—427 l., *Hammer*, Literaturgeschichte der Araber, I. Einleitung LI. l.

² Quidquid ingenio esset hominum cum quadam effectuum elegantia, id. prope divinum ducebat.

beszéd, költemények, sőt egy halotti beszéd a kutyájára. Mi mindenre tartották képesnek, kitűnik egy barátja leveleiből, a ki majd egyszerre a rézművességet tárgyaló fejtegetésről ír, értekezést kér tőle az öntésről, fölszólítja az elhalt Ambrogio Traversari életrajzának megírására és vele, az ujdonságokra vágyakozóval, francziaországi politikai híreket közöl. Noha a latin nyelvet nagyon tiszteli, Alberti olasz nyelven is írt, p. o. egy munkát „a családról,” négy könyvben, melyet igaz, sokan Pandolfininak tulajdonítanak — és másokat is biztatott, hogy az olasz nyelvet használják; mint a görög tudomány híve azt a tant hirdette, hogy kereszténység nélkül a világ a tévedések völgyében mozog. Komoly és elmés mondásai elég jelentékenyek voltak arra, hogy összegyűjtsék; több hasábra terjedő mutatványok közöltetnek belőlük az említett életírásban. És mindent a mije volt és a mit tudott, mint igazán gazdag természetek mindig teszik, a legkisebb tartalék nélkül közölte másokkal és a legnagyobb felfedezéseit odaajándékozta ingyen. A legkülönbélebb körökben voltak barátai: Hieronymus Aliotti a jámbor szerzetes épp úgy, mint Antonio Panormita, a Hermaphroditus szemérmetlen szerzője.¹ Végül pedig megemlíti lényének legmélyebb forrását is: majdnem idegesnek mondható rendkívül sympathikus részvétét mindenért és mindenben. Gyönyörű fák és kalászos mezők szemléleténél sírva fakadt; szép méltóságos aggastyánokat „a természet gyönyöreiként” tisztelt és nem nézhette őket eléggé; tökéletes alkotású állatokat is szeretett, mert

¹ *Hier. Aliotti Epistolae* I. 33. ff. 44. 67. 406 ff., *Panormita Hermaphrod.*

a természet különösen kegyelte őket; nem egyszer megesett, ha beteg volt, hogy egy szép táj szemlélete meggyógyította.¹ Nem csoda hát, ha a kik a külvilággal való ily titokzatos belső viszonyát ismerték, neki a jövődömondás adományát is tulajdonították. Mondják, hogy évekre előre pontosan megjósolta az Este-ház egy véres válságát, Firenze és a pápák sorsát, valamint a betekintés az emberek belsejébe, a physiognomika, mindenkor rendelkezésére állott. Magától értetődő, hogy egész személyiségét igen intensív akaraterő hatotta át és tartotta össze; mint a renaissance legnagyobbjai, ő is azt mondotta: „Az emberek maguktól mindent tudnak, csak akarniok kell.”

Albertihez pedig úgy viszonylott Lionardo da Vinci, mint a kezdőhöz a befejező, mint a műkedvelőhöz a mester. Bár Vasari művét itt is kiegészítené oly leírás, minő Leon Battistáé! Lionardo lényének óriási körvonalait örökké csak távolról fogjuk sejthetni.

¹ De re aedificatoria cz. művében. L. VIII. 1 f. meghatározást találni arról, melyik út mondható szépnek: si modo mare, modo montes, modo lacum fluentem fontesve, modo aridam rupem aut planitiem, modo nemus vallemque exhibebit.

HARMADIK FEJEZET.

A modern hírnév.

Az egyén eddig rajzolt fejlődésének megfelel a kifele való érvényesülésnek egy új módja is: a modern hírnév.¹

Olaszországon kívül az egyes rendek mind csak önmaguknak éltek, egyenként való középkori rendi becsületükkel. A trubadurok és minnesängerek költői hírneve, p. o. csak a lovagrend számára létezik. Olaszországban ellenben a rendek egyenlősége beállott a kényuralom előtt, vagy a demokratia előtt; de mutatkoznak már egy általános társadalomnak is kezdetei, mely az olasz, vagy a latin irodalomra támaszkodik, amit itt soron kívül kell már megjegyeznem. Erre a talajra pedig szükség

¹) L. sok helyett *Blondus Roma triumphans*, L. V. 117. l. s. ft., a hol a *Gloria* meghatározásai a régiekből vannak összegyűjtve és a hírvágy a kereszténynek is kifejezetten meg van engedve. — Cicero művét *de Gloria*, melyről Petrarca azt hitte, hogy birtokában van, ellopta tőle tanítója, Convenevole és ezóta tudvalevőleg nem került többé elő. — A fennevezett Alberti fiataalkori művében, melyet alig 20 éves korában írt, a hírvágyat ünnepelte: *Opere*, I. k., CXXVII—CLXVI. l.

volt, hogy ez az új elem az életben kicsirázhassék. Ehhez járult, hogy a római szerzőket, kiket buzgón tanulmányozni kezdtek, különösen Cicerót, a kit legtöbbet olvastak és csodáltak, a hírnév fogalma eltölti és át még átjárja, és hogy ama szerzőknek már dologi tartalma is — a római világuralom képe — az olasz életre nézve állandó és visszautasíthatatlan párhuzamként jelentkezett. Az olaszok minden akarását és cselekvését oly erkölcsi föltevés irányítja, melyet a többi nyugati ország még nem ismer.

Ismét Dantét kell először meghallgatnunk, mint minden lényeges kérdésnél. Dante a költői babér¹ után törekedett lelke egész hevével; mint publicista és író is kiemeli, hogy a mit tett, lényegileg új, hogy útjain ő nemcsak valóban legelső, hanem ilyennek akar neveztetni is.² De prózai irataiban megemlíti már a nagy hírnév kényelmetlenségeit is, tudja hogy némelyeket a híres emberrel való személyes ismeretség nem elégít ki és kifejti, hogy ennek részben az emberek gyerekes képzelete, részben irigységük, részben nem-igaz voltuk az oka.³ Nagy költeménye meg éppenséggel hirdeti a hírnév semmiségét, noha oly módon, mely elárulja, hogy szíve az utána való vágyakozás alól még egészen föl

¹ Paradiso XXV. kezdete: Se mai continga stb. fenn 182. l. 4. j. — *Boccaccio*, Vita di Dante, 49. l. Vaghissimo fu e d'onore e di pompa, e per avventura più che alla sua inclita virtù non si sarebbe richiesto.

² De vulgari eloquio, L. I. 1. f. Különösen de Monarchia L. I. 1. f., a hol a monarchia fogalmát ki akarja fejteni, nemcsak azért, hogy a világnak hasznára legyen, hanem még: ut palmam tanti bravii primus in meam gloriam adipiscar.

³ Convito, Velencze 529., fol. 5. és 6.

nem szabadult. A Paradicsomban a Mercur sphaerája az oly boldogok¹ lakhelye, kik a földön hírnév után törekedtek és ezzel „az igaz szeretet sugarait“ megkárosították. Rendkívül jellemző azonban, hogy a szegény lelkek a Pokolban Dantét arra kérik, hogy emlékezetüket és hírnevüket a földön újítsa meg és tartsa ébren,² míg a Purgatóriumbeliek csak azt kérik, hogy ő vagy mások imádkozzanak megszentelésükért;³ sőt egy híres helyen⁴ a hír után való sóvárgást — *lo gran disio dell' eccellenza* — már azért is elveti, mert a szellemi dicsőség nem föltétlen, hanem a koroktól függ és a viszonyok változtatával a nagyobb utódok meghaladják és elhomályosítják.

A költő-philologusok ujonnan előállott nemzedéke, mely Dantére következett, gyorsan hatalmába ejti a hírnevet, még pedig kettős értelemben: a mennyiben ők lesznek Olaszország legelismertebb hírességei és egyúttal mint költők és történetírók a mások hírnevével is öntudatosan rendelkeznek. A hírnév e nemének külső symbolumaként szerepel különösen a költőkoronázás, a melyről alább lesz szó.

Dantének egy kortársa, Albertino Mussato, kit Páduában a püspök és rector költőnek koronázott, oly hírt

¹ Paradiso VI., 112. s ff.

² P. o. Inferno VI. 89., XIII. 53., XVI. 85., XXXI. 127.

³ Purgatorio V., 70., 87., 133. VI., 26. VIII., 71. XI. 31. XIII., 147.

⁴ Purgatorio XI., 85—117. A Glorián kívül van itt még: Grido, fama, rumore, nominanza, onore, mind ugyanannak az egy dolognak a körülírása. — Boccaccio, mint a Joh. Pizingához intézett levelében (*Opere volgari*, XVI. k., 30. l. s ff.) megvallja „perpetuandi nominis desiderio“ költött.

élvezett már, mely az istenítéshez járt közel; évenként karácsony napján doctorok és scholarisok az egyetem mindkét collegiumából ünnepi menetben harsonákkal és égő gyertyákkal vonultak háza elé, hogy üdvözljék¹ és megajándékozzák. Dicsősége addig tartott, míg (1318) a Carrara-házból eredt uralkodó kényúrnál kegyvesztett nem lett.

Petrarca is tele tüdővel szíja magába az új, azelőtt csak hősök és szentek számára létezett tömjént, sőt öreg korában azt akarja magával elhitetni, hogy az neki haszontalan és terhes kíséző. Levele „az utókorhoz“² az öreg, hírneves férfiúnak számadása, a kinek kötelessége a nyilvános kíváncsiságot kielégíteni; az utókornál szeretne ugyan hírnevet élvezni, de kortársaitól azt kívánná, hogy inkább megkímélnék tőle;³ párbeszédeiben

¹ *Scardeonius*, de urb. Patav. antiqu. (Graev. Thesaur. VI. III. Col. 260). A tudósításban csakugyan „cereis muneribus“ és nem „certis muneribus“ olvasandó, mert Mussato maga mondja ep. I.: Praepositus binae portans hastilia cerae. V. ö. *Wychgram*, Albert Mussato, Lipcse 1880.

² *Franc. Petrarca Posteritati*, vagy ad posteros, műveinek kiadásában az elején, vagy mint a Lib. XVIII, (Epp. seniles) egyetlen levele; utoljára *Fracassetti*: Petr. epistolae familiares, I. (1859) 1—11 l. P. hiúságának néhány újabb gáncsolója alig őrzött volna meg az ő helyén annyi jóságot és nyíltságot.

³ *Opera*, 1581, 177 l.: De celebritate nominis importuna. Különösen hírnév a nagy tömegnél volt előtte gyűlöletes: Epp. fam. I. k. 337. 340 stb. Mint Petrarcanál, az idősb nemzedék némely humanistáinál is megvan a harc a hírnév után való ernyedetlen törekvés és ama fáradozás között, hogy a keresztény alázatosságnak megfelelően szerények és ismeretlenek maradjanak.

a szerencséről és szerencsétlenségről,¹ a hírnévről szólván, úgy látszik, hogy az ellenbeszélő mellé áll, a ki annak semmiségét bizonyítja. De hát szó szerint vegyük-e ezt, midőn Petrarca még mindig örül neki, hogy Byzancz palaeolog császára² őt iratai útján épp oly alaposan ismeri, mint a hogy IV. Károly császár?³ Mert tényleg hírneve már élteben Olaszország határain túl is elhatott. És nem jogos megindulás vett-e rajta erőt, midőn szülőföldén, Arezzóban (1350), tett látogatása alkalmával barátai elvezették őt szülőházához és közölték vele, hogy a város gondoskodik róla, hogy azon semmi változás ne essék!⁴ Azelőtt egyes nagy szentek lakásait ünnepelték és tartották fönn, mint p. o. aquinói szent Tamás czelláját a dominikánusoknál Nápolyban, szent Ferencz Portiunculáját Assisi mellett; legfőlebb még egyes nagy jogtudósok élvezték azt a félig mythikus tekintélyt, mely e megtiszteltetéshez vezetett; így nevezett a nép még a XIV. század vége felé

¹ De remediis utriusque fortunae. Kiválóképpen idevaló Petrarca híres dialogusa „Secretum“ vagy „de contemptu mundi“ vagy „de conflictu curarum suarum“, melyben a beszélgető, Augustinus, különösen a hírvágyat mondja átkos hibának.

² Epp. fam. lib. XVIII. (Fracass.) 2. Petrarca hírének nagyságát látni p. o. Blondusnak (Italia illustrata, 416 l.) száz évvel később tett azon nyilatkozatából, hogy alig tudna már tudós valamit Kegyes Róbert királyról, ha róla Petrarca annyiszor és oly barátságosan meg nem emlékezett volna.

³ Megjegyzése méltó, hogy IV. Károly is, talán Petrarca befolyása alatt, Marignola történetíróhoz intézett levelében a hírnevet törekvő emberek czéljának mondja. *Friedjung H.*: Kaiser Karl IV. und sein Antheil am geistigen Leben seiner Zeit, Bécs 1876, 221. l.

⁴ Epist. seniles XIII, 3, Giovanni Aretinóhoz 1370, szept. 9.

egy régi épületet Bagnolóban Firenze mellett Accursius szül. 1150 körül) „Studio“-jának, de azért megengedte, hogy lerombolják.¹ Egyes jogászoknak (tanácsadói és perirat-szerkesztői minőségben szerzett) nagy bevételei és politikai összeköttetései az emberek képzeletét alkalmasint hosszabb ideig kápráztatták.

A szülőházak cultusához tartozik a híres emberek sírjának cultusa is;² Petrarca nézve megemlítendő általában a hely is, a hol meghalt, a mennyiben Arquà az ő emlékezetének tiszteletére lett a páduaiak kedves tartózkodó helye, a kik csinos lakóházakkal díszítették is.³ Oly időben, midőn északon még soká nem voltak „classikus helyek“, hanem csak búcsujárások képekhez és ereklyékhez. Becsületbeli dolog lett a városokra nézve, hogy saját és idegen hírneves emberek csontjait birják, és bámulni való, hogy a firenzeiek már a XIV. században — jó soká S. Croce előtt — dómjukat pantheonná törekedtek tenni. Accorsónak, Dantének, Petrarcanak, Boccacciónak és Zanobi della Strada jogtudósának akartak abban díszes sírhelyet emelni.⁴ Még a XV. században Lorenzo magnifico sze-

¹ *Filippo Villani*, Vite, 19. l.

² Mind a kettő együttvéve Boccaccio sírfeliratán: Nacqui in Firenze al Pozzo Toscanelli; Di fuor sepolto a Certaldo giaccio stb. — V. ö. Opere volgari di Bocc. XVI. k., 44. l.

³ *Mich. Savonarola*, de laudibus Patavii, Murat. XXIV. Col. 1157. Arquà azóta állandóan különös tisztelet tárgya maradt (v. ö. Ettore Conte Macola: I codici di Arquà, Pádua 1874) és Petrarca halálának ötszázados évfordulójakor nagy ünnepek színhelye volt. Ujabban, azt mondják, Silvestri biboros, Petrarca lakóházának utolsó tulajdonosa, azt Pádua városának ajándékozta.

⁴ A megokolt állami határozat 1396-ról: *Gaye*, Carteggio. I. 123. l.

mélyesen fordul a spoletóiakhoz, engednék át neki Fra Filippo Lippi festő holttestét a dóm számára és válaszul nyerte: általában nem bővelkednek díszes nevekben, különösen nem híres emberekben, azért hagyjon nekik békét; tényleg egy kenotaphiummal be kellett érniök.¹ És Dante is, minden közbenjárás ellenére, a melyre már Boccaccio a szülővárost nagyhangú keserőséggel ösztökélte,² sőt Lorenzo de' Medici fáradozásai ellenére³ továbbra is S. Francesco templomában maradt Ravennában „ösrégi császársírok és szentek sírboltjai között tiszteltebb társaságban, mint a minőt te, ó szülőföld, neki ajánlhatsz.“ Már akkor előfordult, hogy valaki büntetlenül vehette el a kereszt oltáráról a gyertyákat és egy híres férfiú sírjára tette e szókkal: Vedd, méltóbb vagy rájuk, mint amaz — a megfeszített.⁴

Most emlékeznek meg újra az olasz városok is ókorbeli polgártársaikról és lakosaikról. Nápoly talán sohasem feledte el egészen Vergilius sírját, már azért sem, mert nevéhez félig mythikus fogalom fűződött, a róla való megemlékezést pedig Petrarca és Boccaccio, kik mind a ketten a városban tartózkodtak, fölfrissítették. Pádua meg éppenséggel még a XVI. században is azt hitte, hogy nemcsak trójai alapítójának, Antenornak valódi csontjait

¹ *Reumont*, Lorenzo v. Medici II, 180.

² *Boccaccio*, Vita di Dante, 39. l.

³ *Isidoro del Sungio*, Arch. stor. ital. serie 3. XIX. (1874) 1—8. lapon Antonio Manetti-nek 1476 április 13-ról keltezett levelét közli Lorenzo de' Medicihez, melyből kitetszik, hogy az a kívánság és terv, miszerint Dante csontjai Firenzébe vitessenek, az utóbbinak kezdeményezésére és Bernardo Benuto különös részvéte mellett támadt.

⁴ *Franco Sacchetti*, Nov. 121.

bírja, hanem Titus Liviuséit is.¹ „Sulmona, úgymond Boccaccio,² panaszolja, hogy a számkiűzött Ovidius a messze idegenben van eltemetve, Parma örül, hogy Cassius az ő falai között pihen“. A mantuaiak már 1257. érmet verettek Vergilius mellképével és szobrot állítottak emlékének; középkori nemes úri gögből³ az akkori Gonzaga gyámja, Carlo Malatesta 1392. ledöntette, de mert a régi költő hírneve erősebb volt, újra fel kellett állíttatnia.⁴ Talán már akkor mutatták két mérföldnyire a várostól a barlangot, a hol állítólag valamikor Vergilius elmélkedett,⁵ épp úgy, a hogy Nápolyban mutatták a Scuola di Virgiliót. Como magának tulajdonította a két Pliniust, noha a veronaiak már akkor bebizonyították, hogy az idősbik az övék⁶, és a XV. század vége felé dómja előoldalán ékes baldachin alatt ülő szobrokkal dicsőítette emlékezetüket.

¹ Amazok az ismeretes sarkophagban S. Lorenzo mellett, emezek a Palazzo della ragioné-n egy ajtó fölött. Hogyan találták meg őket, arról közelebbit l. *Misson*, Voyage en Italie, I. k. és *Mich. Savonarola* (l. alább 199. l. 2. jegyz.) Col. 1157. V. ö. a tudósítást, melyet Secco Polentone küld Polidore fiának; egy firenzei kéziratból, lenyomt. Hortis Cenni di Giov. Bocc. intorno a Tito Livio, Triest 1877, 91 l. s ff. v. ö. 35. l.

² L. a X. sz. kitérést a szakasz végén.

³ Nobilitatis fastu, és pedig sub contentu religionis, mondja *II. Pius*. (Comment. X. 473 l.) A hírnév új faja bizonyára sokaknak volt kényelmetlen, kik máshoz voltak szokva.

⁴ L. a XI. sz. kitérést a szakasz végén.

⁵ V. ö. *Keyssler*, Neueste Reisen, 1016. l.

⁶ Matthaeus Rufus tárgyalja ezt egy vitairatban, melyet Al. de Benedictis adott ki (Brescia 1496); e fejtegetés következtében Aug. és Jak. Britannikus könyvnyomtatók a természetrajz új kiadásán (Brescia 1496) megváltoztatván az eddig szokásos jelzést, „Plinius Novocomensis“ helyébe ezt tették: „Pl. Veronensis“. V. ö. *Giuliani*, 208 és 213. l.

A történetírás és az újonnan született helyrajz is ezen-től úgy járt el, hogy semmi helybeli hírnevet jelöletlenül nem hagyott, míg az északi krónikák csak most kezdik hébe-korba pápák, császárok, földrendések és üstökösök között azt a megjegyzést is tenni, hogy ugyanekkor ez vagy az a híres ember is „virágzott“. Hogyan fejlődött lényegileg a hírnév fogalmának hatása alatt egy kitűnő életrajz-irodalom, más összefüggésben lesz tárgyalandó; itt a topographusnak helyi patriotismusára szorítkozunk, ki városának hírnévre való igényeit följegyzí.

A középkorban a városok büszkéek voltak szentjeikre és a templomokban lévő tetemeikre és ereklyéikre.¹ Ezzel kezdi még 1440-ben Pádúa dicsőítője, Michele Savonarola² felsorolását, de azután áttér „azokra a híres emberekre, a kik nem voltak szentek, de kitűnő szellem és kiváló erő (virtus) következtében megérdemelték, hogy a szentekhez kapcsoltsassanak (adnecti)“ — egészen úgy, mint az ókorban a híres ember a heros mellett áll.³ A további felsorolás erre az időre a legnagyobb mértékben jellemző. Először Antenor, Priamus testvére, a ki a menekülő trójaiak egy csapatjával Páduát alapítja; Dardanus király, a ki Attilát az euganei hegyek között legyőzi, tovább

¹ Ez áll még a következő igen érdekes iratról is: De laudibus Papiæ (*Murat. X.*) a XIV. századból; sok municipális büszkeség van benne, de voltaképi hírnév még nincs.

² De laudibus Patavii, *Murat. XXIV. Col. 1138 s. ff.* Csak három város hasonlítható össze, az ő nézete szerint, Páduával: Firenze, Velence, Róma.

³ Nam et veteres nostri tales aut divos aut aeterna memoria dignos non immerito praedicabant, quum virtus summa sanctitatis sit consocia et pari emanatur pretio. Igen jellemző aztán a pótlás (v. ö. a XI. kitérést): Hos itaque meo facili iudicio aeternos facio.

üldözi és Riminiben egy sakktáblával agyonüti; IV. Henrik császár, a ki a dómot építette; egy Marcus nevű király, kinek fejét Monselicében (Monte Silicis arce) őrzik; — azután egy pár bíboros és főpap, mint egyházi javadalmak, collegiumok, templomok alapítói; a híres theologus Fra Alberto, az augustinus; egy sor philosophus, élükön Paolo Veneto és a világhírű abanói Pietro; a jogtudós Paolo Padovano; azután Livius és a költők Petrarca, Mussato, Lovato. Katonai hírességekben ugyan egy kis hiány érezhető, de a szerző azzal vigasztalódik, hogy annál több a tudós és hogy a szellemi hírnév állandóbb, míg a hadi dicsőség gyakran a tetemmel együtt sírba száll, ha pedig állandó, ezt csupán csak a tudósoknak köszöni.¹ Egyébiránt becsületére válik a városnak, hogy legalább máshová való híres katonák saját kívánságukra itt vannak eltemetve: így Pietro de Rossi Parmából, Filippo Arcelli Piacenzából, különösen Gattamelata Narniból (megh. 1442.),² kinek ércz lovagszobra „mint egy diadalmas Caesaré“ már a templom előtt mint Santo föl van állítva. Szerző azután egy egész sereg jogtudóst és orvost említ, az utóbbiak közt Petrarca bizalmasát, Johannes ab Horologiót és Jacob de Dondist, nemeseket, a kik nemcsak mint annyi más „a lovagi méltóságot elnyerték, hanem meg is érdemelték“, végre híres mechanikusokat, festőket és zeneművészeket. A sort bezárja

¹ Hasonló gondolatokkal e korbeli számos írónál találkozni. Codrus Urceus, Sermo XIII (Opp. 1506 fol. XXXVIII b) Galeazzo Bentivoglio-tól, ki harczos és tudós volt: cognoscens artem militarem esse quidem excellentem, sed literas multo certe excellentiores.

² A mindjárt következő, mint a kiadó megjegyzi, *Murat.* XXIV (Col. 1059 jegyz.) nem Mich. Savonarolától ered.

egy vívómester, Michele Rosso, kinek mint szakjában a leghíresebbnek, több helyen lehetett festett képét látni.

Az ilyen helyi dicsőség-csarnokok mellett, melyeknek díszítésénél mythus, legenda, irodalmi úton csinált hír és népszerű csodálkozás egyaránt közremunkál, a költőphilologusok még a világra szóló hírnév egyetemes pantheonját is építik; gyűjteményes munkákat írnak; híres férfiakról, híres asszonyokról, gyakran közvetlen függésben Corn. Nepostól, Pseudo-Suetoniustól, Valerius Maximustól, Plutarchustól (*Mulierium virtutes*), Hieronymustól (*de viris illustribus*) stb. Vagy látományszerű diadalmenetekről és ideális olympikus gyülekezetekről verselnek, mint névszerint Petrarca a *Trionfo della fama*-ban, Boccaccio az *Amorosa visione*-ban sok száz névvel, a melyek közül legalább háromnegyed az ókoré, a többi a középkoré.¹ Lassanként az újabbi, aránylag modern alkatrészt nagyobb nyomatékossággal tárgyalják; a történetírók jellemzéseket visznek be műveikbe és híres kortársak életrajzaiból egész gyűjtemények állnak elő, mint a már többször említették Filippo Villanitól, Vespasiano Fiorentinótól, nők életrajzai bergamói Filippótól, (179. l. 1. jegyz.) Bartolommeo Facio és Paolo Cortese gyűjteményei,² végül Paolo Giovióé. Mily nagy volt a humanisták hírneve, abból is kitetszik, hogy csalók léptek fel, kik a híres nevek használatából hasznot húzni iparkodtak. Így megfordult Veronában egy ember, kinek ruházata és taglejtése egyaránt nevetéses volt, a kit midőn a polgármester elé vezettek, Panormita munkáiból vett latin verseket és prózát nagy-

¹ L. a XII. sz. kitérést a szakasz végén.

² L. a XIII. sz. kitérést a szakasz végén.

hangon szavalt, magát Panormitának mondta és ennek életéről a legtöbbször előtt ismeretlen annyi apró vonást tudott elmondani, hogy általánosan Panormitának tartották. E tévedés következtében a város hivatalnokai és tudósai nagyon ünnepezték és ő hosszabb ideig igen ügyesen tudta szerepét játszani, míg végre Guarino és mások, kik Panormitát személyesen ismerték, a csalást föl nem fedezték.¹ Majd csak bizonyos önérzetre volt szükség, hogy valaki magának hírnevet tulajdonítson és elegendő vakmerőségre, hogy e hírnév elismerését másoknál is elérje. Csak kevesen emelkedtek ki a hírszomjazók és dicsekedők tömegéből. A kérdésre, hogy erről vagy arról a hírneves emberről mi a véleménye, Codro Urceo azt szokta mondani: *Sibi scire videntur* (Úgy látszik, csak maguknak tudnak).² Antonius Butriensis jogtudósról mondják, hogy nem volt, kinek a doctori czímet megadta volna, mert senkiről föl nem tette, hogy azoknak a nagy követelményeknek meg tud felelni, melyeket ő az így kitüntettekkel szemben támasztani kénytelen.³

Az északnak ellenben, valameddig Olaszország az ő szerzőire (p. o. Trithemiusra, az első németre, ki híres emberek életrajzait írta) befolyással nem volt, csak szentek legendái voltak és egyes történetek és leírások fejedelmekről és papokról, melyek még láthatóan a legendára támaszkodnak és a hírnevtől, azaz a személyesen kiví-

¹ V. ö. *Rosmini*, *Vita di Guarino*, II. 44. l. s. ff. 171. l. s. ff.

² *Vita az Opera után* 1506. fol. LXX.

³ V. ö. *Barth. Facius* de vir. ill. 31. l. — Hírvágy nemcsak tudósoknál és költőknél mutatkozik, hanem technikusoknál is. Midőn a firenzeiek 1457. a ragusaiaknak ágyúöntőt ajálnak, azt mondják, hogy ő nem azért működik, hogy „lucrum“ hanem hogy „gloriam adipisci.“ *Macusev* I. 444.

vott ismeretességtől lényegileg függetlenek. A költői hírnév még bizonyos rendekre szorítkozik és a művészek neveit északon majdnem kizárólag csak úgy tudjuk meg, hogy mint kézművesek, vagy czéhbbeliek lépnek föl.

A költő-philologusnak Olaszországban ellenben, mint említettük, már a lehető legerősebb öntudata volt arról, hogy ő osztogatója a hírnévnek, sőt a halhatatlanságnak; és épp úgy az elfeledésnek.¹ Közülök egynek e szavai²

Sit licet Aeneas dux, sit rex alter Achilles

Si cares historico vate, peribit uter

(legyen bár Aeneas vagy Achilles, ha nincs költő, ki róla megemlékezik, feledségbe vész) valamennyinek érzületét fejezik ki. Már Petrarca, a Laurához való minden ideális szeretete mellett kifejezést ad annak a tudatának is, hogy szerelmi dalai által magát és a szeretett lényt halhatatlanná teszi;³ Boccaccio panaszkodik egy tőle ünnepezt szépség fölött, a ki vele szemben azért maradt hideg, hogy ez őt még továbbra is megénekelje s ezzel a leányt híressé tegye és azt sejteti vele, hogy ezentúl a feddével fog próbát tenni.⁴ Sannazaro a VIII. Károly előtt gyáván megfutamodott nápolyi Alfonsót két pompás szonettben örökös névtelenséggel fenyegeti.⁵ Angelo

¹ Már a XII. század egy latin énekese — egy vándorló deák, ki dalával ruhát koldul — ezzel fenyeget. L. Carmina Burana, 76. l.

² *Ant. Panormitanus* Hermaphrod. kiad. Froberg, Coburg, 1824, 185. l.

³ *CLI. szonett*: Lasso chi' ardo.

⁴ *Boccaccio*, *Opere volgari*, XVI. k. a 13. szonettben: Pallido, vinto stb.

⁵ Egyebek közt: *Roscoe Leone* X. kiad. Bossi, IV. 203. l.

Poliziano komolyan inti (1491) János portugál királyt,¹ hogy az afrikai fölfedezéseket illetőleg idején gondoskodják hírnevéről és halhatatlanságáról s küldje el neki Firenzébe az anyagot „stilizálásra“ (operosius excolenda), különben úgy fogna járni, mint mindazok, a kiknek tettei a tudósok segítsége híján „az emberi gyarlóságok nagy romhalmazában rejtve maradnak.“ A király (vagy legalább humanista gondolkozású kancellárja) erre ráállt s megígérte, hogy az afrikai dolgokról már portugál nyelven megírt évkönyvek olasz fordításban Firenzébe fognak a latin feldolgozás céljából küldetni; igazában megtörtént-e ez, nem tudni. Az ily követelőzések korántsem oly egészen üresek, a milyeneknek első tekintetre látszanak; a szerkezet, a melyben a dolgok (a legfontosabbak is) a kortársak és az utóvilág elé lépnek, korántsem közömbös. Az olasz humanisták előadásuk módjával és latinságukkal elég soká valósággal uralkodtak a nyugati olvasó közönségen és az olasz költőket is egészen a mult századig sokkal jobban olvasták mindenfelé, mint bármely más nemzetét. A firenzei Amerigo Vespucci keresztnéve, útleírásai miatt — az igaz, hogy csak egy Waldseemüller Márton (Hylacomylus)² nevű németnek latin feldolgozása által és az ő ajánlatára — a negyedik világrésznek lett nevévé s ha Paolo Giovio fölszínessége és választékos önkénye ellenére magának mégis halhatatlanságot ígér³, úgy el kell ismerni, hogy nem egészen csalódott.

¹ *Angeli Politiani*, epp. Lib. X.

² *Quatuor navigationes etc. Deodatum* (St. Dié) 1507.

³ *Paul Jov. de romanis piscibus*, Praefatio (1525): történeteinek első decasa legközelebb meg fog jelenni „non sine aliqua spe immortalitatis.“

A hírnevet külsőleg biztosító ily készüllet mellett azonban hébe-korba fellebben egy függöny, a midőn is a legóriásibb hírvágyat s nagyság utáni szomjat látjuk függetlenül a tárgytól és a sikertől a maga ijesztő meztelenségében. Így Machiavelli előszavában firenzei történeteihez, a hol elődjait (Lionardo Aretinót és Poggiót) feddi, hogy a városi pártviszályokról túlságos kímélettel hallgatnak. „Nagyon tévedtek és bebizonyították, hogy az embereknek a név fönmaradásáért való hírszomját és sóvárgását nem igen ismerték. Hányan vannak, a kik mert dicséretessel nem tudtak kitűnni, gyalázattal törekedtek rá! Azok az írók nem vették figyelembe, hogy azok a cselekedetek, melyekben nagyság van — és az uralkodók és államok cselekedetei ilyenek — mindig több hírnevet mint gáncsot szereznek, bárminők is különben és bármilyen a kimenetelük.“¹ Nem egy feltűnő és rémes vállalkozásnál egyes történetírók a nagy és emlékezetes utáni égő vágyakozást említik indító okul. Itt nem a közönséges hiúság pusztá elfajulása nyilatkozik meg csupán, hanem valami igazán démoni, azaz az elhatározás kénytelen-sége összekötve a legvégsőbb eszközök alkalmazásával és a közömbösség a siker mint ilyen iránt. Machiavelli p. o. Stefano Porcaro (135. l.) jellemét maga is így fogja fel;² Galeazzo Maria Sforza (74. l. ff.) gyilkosairól az okiratok körülbelül ugyanezt vallják; Alessandro firenzei herczeg gyilkosságát (1537) maga Varchi (az V. könyvben) a tettes Lorenzino Medici hírszomjának (lásd fent

¹ V. ö. ehhez Discorsi I. 27. A tristizia-nak, büntettnek, lehet grandezza-ja és lehet in alcuna parte generosa; a grandezza eltávolíthat valamely tettől minden infamia-t; az ember lehet onorevolmente tristo, ellentétben a „perfettamente buono“-val.

² Storie fiorentine, L. VI. 29. f.

77. lap) tulajdonítja. Még élesebben emeli ki az indítékot Paolo Giovio;¹ Lorenzino, a kit ókori szobrok csonkítása miatt Rómában F. M. Molza, a költő, egy beszédje pellen-
gérre állított, oly tetten töri az eszét, melynek „ujdon
volta“ azt a gyalázatot feledésbe ejtse — és meggyilkolja
rokonát és fejedelmét. Igazi vonásai ezek e kornak,
fölötte izgatott de már kétségbeeső erők és szenvedé-
lyek e korának, akár hajdan a gyujtogatás az ephesusi
templomban maczedoniai Fülöp idején.

¹ *Paul Jov. Elogia vir. lit. ill.* 192. l. Marius Molsa alkalmából.

NEGYEDIK FEJEZET.

A modern gúny és élcz.

Nemcsak a hírnévnek és a modern hírvágynak, hanem a magasabban kifejlődött individualismusnak általában correctivuma: a modern gúny, lehetőleg az élcznek győzelmes formájában.¹ A középkorból megtudjuk, hogy ellenséges seregek, gyűlölségbe esett fejedelmek és országnagyok hogyan ingerlik egymást symbolikus gúnynyal a végsőig, vagy hogy a legyőzött félt hogyan illetik a legnagyobb symbolikus gyalázattal. Theologiai viszálykodásokban e mellett az ókori rhetorika és epistolographia hatása alatt itt-ott az élcz már fegyver kezd lenni és a provençali költészet a dacz- és gúnydalok egy sajátos nemét fejleszti; a minnesängerek sincsenek alkalmilag e hang híján, a mint politikai költeményeik mutatják. A középkor azonfelül gazdag u. n. satyrikus költeményekben, de az még nem egyéni, hanem majd csupa

¹ A pusztá káromkodás már korán megvan a hazug albai Benzónál a XI. században. (Mon. Germ. SS. XI. 591—681.)

általános, rendekre, kategoriákra, népességekre stb. czélzó satyra, a mely ennélfogva könnyen átcsap a tanító hangba. Ez egész irány általános üledéke különösen a Reineke Fuchsról szóló mese összes feldolgozásaival egyetemben a nyugat különböző népeinél.¹ De az élet önálló elemévé az élcz mégis csak akkor lehetett, midőn rendes áldozata, a kifejlődött egyén, személyes követelései-vel már megvolt. Ekkor korántsem szorítkozik többé szóra és tollra, hanem tényleges lesz: tréfát űz és csinyt követ el — ezek az úgynevezett *burle* és *beffe* — a mi több rendbeli novella-gyűjtemény főtartalmát teszi.

A „száz régi novellá-“ban melyek bizonyára még a XIII. század végén keletkeztek, még nincs meg mint tartalom az élcz, az ellentét szülötte, és még nincs bennök a *burla*; ² czéljuk csak az, hogy bölcsh beszédek és elmés történeteket és meséket méltón és szép nyelven elmondjanak.

Ha pedig van, a mi e gyűjtemény régiségét bizonyítja, akkor a gúnynak e hiánya az. Mert már a XIII. századdal föllép Dante, a ki a megvetés kifejezésében a világ összes költőit messze maga mögött hagyja s a kit p. o. már a csalókról ³ szóló ama nagy pokoli genreképe miatt az óriási komikum legfőbb mesterének kell

¹ Az idevágó francia irodalom egy kiváló újabb műben van feldolgozva: *Lenient*, La satire en France au moyen-âge. Páris 1860.; l. továbbá a nem kevésbbé kitünő folytatását: *La satire en France ou la littérature militante au XVI. siècle*. Paris 1866.

² V. ö. fen 7. l. 2. jegyz. Kivételesen már egy szemtelen élcz is előfordul, Nov. 37.

³ *Inferno* XXI. XXII. Az egyetlen lehetséges párhuzam Aristophanes volna.

mondanunk. Petrarcával kezdődnek már¹ az élczgyűjtések Plutarchus mintája szerint. (Apophtegmata stb.)

Hogy azután az említett század idején Firenzében mennyi gúny gyülemlett össze, abból Franco Sacchetti novelláiban a legjellemzőbb szemelvényeket adja. Többnyire nem valóságos történetek, hanem válaszok, melyek bizonyos körlmények közt adatnak, hajmeresztő naivitások, melyekkel félbolondok, udvari bolondok, kópék, ledér asszonyok mentegetőznek; a komikum ekkor a kiáltó ellentétben áll, melyet az igaz vagy látszatos naivitás a világ egyéb viszonyaival és a közönséges erkölcsösséggel szemben mutat; a dolgok fejük tetején állnak. Az előadás összes segédeszközeit fölhasználják, már p. o. bizonyos felső-olaszországi tájszók utánzását is. Gyakran az élcz helyébe a meztelen, arczátlan garázdság lép, az otromba csalás, az istentagadás és a trágárság; egy pár condottiere-tréfa² a legdurvábbhoz és leggonoszabbhoz tartozik, a mi föl van jegyezve. Némely *burla* fölötte komikus, némelyik azonban csupán a személyes felsőbbségnek, a máson való diadalnak képzelt bizonyítéka. Mennyit néztek el egymásnak, hányszor próbálta az áldozat ellenvágással a nevetőket megint a maga részére hódítani, nem tudjuk; mégis sok szívtelen

¹ Félénk kezdetét l. Opera, 421. l. s ff. Rerum memorandarum libri IV. Egyebet p. o. l.: Epp. senil. X. 2. V. ö. még Epp. fam. (kiad. Fracass.) I. k. 68. l. s ff. 70. 240. 245. A szóélezen még sokszor megérzik középkori menedékhelye: a kolostor. Petrarca támadó iratai: contra Gallum, contra medicum oburgantem, végül de sui ipsius et multorum ignorantia cz. irata (talán az epistolae sine titulo is) mint a satyrikus irodalom kora példái itt megemlíthetők.

² Nov. 40. 41.; Ridolfo da Camerino az.

és elmétlen gonoszság is közbekeveredett, a mi a firenzei életet némelykor talán meglehetősen kényelmetlenné tette.¹ A tréfa-feltaláló és a tréfa-elbeszélő már elkerülhetetlen alak lett² és bizonyára sok egészen kitünő lehetett köztük, meszsze fölül haladva a pusztán udvari bolondokat, a kik a versenynek, a változó közönségnek és a hallgatók gyors megértésének (megannyi előnye a firenzei tartózkodásnak) híjával voltak. Egyes firenzeiek azért vendégszerepelni is mentek Lombardia és Romagna kényurainak udvaraiba³ s jól jártak vele, míg szülővárosukban, a hol az élcz minden utczában járta, nem sokat szereztek. A jobb typus közöttük a szórakoztató emberé (*l'uomo piacevole*), a kevésbbé jó a *bussone* és a közönséges tányérnyaló, a ki lakodalmakra és vendégségekre jár el, úgy okoskodván: „ha meg nem híttak, arról én nem tehetek.“ Egyszer-más-szor fiatal pazarlót kiszípolyozni segítenek,⁴ egészben azonban élösködőknek nézik és gúnyolják őket, míg magasabban álló élczelők magukat fejedelmekkel egyenrangúnak képzelik, élczöket pedig valami igazán souverainnek. Dolcibene, kiről IV. Károly császár kijelentette, hogy „Imperator di Buem“, az olasz kópék királya, így

¹ Az ismeretes bohóság Brunellescóról és a vastag fa-faragóról, Manetto Ammanatiniról, kit a rászedés állítólag Magyarországra kergetett, bármily szellemesen van kitalálva, bizonyára mégis kegyetlennek mondható.

² A firenzei signoria „Araldo“-ja. Ime egy példa sok helyett: Commissioni di Rinaldo degli Albizzi III. k. 651. 669. l. A bolond szükséges a vendégek fölvidítására a lakoma után: *Alcyonius*, de exilio, kiad. Mencken, 129. l.

³ *Sacchetti Nov.* 48. Pedig *Nov.* 67. szerint azt hihettük, hogy hébekorba a romagnai túltesz a leghamisabb firenzein is.

⁴ *L. B. Alberti del governo della famiglia* (Opere kiad. Bonucci V. 171.).

szólt ehhez Ferrarában: „Kelmed meg fogja hódítani a világot, mert kelmed az én barátom és a pápáé; kelmed a karddal harczol, a pápa a bulla-pecséttel, én a nyelvvel!“¹ Ez nem pusztá tréfa, hanem Pietro Aretino szerepének előérzete.

Poggiónak a XV. századból való latin bohóságai tartalmilag közel rokonai Sacchetti olasz elbeszéléseinek: egyszerű emberek burlái, illetlenségei, félreértései, szemben a válogatott trágársággal, de több szóélczce a mi a philologusra vall.

A XV. század közepe táján a két leghíresebb tréfaüző volt egy pap Firenze közeléből, Arlotto (1483) a finomabb élcz (facezie) számára, és Ferrara udvari bolondja, Gonnella, a buffoneriák számára. Kockáztatott dolog, történeteiket a kahlenbergi pap- és Till Eulenspiegelével vetni össze; mert az utóbbiak egészen más, félig mythikus módon származtak, ugyanis egy egész nép segített rajta dolgozni és inkább az általánosan érvényesre, általánosan ismertre vonatkoznak, míg Arlotto és Gonnella történeti és helyi föltételekhez kötött, ismert személyiségek voltak. Ha azonban az összehasonlítást megengedjük és az egész nem olasz világ „tréfáira“ kiterjesztjük, egészben az fog kitűnni, hogy a tréfa a francia fabliaux-ban — következésképen az olaszok azon novelláiban is, melyeknek tartalma onnan van kölcsönözve — mint a németeknél is, első sorban hasznót vagy élvezetet czéloz, míg Arlotto élcze, Gonnella bohóságai mintegy önczélúak, ugyanis a diadalért vagy az elégtételért vannak. (Till Eulenspiegel

Franco Sacchetti, Nov. 156; v. ö. Nov. 24. Dolcibenéről és a zsidókról (VI. Károlyról és a bolondokról; Friedjung, id. h. 109. 1.)

azután ismét egészen sajátos fajnak tűnik fel, t. i. mint a személyesített, többnyire meglehetősen elmétlen csiny bizonyos rendek és iparok ellen.) Az Este-ház udvari bolondja nem egyszer keserű gúnynyal és válogatott boszúval kártalanította magát.¹

Az *uomo piacevole* és a *buffone* faja Firenze szabadságát soká túlélte. Cosimo herczeg alatt a *barlacchia* virágzott, a XVII. század elején Francesco Ruspoli és Curzio Marignolli. Igen érdekesen jelentkezik X. Leo pápában a tréfaüzők iránti igazi firenzei előszeretet. A legfinomabb szellemi élvezeteket kedvelő és bennök telhetetlen fejedelem, asztalánál egy pár élczes bohóczot és faló művészt eltűr, sőt kíván, köztük két szerzetest és egy nyomorékot;² ünnepi alkalmakkor, keresett ókori gúnynyal, mint elősködőkkel bánik velük és majmokat és varjakat adat nekik, mintha a legfinomabb pecsenyék volnának. Általában Leó a burlát a saját használatára tartotta fön; különösen hozzátartozott szelleme mivoltához, hogy a saját kedvelt foglalkozásait — költészetet és zenét — némelykor ironizálta, a mennyiben ő és mindenese, Bibbiena biboros, ezeknek torzképeit pártfogásukkal előmozdították.³ Mind a kettő nem tartotta méltó-

¹ *Bandello* szerint IV. Nov. 2. Gonnella képes minden más arcznak kifejezését utánozni s Olaszország minden tájszólásán beszélni.

² *Paul Jovius*, Vita Leonis X.

³ *Erat enim Bibbiena mirus artifex hominibus aetate vel professione gravibus ad insaniam impellendis. Bizonyára eszünkbe jut itt a tréfa, melyet svédországi Krisztina philologusaival megtett. Ide tartozik még Jov. Pontanus érdekes helye de sermone Lib. II. 9. f. Ferdinandus Alphonsi filius, Neapolitanorum rex magnus et ipse fuit artifex et vultus componendi et orationes in quem ipse usum vellet. Nam aetatis nostrae Pontifices maximi fingendis vultibus ac verbis vel histriones ipsos anteveniunt.*

ságán alulnak, hogy egy jó öreg titkárnak addig beszéltek, míg elhitették vele, hogy ő nagy zenetheoretikus. Gaetai Baraballo rögtönzött Leo folytonos hízelkedéseivel addig nógatta és uszította, míg szegény egészen komolyan versenyzett, hogy a Capitoliumon költővé koronázzák; a Medici-ház védőszentjeinek szent Cosmas és szent Damian nevenapján, előbb babérkoszorúval és bíborral díszítve, a pápai lakomát szavalatával kellett fölvidítnia és — midőn a nevetéstől már majd megpukkadtak — a vatikáni udvarban az aranyos szerszámmal fölszerelt elefántra ülnie, melyet Nagy Emánuel Portugáliából Rómába küldött; mindezt a pápa Iorgnonán keresztül felülről nézte.¹ Az állat pedig a dobok és trombiták lármájától és a bravo kiáltásoktól megbokrosodott és nem lehetett rávenni, hogy az angyalhídon átmenjen.

Az ünnepinek és a fenségesnek parodiája, mely itt egy díszmenet alakjában lép elénk, akkoriban már hatalmas állást foglalt el a képzőművészetben és a költészetben. A mi a művészetet illeti, jusson csak például eszünkbe az a metszet, mely a Laokoon-csoportot három majomná átalakítva mutatja. Csakhogy az ilyen ritkán volt több vázlatos kézrajznál, némelyikét meg alkalmasint megsemmisítették. A torzkép ismét lényegileg más; Lionardo az arcfintorgatásaiban (a Bibliotheca Ambrosianában) a rútat állítja elő, a mennyiben és a mivel komikus, és e komikus jelleget tetszés szerint fokozza. A költészetnek persze más áldozatot kellett keresnie, mint a milyent p. o. Aristophanesnek szabad volt, a ki komédiájában a nagy tragikusokat léptette föl. De a műveltségnek ugyanazon érettsége, mely a görögöknél bizonyos időpontban a

¹ L. a XIV. kitérést a szakasz végén.

parodiát fakasztotta, azt itt is felvirágoztatta. Már a XVI. század vége felé petrarcaí szerelmi panaszokat és egyéb hasonlókat szonettben kigúnyoltak azzal, hogy utánozták, sőt magából a tizenhét soros formának ünnepiességéből titkolódzó badarsággal csúfot üztek. Az Isteni Színjáték továbbá kiválóképpen kihívta a parodizálást és Lorenzo magnifico az Inferno stílusában a legpompásabb komikumot tudta kifejteni. (*Simposio* vagy *i Beoni*.) Luigi Pulci az ő Morgante-jában világosan utánozza a rögtönzőket, azonfelül az ő költészete és a Bojardóé, már a mennyiben a tárgy fölött lebeg, helylyel közzel a középkori lovagköltészetnek legalább félig tudatos parodiája. A nagy parodista, Teofilo Folengo (1491—1544) azután egészen közvetlenül lát hozzá a dologhoz. Limerno Pitocco neve alatt írja az Orlandinót (1526), a hol a lovagvilág a modern ötletek és életképek nagy sokaságának már csak nevetséges rokokó-kerete; Merlinus Coccajus neve alatt phantastikus csavargóinak tetteit és utazásait rajzolja (1519), szintén erős irányzatos adalékkal, félig latin hexameterekben az akkori tudós eposz komikus apparatusával. (*Opus Macaronicorum*.) Azóta a parodia az olasz Parnassuson állandóan és némelykor valóban fényesen volt képviselve.

A renaissanceközépső emelkedése korában azután az élczet is elméletileg elemzik, és gyakorlati alkalmazhatóságát a finomabb társaságban pontosan megállapítják. Ez a theoretikus: Gioviano Pontano;¹ a beszédről szóló művében, különösen a harmadik és negyedik könyvben, számos

¹ *Jovian. Pontan. de sermone libri VI.* Kiemeli, hogy az élczhez a firenzeieken kívül még különös tehetségek van Siena és Perugia lakosainak (az utóbbit Poggio is mondja, *facetiae*, London 1798. 259. l.); udvariasságból hozzáteszi aztán még a spanyol udvart.

élcz vagy *facetiae* elemzése útján általános elvhez próbál jutni. Hogy az élczet hogyan kell jó társaságban kezelni, arra Baldassar Castiglione tanít Cortigianójában.¹ Természetesen lényegileg csak az a cél, hogy harmadik személyeket komikus és kedves történetek és mondások ujonnan való elmondásával mulattassanak; direct élczek-től inkább óv, mert velők szerencsétleneket bántanak, gonosztevőket túlságosan megbecsülnek és hatalmasokat és a sorstól elkényeztetteket boszúra ingerelnek.² Az ujonnan való elmondást illetőleg is a jó társaságból való embernek az utánzó dramatikában, azaz az arczfintorgatásokban böles mérsékletet ajál. Ezután nemcsak ujonnan való elmondásra, hanem jövődöbeli élczelőknek példaképpül gazdag gyűjteménye következik a szó- és dolog-élczeknek, rendszerint fajok szerint osztályozva, köztük nem egy valóban kitűnő. Sokkal komolyabb és óvatosabb Giovanni della Casának két évtizeddel későbbi tana a finom életmódról;³ a következményekre való tekintettel az élczből és burlából a diadalmaskodás szándékát egészen számkiűzi. Hírnöke ő a reactionnak, melynek be kellett állnia.

Tényleg Olaszország a rágalmak iskolája lett, a milyent a világ többet nem látott, még a Voltaire Franciaországában sem. A tagadás szelleme kiváló mértékben volt meg az utóbbiban és társaiban, de honnan keríthettek volna a mult században annyi alkalmas áldozatot,

¹ Il cortigiano, Lib. II. L. f. s ff. kiad. Baude di Vesme, Firenze 1854. 124. l. ff. Az élcz magyarázata az ellentétből, noha még nem egészen világosan, l. u. i. LXXIII. f. 136. l.

² Pontanus de sermone lib. IV. 3. f. azt ajálja, hogy „ridicula”-val ne éljünk sem nyomorultak, sem hatalmasok ellen.

³ Galateo del Casa, Velencze, 1789. 26. l. ff. 48.

azt a számtalan kitünően és sajátosan kiművelt jellemet, minden nembeli kitünőséget, államférfiakat, papokat, feltalálókat és felfedezőket, írókat, költőket és művészeket, kik azonfelül sajátosságuknak minden tartózkodás nélkül szabad tért engedtek? A XV. és XVI. században azonban ez a nagy sereg igenis létezett és mellette a műveltség általános színvonala rettentő nemzedékét nevelte a szellemes tehetetleneknek, a született gáncsoskodóknak és rágalmazóknak, a kiknek irigysége megkövetelte a maga hekatombáit; ehhez járult azonban még a híres emberek egymásra való irigysége is. Ez utóbbit kimutathatóan a philologusok kezdték: Filelfo, Poggio, Lorenzo Valla stb., míg p. o. a XV. század művészei még majdnem teljesen békés versenyzésben élnek egymás mellett, a mit a művészet történelme tudomásul vehet.

Firenze, a nagy hírnév-vásár ebben, mint mondtuk, darab ideig minden várost megelőz. „Éles szem és gonosz nyelv“ a firenzeiek ismertető jele.¹ Úgy látszik, szelíd gúnyolódás mindennel és mindenkivel volt a köznap érintkezés uralkodó hangja. Machiavelli Mandragolá-jának fölötte érdekes prologusában az erkölcsi erő látható súlyedését, joggal vagy a nélkül, az általános ember-szólásból magyarázza, egyébként kicsinyítőit azzal fenyegeti, hogy ő maga is ért a rágalmazáshoz. Azután következik a pápai udvar, régóta a leggonoszabb és legszellemesebb nyelvek találkozója. Hiszen már Poggio *Facetiae*-i

¹ Lettere pittoriche I. 71. Vinc. Borghini egy levelében 1577. *Machiavelli*, Stor. fior. L. VII. 28. f. azt mondja a fiatal urakról a XV. század közepe után „gli studi loro erano apparire col vestire splendori, e col parlare sagaci ed astuti, e quello che più destramente mordeva gli altri, era più savio e da più stimato.“

a pápai írók hazudozó kamrájából (bugiale) vannak keltezve, s ha tekintetbe vesszük, hány csalódott hivatalvadász, a pártfogoltak hány reményteljes ellensége és versenytársa, az erkölcstelen főpapok hány naplopója volt itt együtt, akkor nem tűnhetik fel, hogy Róma igazi hazája lett épp úgy a bárdolatlan gúnyiratnak, mint a szemlélődő satyrának. Ha azonfelül még hozzávesszük, mit toldott hozzá az általános elégedetlenség a papi uralkodással, továbbá a csöcselék azon ismeretes szükséglete, hogy a hatalmasokra valami szörnyűséget ráfogjon, akkor hallatlan összege kerül ki a gyalázatnak.¹ A ki tehette, legczélszerűbben a megvetéssel védekezett ellene, még pedig ép úgy a jogos, mint a hazug vádakkal szemben — továbbá fényes, vígságos fényüzéssel. Így tett X. Leo és egészen jól számított: bármily rettenetesen bántak vele a gúnyiratszerzők, különösen halála után, egyetemes világfelfogására nem voltak semmiféle befolyással. Gyöngébb lelkeket azonban a kétségbeesés egy neme környékezhett, ha a bűn és még inkább a megszólás őket hálójába kerítette; Ardicino della Porta bíboros p. o. 1491-ben le akarta tenni méltóságát, hogy távoli kolostorba meneküljön.² Lassanként mindenkit rágalommal illettek s minél szigorúbb volt valakinek az erkölce, annál biztosabban keltette föl maga ellen a gonosztságot. Viterbói Fra Egidio híres szónokról, kit érdemei miatt Leo bíborosi méltóságra emelt, és a ki az 1527-iki szerencsét-

¹ V. ö. *Fedra Inghirami* gyászbeszédét Ludovico Podocataróról (megh. 1504. augusztus 25.) *Anec.l. litt. I. 319. l.* -- A botránygyűjtő Massainót *Paul Jor.* említi, *Dialogus de viris litt. illustr.* (Tiraboschi, VII. k., IV. r. 1631. l.)

² V. ö. *Infessura*, Eccard, II. Col. 2000.

lenségkor derék népszerű szerzetesnek is bizonyult,¹ Giovio körülbelül értésünkre adja, hogy asketikus halványságát nedves szalma gőzölgéseivel s hasonlóval conserválta. Giovio ily alkalmakkor igazi curiabeli,² rendszerint előadja a mondókáját, azután hozzáteszi, hogy nem hiszi és végül egy általános megjegyzésével arra látszik utalni, hogy mégis lesz valami a dologban. A római gúny igazi áldozata azonban a jámbor és erényes VI. Hadrián volt; körülbelül megegyezés jött létre, hogy őt csak komikusan kell venni. Hadrián a Laokoon-csoportot megvetéssel „idola antiquorum“ (ókori bálvány-nak) mondotta, a bejárást a Belvederéhez elzárta, Rafael munkáit befejezetlenül hagyta, a színészeket és költőket az udvartól számkiüzte; attól tartottak, hogy a Szent Péter templom számára rendelt összes szobrokból meszet fog égettetni. A Francesco Berni félelmetes tollát mindjárt eleitől fogva maga ellen ingerelte, a mennyiben azzal fenyegetőzött, hogy — nem Pasquino szobrát, mint mondották³ — hanem magukat a pasquillus-írókat fogja a Tiberbe dobálni. Ezt boszulja meg a híres *capitolo* „Adriano pápa ellen“, melyet nem a gyűlölet,

¹ L. gyászbeszédét Anecd. litt. IV. 315. l. Ancona tartomány déli részében parasztsereget gyűjtött, melyet csak az urbinói herczeg árulása akadályozott meg a cselekvésben. Szép reménytelen szerelmi madrigáljait l. *Trucchi*, Poesie ined. III. 123. l.

² Éles nyelvéről VII. Kelemen asztalánál l. *Giraldi*, Hecatommithi, VII. Nov. 5.

³ Az egész állítólagos tanácskozást Pasquino vízbe dobásáról Paul. Jov. (Vita Hadriani) IV. Sixtusról Hadriánra vitte át. — V. ö. Lettere de' principi, I. 114. s ff. Negro levele 1523. április 7-ről. Pasquinónak Márkus napján külön ünnepe volt, melyet a pápa eltiltott.

hanem a megvetés diktál a nevetséges holland-német barbár ellen;¹ a vad fenyegetés a bíborosoknak szól, a kik megválasztották. A döghalál, mely akkor Rómában pusztított, neki tulajdoníttatik;² Berni és mások³ a pápa környezetét is, a németeket, a kik rajta uralkodnak,⁴ ugyanazon hazugsággal rajzolják, a melylyel a mai nagyvárosi tárcza a kicsit nagygyá és a semmit valamivé fújja föl. Az életrajz, melyet Tortosa bíboros megbízásából Paolo Giovio szerzett és a mely voltaképp dicsérő iratnak van szánva, a ki a sorok közt tud olvasni, lehetetlen észre nem vennie, hogy a gúnynak igazi remeke. Nagyon furcsán hangzik (különösen az akkori Olaszországot tekintve) hogyan kérelmezi Hadrián Saragossa káptalannál szt. Lambert állkapcsát; hogy a jámbor spanyolok aztán hogyan diszítik fel kelmével és ékszerrel „mig egy jól kiöltözött pápához meglehetősen hasonlít;“ hogyan vezeti zajos és ízléstelen menetét Ostiából Róma felé; hogyan tanácskozik a Pasquino elsüllyesztéséről vagy elégetéséről; hogyan szakítja hirtelen félbe a legfontosabb tárgyalásokat, mert azt jelentették neki, hogy találva van; és végül, hogyan hal meg szerencsétlen uralom után, mert túlságos sok sört ivott — mire orvosa házáat éjjeli mulatozók megkoszo-

¹ *Gregorovius*, a VIII. 380. l. 381. jegyz. ff. 393. s ff. összeállított helyeken.

² V. ö. *Pier. Valer.* de inf. lit., kiad. Mencken, 178. l. pestilentia quae cum Adriano VI. invecta Romam invasit. V. ö. u. i. 285. l.

³ P. o. *Firenzuola*, Opere (Milano 1802.) I. k. 116. l. Discorsi degli animali.

⁴ V. ö. a neveket *Höflernél*, a bécsi akadémia Sitzungsberichte-iben (1876) 82. k. 435. l.

rúzzák és e fölrírással diszítik: *Liberatori Patriae S. P. Q. R.* (A haza megszabadítójának.) Persze midőn a pápa mindenkitől elvonta az élvezett járadékot, Giovio is elvesztette a magáét és csak azért nyert kárpótlásul javadalmat, mert nem volt „poéta“, azaz pogány.¹ De meg volt írva, hogy Hadrián lesz az utolsó ilyenmű áldozat. Róma szerencsétlensége óta (1527), az élet szörnyű elvetemültségével együtt kihalt lassanként a gonosz emberszólás is.

Mialatt azonban még virágzott, képezte ki magát, különösen Rómában, az újabb kor legnagyobb emberszólója: Pietro Aretino. Egy tekintetet az ő mivoltára fölölegessé teszi, az ő fajtájabeli kisebbekkel foglalkoznunk.

Különösen élte három utolsó évtizedéből (1527—1557) ismerjük, a mely időt a reá nézve egyetlen menedékhelyen, Velenczében töltötte. Innen tartotta az egész dicső Olaszországot az ostromállapot egy nemében, ide folytak ajándékai a külső fejedelmeknek is, a kik tollát használták vagy rettegték. V. Károly és I. Ferencz egyszerre adtak neki nyugdíjat, mert azt remélte mindenik, hogy Aretino a másikat fogja bosszantani; ama levél következtében, (1536) melyben a franczia királyt a törökkel való szövetsége miatt korholja, úgy mondják, hogy a császár neki évenként 200 scudi segélyt ajánlott, ha ilyen hangon folytatja, Ferencz pedig évi 400 scudit, ha a császár dicsőségéről többet nem szól;² Aretino hízelgett mind a kettőnek, azonban természetesen inkább

¹ L. a XV. kitérést a szakasz végén.

² *Atti e memorie delle RR. deputazioni di storia patria*, Modena, 1865, III. 75—81. l.

Károlylyal tartott, mert Olaszországban ő maradt az úr. Miután Károly Tunist legyőzte, (1535) e hang nevetéses istenítéssé fajul; persze nem szabad elfelednünk, Aretino mindig azzal a reménynyel hitegettette magát, hogy Károly segítségével bíboros lesz. Alkalmasint külön pártfogást élvezett mint spanyol ügynök is, a mennyiben beszédével vagy hallgatásával a kisebb olasz fejedelmekre és a közvéleményre nyomást lehetett gyakorolni. Úgy tett, mintha lelke mélyéből megvetné a pápaságot, mert közelről ismeri; az igaz ok az volt, hogy Rómából nem akarták és nem tudták többé díjazni.¹ Velenczéről, mely neki lakhelyet adott, mindig bölcsen hallgatott. A nagyokhoz való minden egyéb viszonya csupa koldulás és alávaló zsarolás.

Aretinónál találkozunk először a nyilvánosságnak ilyen célokra való rendkívüli kihasználásával. A vitairatok, melyeket száz évvel előbb Poggio és ellenfelei váltottak, cél és hang dolgában éppen ily gyalázatosak, de nem számítanak a sajtóra, hanem a fél- vagy a titkos nyilvánosság egy nemére; Aretino az egész és föltétlen nyilvánosságból csinál üzletet; bizonyos tekintetben ő a hirlapírás egyik őse. Időszakonként leveleit és egyéb cikkeit együtt kinyomatja, miután már előbb nagyobb körben foroghattak. Az egyidejű német reformatio publicistikai eszköze lényegileg a füzet, a brochure, bizonyos egyszeri ügyekre való tekintettel; Aretino ellenben hirlapíró abban az értelemben, hogy örökösen alkalmat érez magában a publikálásra.

¹ A ferrarai herczeghez, 1536 január 1. (Lettere, 1539, fol. 39): Most Rómából Nápolyba fog utazni, ricreando la vista avvilita nel mirar le miserie pontificali con la contemplatione delle eccellenze imperiali.

A XVIII. század éles tollaival összehasonlítva, megvan Aretinónak az az elsőbbsége, hogy nem terheli meg magát elvekkal, sem fölvilágosítással, sem philanthropiával vagy egyéb erénnyel; egész málhája az ismeretes jelszó: „Veritas“ odium parit. („Igazság“ gyűlöletet szül.) Nem is került ő azért soha hamis helyzetbe, mint p. o. Voltaire, a ki kénytelen volt Pucelle-jét megtagadni és egyebet holtáig rejtegetni; Aretino mindenre kitette a nevét és még később is nyíltan dicsekedett hirhedett Ragionamenti-eivel. Írói tehetsége, világos és élezett prózája, az emberek és a dolgok gazdag megfigyelése minden körülmények közt figyelemre méltóvá tennék, bár a voltaképi műremek conceptiójára, például egy vigjáték valódi drámai tervezetének megalkotására képtelen volt; ehhez járul aztán még a legdurvább s a legfinomabb gonoszszágon kívül a grotesk élcznek fényes tehetsége, a melyre nézve egyes esetekben nem marad Rabelais mögött.¹

Ilyen körülmények között, ilyen szándékokkal és eszközökkel megy prédájának neki vagy egyelőre körülötte. A mód, a hogy VII. Kelement felszólítja: ne panaszkodjék és ne forraljon boszút, hanem bocsásson meg,² mialatt az elpusztított Róma jajveszéklése az angyalvárig, a pápa börtönéig felhat, az egy ördögnek vagy egy majomnak hangos gúnyolódása. Némelykor, ha semmi kilátása nincs ajándékokra, dühe vad ordításba tör ki, mint például a salernói fejedelemhez írt capitulóban. Ez egy darabig fizette és nem akarta tovább fizetni; ellenben úgy tetszik, hogy a rettenetes Pier-

¹ P. o. a capitulóban, melyet Albicantéhoz, egy rossz költőhöz intézett; a helyeket, sajnos, lehetetlen idézni.

² Lettere, Velence, 1539, Föl. 12, 1527, május 31.

luigi Farnese, Párma hercege, sohasem vett róla tudomást. Minthogy ez az úr, úgy látszik, a jó hírnévről általában lemondott, nem volt könnyű dolog őt boszszantani; Aretino megkísérti, midőn azt mondja róla,¹ külsőre olyan mint a rendőr, molnár vagy pék. Legnevetesebb Aretino a koldulás tiszta, bánatos kifejezésében, mint p. o. az I. Ferenczhez intézett capitolóban; a fenyegetéssel és hízélgéssel vegyes leveleit és költeményeit ellenben, minden furcsaságuk mellett, sohasem fogják nagy megbotránczás nélkül olvashatni. Olyan levél, mint a Michelangelóhoz címzett, 1545 novemberből,² nincs több a világon; minden bámulata mellett (a végítélet napja miatt) megfenyegeti vallástalanság, szemérmertlenség és (II. Gyula örökösein elkövetett) lopás miatt, és kérlelő utóiratban hozzáteszi: „Csak azt akartam kegyednek megmutatni, ha ön *divino* (di-vino) én sem vagyok *d'aquaból*.“ Aretino ugyanis tartott rá — alig tudni, örült önhittségből vagy pedig minden hírnevesnek elferdítésén való kedvtelésből-e — hogy őt, a mint hízélgőinek egyike megcselekedte, szintén isteninek nevezék, és elérte, hogy egyik levelezője új János evangelistának, egy másik pedig éppenséggel isten fiának monddta. Sőt személyes hírnév dolgában annyira vitte, hogy Arezzóban szülőházát a város egyik látványosságának tartották,³ hogy egy patak, mely házának egyik részét mosta, Aretinónak neveztetett és a lovak egy faja az ő nevét nyerte. Másrészt persze voltak olyan hónapjai is,

¹ A Cosimóhoz intézett első capitolóban.

² *Gaye*, Carteggio, II. 332. l.

³ L. az arczátlan levelet 1533-ból, *Lettere pittor*, I. Append. 34. — V. ö. fenn 197. l. Petrarca születése házáat ugyanazon Arezzóban.

a midőn Velenczében nem merte háza küszöbét átlépni, nehogy valamely felbosszantott firenzeinek, p. o. az ifjabb Strozzinak kezeibe kerüljön; törzsúrásokból és szörnyű ütlegből is kijutott neki,¹ noha mind ennek nem volt meg az a hatása, a melyet Berni neki egy elhíressült szonettben megjövendőlt; a saját házában szélütésben halt meg.

A hízelgésben megfigyelésre méltó különbségeket tesz; nem-olasznak otrombán és vastagon találja föl,² Cosimo firenzei herczeg előtt ellenben egész más színben jelenik meg. Szépségét dicsőíti az akkor még fiatal herczegnek, a kiben tényleg Augustusnak e tulajdonsága nagy mértékben megvolt; dicsőíti erkölcsös életét melléktelenséggel Cosimo anyjának, Maria Salviatinak pénzüzleteire és befejezi nyöszörgő koldulással a nagy drágaság miatt stb. Hogy pedig Cosimo neki nyugdíjat adott,³ még pedig különben való takarékoságához képest meglehetősen sokat (az utolsó időkben 160 aranyat évenként), abban bizonyára közrehatott az arra való tekintet, hogy Aretino mint spanyol ügynök veszedelmes lehet. Aretino egy lélekzetre gúnyolta és csúfolta Cosimót és egyuttal azzal fenyegette a firenzei ügyvivőt, ki fogja eszközölni, hogy a herczeg

¹ L'Aretin, per Dio grazia, è vivo e sano,
Ma'l mostaccio ha fregiato nobilmente,
E più colpi ha, che dita in una mano.
(Mauro, capitolo in lode delle bugie.)

² L. p. o. a lotharingiai biboroshoz intézett levelét, Lettere, Velence, 1539, fol. 29, 1534 nov. 21-ről, valamint a X. Károlyhoz intézett leveleit, a hol egyebek közt az a szólás fordul elő, hogy nincs ember, ki Istenhez közelebb állna, mint Károly.

³ L. a következőre nézve *Gayc*, Carteggio II. 336., 337., 345. l.

öt visszahíja. És ha a Medici végre tudta is, hogy V. Károly átlátott rajta, mégsem akarhatta, hogy a császári udvarnál aretinói élczek és gúnyversek jöjjenek róla forgalomba. Igen csinos, föltételes hízelgés az is, melyet Marignano hirhedt marchesejéhez intéz, ki mint „Musso várnagya“ (l. 35. l.) saját államot próbált alapítani. A küldött 100 scudit e szókkal köszöni meg Aretino: „A mely tulajdonsággal egy fejedelemnek rendelkeznie kell, az megvan kegyelmességében és ezt kiki belátná, ha a minden kezdetnél mellőzhetetlen erőszakosság kegyelmességedet még kissé ridegnek (aspro) nem mutatná.“¹

Többször mint valami különöset emelték ki, hogy Aretino csak a világot káromolta, nem az istent is. Hogy ő mit hitt, különben való magatartása mellett merőben közömbös, épp úgy az épületes iratok is, melyeket csak külső tekintetekből² szerzett. Különben igazán nem tudom, miért jutott volna eszébe istent káromolnia. Nem volt ő tanár, sem elmélkedő vagy író; nem is zsarolhattott istentől fenyegetésekkel vagy hízelgésekkel pénzüsszegeket, megtagadásuk tehát nem ingerelhette káromlásra. Haszonnal nem járó fáradságra pedig az ilyen ember nem adja magát.

¹ Lettere, Vel., 1539, Fol. 15. 1529 junius 16-ról. V. ö. ezzel az ugyanahhoz intézett érdekes levelet 1528 április 15-ről. Fol. 212. Egyébiránt meg van a marchesének egy levele Aretinóhoz 1538 febr. 4-ről, Lettere, Aretino (1874) I. 32. l. a milanói börtönből, melyből azt lehet következtetni, hogy Aretino hű maradt a marcheséhez akkor is, midőn ez fogságban volt.

² Talán a piros kalapra való remény vagy az inquisitio kezdődő véritéletei miatt, a melyeket 1535-ben éles szókkal feddeni mert (l. id. h. Fol. 37), de melyek az intézménynek 1542-ben történt újjászervezése óta hirtelen megsokasodtak és mindent elnémítottak.

Jó jele a mai olasz szellemnek, hogy az ilyen jellem és az ilyen működés teljesen lehetetlenné vált. De a történeti szemlélődés szempontjából Aretino helyzete mindig fontos marad.

K i t é r é s e k.

IX.

(A 183. laphoz.)

Ide egy fölötté érdekes mű tartozik. Petrus Alcyonius ily című művében: *Medices Legatus de exilio libri duo*, Vel. 1525. (Lenyomatva: Mencken, *Analecta de calamitate literatorum*, Lipcse 1707. 1—250 l.) a számkivetésnek, hosszú és bőbeszédűséggel fárasztó, fejtegetést szentel. Kísérletet tesz benne a három okot, a melyek miatt a számkivetés bajnak mondatik, — ugyanis 1. mert a számkivetettnak a hazáján kívül kell élnie, 2. mert a becsületet otthon el kell vesztenie, 3. mert rokonok és barátok nélkül kell ellennie — logikai fejtegetésekkel és történeti példákkal megczáfolni és arra a következtetésre jut, hogy a számkivetés nem baj. Okoskodása e tételben ormol: *Sapientissimus quisque omnem orbem terrarum unam urbem esse ducit. Atque etiam illam veram sibi patriam este arbitratur, quae se peregrinantem exceperit, quae probitatem, pudorem, virtutem colit, quae optima studia, liberales disciplinas amplectitur, quae etiam facit, ut peregrini omnes honesto otio teneant statum et famam dignitatis suae.*

X.

(A 198. laphoz.)

Boccaccio, *Vita di Dante* 39. l. Cassius, a kiről itt szó van, nem mint az előbbi kiadások hitték, az ismeretesebb

C. Cassius Longinus, a főösszeesküvő Caesar ellen. Ezt barátja és párthíve Brutus a Philippinél történt csata után Thasosban temette el, neki, tehát, a mennyire tudjuk, Parmával semmi köze. Hanem értetődik alatta az — elegikus, epigrammatikus és drámai — költő: Cassius *Parmensis*, szintén egyike Caesar gyilkosainak, a kiről azonban az sem valószínű, hogy a Philippi mellett vívott harcokban résztvett. Őt Augustus mint a megmaradt összeesküvők közt utolsót, Sueton. Octavian. 4 szerint azonban személyes sérelemért való büntetésül is az actiumi csata után Athénben megölette. Hogy ennek a férfinak a holtteste Athénből könnyen kerülhetett volna Parmába, hogy továbbá az egész ókor felfogásának megfelelően, Augustus vérbeli rokonai mellett való eltemetését meg nem akadályozta volna, ki akarná ezt már eleitől fogva tagadásba venni? (Ez egész megjegyzést Paul tanár berlini gymnasiumi igazgató szíves értesítésének köszönöm.)

XI.

(A 198. laphoz.)

Hogy Carlo Malatesta Vergilius szobrát ledöntette és a Mincióba dobatta, még pedig állítása szerint haragjában azon tisztelet miatt, melyben Mantua lakosai azt részesítették, általánosan elfogadott tény, melyet különösen az a támadás is bizonyít, melyet P. P. Vergerio C. M. ellen 1397. írt: De diruta statua Virgili P. P. V. eloquentissimi oratoris epistola ex tugurio Blondi sub Apolline, kiad. Marco Mantova Benavides (h. és é. n., mindenesetre Padua 1560 előtt). Már ez iratból kitetszik, hogy megszerkesztéseig a szobornak újra való felállítása meg nem történt; vagy talán éppen a támadás következtében állították föl újra? Bartholomaeus Facius (de vir. ill. 1456.) 9. l. s ff. P. P. V. életében így mondja: Carolum Malatestam invectus, Virgili statua, quam ille Mantuae

in foro everterat, quoniam gentilis fuisset, *ut ibidem restitueretur, effecit*, de ő magában álló tanu. Hiányzanak ugyan, a mennyire én tudom, Mantua akkori történetéhez korabeli krónikák (Platinae hist. Mant., *Murat.* XX. az egész tényről semmit sem említ), csak Ciriaco Anconából, a ki (1425 és 1451 között) Mantuát Virgil iránt való szeretetből, meglátogatta (itinerarium, kiad. Mehus, 28. l.) látta a városban „marmoreum tam sanctissimi poetae simulacrum suo cum dignissimo epigrammate“. De nem tudom, ez első ízben Voigt-tól, Wiederbelebung l. 579. l. 3. jegyz., idézett hely ugyanazon vagy a közvetlenül utána következő időnek ellenkező bizonyosságaival hogyan egyezhető össze. Mert a későbbi történetírók megegyeznek abban, hogy a szobor nem állíttatott fel újra. Bizonyításul l. Prendilacqua, Vita di Vitt. di Feltre, csakhamar 1446 után írva (1871. kiad. 78. l.), a hol a ledöntésről, de nem az újrafelállításról van szó, l. továbbá erről a főművet Ant. Possevini jun., Gonzaga, Mantua 1628, a hol a 486. l. elbeszéli az oszlop ledöntését, a nép zúgolódását, sőt erőszakos ellenállását és a megnyugtató adott fejedelmi *ígéretet*, hogy az oszlop újra fel fog állíttatni, de hozzáteszi: Nec tamen restitutus Virgilius est. Sőt mi több: 1499. márcz. 17. Jacopo d'Hatry azt írja Estei Izabellának (fenn 56. l. s ft.), hogy a fejedelmének abbeli szándékáról, miszerint Vergiliusnak Mantuában szobrot akar állítani, Pontanóval beszélt, a ki elragadtatva a gondolattól felkiáltott, hogy Vergerio, ha még élne, még jobban örülne neki „che non se attristò, quando el conte Carolo Malatesta persuase abuttare la statua di Virgilio nel fiume“. A levélíró azután a felállítás módjára tér át és a feliratra: „P. Virg. Mantuanus“ és „Isabella Marchionissa Mantuae restituit“ és arra, hogy Andrea Mantegna bizonyára a legalkalmasabb volna e mű végrehajtására. (A rajzot és az épen megbeszélt levelet közli Baschet: Recherches de documents d'art et d'histoire dans les archives de Mantua: documents inédits concernant la personne et les oeuvres d'Andrea Mantegna; Gazette des beaux-arts XX. 1866, 478—492. l., különö-

sen 486. ff. (E levélből világosan kitetszik, hogy C. Malatesta Vergilius oszlopát nem állíttatta fel újra. Comparetti: Virgilius a középkorban, a történetet Burckhardt szerint mondja el, de a forrás megemlítése nélkül. Mint különöséget említem, hogy Leopoldo Camillo Volta (Prose e poesie pel giorn natalizio di Virgilio 53. l.) általában kétkedik, hogy az oszlopot ledöntötték volna és pedig mint Rosmini, Vita di Vitt. da Feltre 36. l. a jegyz. mondja: non senza ragione!

XII.

(A 201. laphoz.)

Petrarca Trionfo című idézett művében csak ókorbeli férfiakat említ, gyűjteményes művében meg: de rebus memorandis, csak keveset említ kortársairól; Boccaccio casus virorum illustrium című művében (a férfiak közé azonban a legutolsó helyen tárgyalt Philippa Catinensis-en kívül még egy sor asszony van felvéve — még Juno istennő is —) csak a nyolczadik könyv vége és az utolsó, a kilenczedik könyv van az ókor utáni időnek szentelve. Majd kizárólag az ókorra tartozik Boccaccio érdekes műve is: de claris mulieribus. E vával kezd, azután 97 asszonyt tárgyal az ókorból és hetet a középkorból, Johanna pápánőtől kezdve nápolyi Johanna királynéig. Épp úgy még sokkal később Raph. Volaterranus, Commentarii urbani-ban csak a 21. könyv, mely az anthropologia kilenczedik könyve; pápákat és császárokat a 22. és 23. könyvben külön tárgyal. Az ágostonrendi Jacobus Bergomensis művében: de claris mulieribus, (1497. nyomt. de alkalmasint előbb íródott) v. ö. 179. l. 1. jegyz. túlnyomó az ókor és még inkább a legenda; fol. 140-től fogva néhány olasz nő becses életrajza következik, a kik közül néhányat fönt idéztem. Egynéhány korbeli, többnyire jegyzetszerű nőéletrajz Vespa-

siano da Bisticcitől ered (Arch. stor. ital IV. 1. 430. l. ff.). Scardeonius (de antiquitate urb. Patav., Graev. thesaur. antiqu. Basel 1560. VI., III., Col. 405 ff.) csupa híres páduai nőt sorol fel: mindenekelőtt a népvándorlás korából egy legenda vagy monda következik; azután szenvedélyes tragédiák a XIII. és XIV. század pártharczaiból; erre egyéb bátor hősi nők; a kolostor-alapítónő, a politikai tanácsadónő, az orvosnő, sok és kitűnő fiak anyja, a tudós, a parasztlány, ki ártatlanságáért meghal, végül a XVI. század szép és művelt asszonya, a kiről mindenki költeményeket ír; végezetül a költőnő és a novellaíró. Egy századdal később mind e híres páduai asszonyokhoz még a tanárnő járult volna.

XIII.

(A 201. laphoz.)

Bartolomeo Facio és Paolo Cortese. Bartholomaei Facii de viris illustribus liber, kiad. először L. Mehus (Firenze 1745). A könyvet egyéb történeti iratai által ismeretes, a nápolyi Alfonso király udvarán élő szerző, Alfonso király történetének befejezése után (1455) kezdte és mint Hunyady harczaira való czélzások valamint az is mutatja, hogy nem tudja, hogy Enea Silvio biboroszi méltóságra emeltetett, nyilván 1456. fejeztetett be (V. ö. ellenben Vahlen, Laurentii Vallae opuscula tria Bécs 1869. 67. lap 1. jegyz.). A kortársak sohase idézik, a későbbiek csak ritkán. A szerző a könyvben a híres férfiakat „aetatis memoriaeque nostrae” akarja rajzolni és azért valóban csak olyanokat említ, a kik a XIV. század negyedében születtek és a XV. közepe táján még éltek vagy röviddel azelőtt meghaltak, többnyire olaszok felsorolására szorítkozik, kivéve művészeket és fejedelmeket; ez utóbbiak közül megemlékezik Zsigmond császárról és brandenburgi Albert Achillesről; az egyes életrajzok

egymás mellé sorolásában nem igazodik sem az időrend, sem a hírnév után, melyet az egyesek élveztek, hanem összeállítja őket „ut quisque mihi prior occurrerit“ és az a szándéka, hogy a kiket talán kifelejtett, egy második részben pótolni fogja. A híres embereket 9 szakaszban tárgyalja, majdnem mindenik elé bevezetést tesz különösen kiváló sajátosságaikról: 1. költők, 2. szónokok, 3. jogtudósok, 4. orvosok (függelékben néhány philosophus és theologus), 5. festők, 6. szobrászok, 7. előkelő polgárok, 8. hadvezérek, 9. fejedelmek és királyok. Az utóbbiak közül V. Miklós pápát és nápolyi Alfonso királyt különösen kimerítően és beható figyelemmel tárgyalja. Egyébként csak rövid, többnyire dicsérő életrajzokat közöl, melyek hadvezéreknél és fejedelmeknél tetteik felsorolására, művészeknél és íróknál műveik felemlítésére szorítkoznak. A műveknek egyenkint való leírásáról vagy megítéléséről szó sincs, csak némely műtárgyaknál, különösen olyanoknál, melyeket maga látott; lesz kimerítőbb; épp oly kevésbé találkozni az egyes személyek jellemzésével és méltatásával, sőt a nevezettek csak egészen általános dicséretekben részesülnek, vagy kénytelenek nevöknek minden egyéb megjegyzés nélkül való említésével beérni. Önmagáról is a szerző alig beszél valamit; legfőlebb azt említi, hogy Guarino volt a tanítója, hogy Mannetti oly tárgyról írt könyvet, melyet ő (Facijs) is tárgyalt, hogy Bracellius a földije és veronai Pisano festő vele ismerős (17., 18., 19., 48. lap.) de elhallgatja p. o. Lor. Vallanál heves vitáit e tudóssal. Ellenben el nem mulasztja, hogy kifejezést ne adjon törökgyűlöletének és vallásosságának (64. l.), hogy olasz hazafiságában a svájcziaikat barbároknak ne mondja (60. l.) és hogy P. P. Vergeriusról ne mondja: dignus qui totam in Italia vitam scribens exegisset (9. l.).

Valamennyi híres ember között nyilván a tudósokat és ezek között az „oratores“-eket, a kiknek majdnem könyve egy harmadát szenteli, becsüli legtöbbre; mindazáltal a jogászok hírneve előtt meghajol és egész különös előszeretettel tanusít az orvosok iránt,

kik között igen ügyesen megkülönbözteti a theoretikusokat és a praktikusokat s az utóbbiakról sikerült diagnosisekat és operatiókat mond el. Hogy az orvosokkal összeköttetésbe hozza a theologusokat és a philosophusokat, ép oly különös, mint hogy az orvosokat tárgyaló szakaszra közvetlenül a festőké következik, a kik pedig, mint ő maga mondja, legközelebbi rokonságban a költőkkel állanak. A tudományosság iránt való nagy tisztelete ellenére, mely abban is mutatkozik, hogy a tudósokat kegyelő fejedelmeket külön is megdicséri, sokkal inkább udvari ember, semhogy az egyes tudósoknál a fejedelmi kegynek általok élvezett bizonyságait fel ne sorolja és a fejedelmeket a nekik szentelt szakasz bevezetésében olyanokul be ne mutassa, a kik „veluti corpus membra, ita omnia genera, quae supra memoravimus, regunt ac tuentur.”

Könyvünk nyelve egyszerű, minden pompa nélkül és tartalma, a mű rövidege mellett, nem egy tanulságos megjegyzést nyújt, csak kár, hogy Facius a rajzoltak életviszonyaival behatóbban nem foglalkozik és az általa említett művek felsorolását tartalmukat jelző vagy értéküket meghatározó pár szóval meg nem toldja.

Sokkal szűkebb körre terjed Paolo Cortese (szül. 1465 † 1510) művének tartalma: De hominibus doctis dialogus (először megjelent Firenze, 1734). Ez a mű, mely 1490-ben íratott, mert Antonius Geraldinust holtaknak mondja, a ki 1488-ban meghalt és Lorenzo Medicinek van ajálva, a ki csak 1492-ig élt — Faciusnak egy emberöltővel előbb írt művétől nemcsak abban különbözik, hogy a nem-tudósokat mind kizárja, hanem némely belső és külső körülménynél fogva is. Mindenekelőtt az alaknál fogva, mely beszélgetés a szerző és két beszélgető, Farnese Sándor és Antonius között: így sok kitérés áll elő, és az egyes személyek tárgyalása is nagyon egyenlőtlen; azután magánál a tárgyalás módjánál fogva is. Míg Facius csak korának embereiről akar tudósítani, addig Cortese csak holtakról szól, részben rég megholtakról, úgy hogy ezek fölvételével körét jobban tágítja,

mint az élők kizárásával szűkíti: míg Facius műveket és tetteket, mintha ismeretlenek volnának, csak jelentésttevéleg állítja össze, addig Cortese az írói működésről, melyet ismertnek föltételez, ítéletet mond. Ezt az ítéletet pedig megszabja humanistikus megbecsülése az ékesszólásnak, a melynél fogva csak az az igazán jelentékeny, a ki az eloquentiában, azaz a latin nyelvnek classicus cicerói kezelésében kiválótt tudott produkálni. Dantét és Petrarcat ezért csak módjával dicséri és azért korholja, hogy a rendelkezésükre álló erőből túlságosan sokat vontak el a latintól és fordítottak az olaszra: Chrysaloras-t, a görög nyelv tanulmányozásának megalapítóját Olaszországban új szellemi föllendülésre ösztönzőnek mondja; Guarinót dicsőíti, hogy ő az, a ki a tökéletes ékesszólást legalább felhőn keresztül szemlélte. Leonardo Aretino az, a ki kortársainak már „aliquid splendidius” nyújtott; Enea Silvio pedig szerinte az, „in quo primum apparuit saeculi mutati signum.” Ez az álláspont lép teljesen előtérbe: talán soha senki oly egyoldalúan el nem foglalta, mint Cortese; mint a német mesterdalnokok figyelő-mestere ügyel a nyelvre és csak a nyelvbeli kifejlődés nagyobb vagy kisebb tökéletessége szerint jelöli ki mindenkinek a maga helyét. Hogy Cortese módjáról fogalmat adjak, halljuk megjegyzését egyik elődjéről, a ki szintén egy nagy életrajzi gyűjteményes munka szerzője, Sicco Polentoné-ról: Ejus sunt viginti ad filium libri scripti de claris scriptoribus, utiles admodum qui jam fere ab omnibus legi sunt desiti. Est enim in judicando parum acer, nec servit aurium voluptati quum tractat res ab aliis ante tractatas; sed hoc ferendum. Illud certe molestum est, dum alienis verbis sententiisque scripta infarcit et explet sua; ex quo nascitur maxime vitiosum scribendi genus, quum modo lenis et candidus, modo durus et asper appareat et sic in toto genere tanquam in unum agrum plura inter se inimicissima sparsa semina.

A többit még csak ily körülményességgel sem tárgyalja; a legtöbbel néhány rövid mondattal végez: soka-

kat csak megemlít, a nélkül hogy csak egy szót is hozzá tenne. Mindazáltal sokat tanulhatni ítéleteiből, bár nem helyeselhetni őket mindig. Egyes részletekre itt ki nem térhetek, különösen mivel néhány jellemző megjegyzését fönt fölhasználtam; egészükben meg lehetős világos képet adnak arról, hogyan emelkedik ítéletében egy későbbi külsőleg fejlettebb kor egy korábbi fölé, a mely bensőségben nálánál talán gazdagabb volt, de külső ügyességben mindenesetre tökéletlenebb.

Faciust, az első helyen tárgyalt mű szerzőjét, említi ugyan, de épen ama művét mellőzi hallgatással; mint Facius, Cortese is alázatos udvari ember, csak hogy ő nála Lorenzo Medici foglalja el azt a helyet, melyet amannál nápolyi Alfonso foglalt el; mint amaz, ez is hazafias, a ki külföldit csak kelletlenül dicsér, és ha mégis kénytelen vele, azonnal biztosít róla, hogy a hazait nem akarja kisebbiteni. (48. l. midőn Janus Pannonius-ról szól.)

Adatokat Corteséről művének kiadója, Bernardus Pape-
rinus állított össze; pótlendő ez azzal, hogy L. B. Alberti novellájának latin fordítása: Hippolytus et Dejanira, első ízben Opere di L. B. A. III. k., 439 egész 463. l. nyomtatásban megjelent.

XIV.

(A 213. laphoz.)

A lorgnont nemcsak Rafael arczképéből veszem (ujabban több helyütt újra kiadva, így Springer: Michelangelo und Rafael, Muntz: Rafael, L. Geiger: Renaissance und Humanismus) a hol inkább nagyító üvegnek vehetni az imakönyv miniaturjainak megtekintése céljából, hanem Pellicanus egy jegyzetéből, mely szerint Leo szerzetesek felvonuló processióját egy *specillum*-on át nézte (v. ö. Pellicanus Chronikon, kiad. Riggenbach B. Basel 1874, 61. l.) és a *cristallus concava*-

ból, melyet Giovio szerint a vadászaton használt. (V. ö. Leonis vita auctore anon. conscripta, Roscoenál a függékben.) Atilius Alessius (Baluz. Miscell. IV. 518) ezt olvassuk: oculari ex gemina (gemma?) utebatur, quam manu gestans, signando aliquid videndum esset, oculis admovebat. Ellenben Ariosto azt mondja X. Leóról; veduto non credo che m'abbia, chè dopo che è papa non porta più l'occhiale. (Lod. Ariosto, Bened. Fantini-hez 1513, április 7. Lettere di L. A. 1866, 17. l.) Továbbá Pauluzo egy levelében Rómából 1518 márczius 8 (Gazette des beaux arts, 1863, I. k. 443. l.) „a pápa nézte a színdarabot, miután szemüvegével magát ellátta.“ A Medici-család rövidlátósága örökös volt. Már Lorenzo rövidlátó volt és azt válaszolta sienai Bartolommeo Soccininak a ki úgy vélekedett, hogy Firenze levegője árt a szemeknek: e quella di Siena al cervello. X. Leo közellátósága is közimondásos volt. Választása után a vatikán-templomba vésett számot MCCCCXL a római satyrikusok a következő mondásra magyarázták; *Multi coeci Cardinales creaverunt coecum decimum Leonem.* (V. ö. Shepherd-Tonelli. Vita del Poggio II. k., 23. l. s ff. s az ott idézett helyeket. Sannazaro epigrammja Leo ellen: *Caeculus in Epigramm. Lib. II.*)

XV.

(A 220. laphoz.)

Fölötte jellemzők Róma hangulatára VI. Hadrián idejére Pier. Valerian. szavai is, de infel. lit. kiad. Mencken, 382. l.: *Ecce adest Musarum et eloquentiae totiusque nitoris hostis acerrimus, qui literatis omnibus inimicitias minitaretur, quoniam, ut ipse dictitabat, Terentiani essent, quos cum odisse atque etiam persequi coepisset voluntarium alii exilium, alias atque alias alii laticbras quaerentes tam diu latuere quoad Dei beneficio altero imperii anno decessit, qui si aliquanto diutius*

vixisset, Gothica illa tempore adversus bonas litteras videbatur suscitaturus. — Egyébiránt az általános gyűlölet Hadrián ellen részben onnan is eredt, mert nagy pénzszükében lévén, direct adót vetett ki. Ranke, Pápste I. 411. l. — Az eddig idézettel ellentétben hadd említsük meg azonban azt is, hogy akadtak egyes költők, a kik Hadriánt dicsőítették; v. ö. a Coryciana (Róma 1524) egyes helyeit, kül. JJ2 b. ff.

HARMADIK SZAKASZ.

Az ókor uj életre ébresztése.

ELSŐ FEJEZET.

Előleges megjegyzések.

Midőn kulturtörténeti áttekintésünk e pontjához értünk, meg kell emlékeznünk az ókorról, melynek „ujjászületése“ egyoldalúan az egész korszak nevévé lett. Az eddig rajzolt állapotok a nemzetet megrázták és megérlelték volna az ókor nélkül is, és az ezután fölsorolandó új szellemi irányok közül is a legtöbb bizonyáranála nélkül is képzelhető; de mint az eddigit, úgy a következőt is az ókori világ behatása többféleképp színezi és bár a dolgok lényege nélküle igenis, de nyilvánulása módja az életben mégis csak vele és általa érthető és létezhetik. A „renaissance“ nem volna az a nagy világtörténeti szükségesség, ha oly könnyen el lehetne tőle vonatkozni. Ahhoz pedig mint e könyv egyik főtételehez ragaszkodnunk kell, hogy nem a renaissance egyedül, hanem benső szövetsége a mellette fönnállott olasz népszellemmel hódította meg a nyugati világot. A sza-

badtság, melyet ez a népszellem a mellett megóvott, nagyon egyenlőtlen és ha p. o. csupán az új latin irodalmat tekintjük, gyakran nagyon csekélynek tetszik; a képzőművészetben azonban és több más körben e szabadság felülmúlva nagy és a szövetség ugyanazon népnek egymástól messze fekvő két kulturkorszaka között, minthogy fölülte önálló volt, azért jogosnak és termékenynek bizonyul. A többi nyugat dolga volt aztán az Olaszországból jövő nagy ösztönzést magától elhárítani, vagy pedig félig vagy egészen elsajátítani; a hol az utóbbi történt, ott kár középkori kulturformáink és képzeink korai elpusztulásáról panaszkodnunk. Ha védhették volna magokat, még ma is megvolnának. Ha amaz elegikus elmék, kik azokba visszakíváncsoznak, csak egy óra hosszat volnának kénytelenek bennök meglenni, nagyon türelmetlenül kívánnák a friss levegőt. Hogy az olynemű nagy processusok alkalmával nem egy nemes virágtönkremegy, mielőtt a hagyomány és költészet örök életet biztosítana számára, bizonyos; de az egész nagy eseményről azért kár kívánni, hogy bár meg se történt volna. Ez az esemény abban áll, hogy az egyház mellett, mely eddig (és már nem sok időre) a nyugatot összetartotta, egy új szellemi közeg támad, mely Olaszország felől elterjedvén, légköre lesz minden műveltebb európainak. A legerősebb megrovás, melylyel ez új szellemet illethetni, az, hogy népietlen, hogy csak most különül el egymástól szükségképen a művelt és műveletlen elem egész Európában. Ez a megrovás azonban egészen alaptalan, mihelyt kénytelenek vagyunk bevallani, hogy a dolog, noha tisztán fölismerik, még ma sem mellőzhető egészen. És ez az elkülönülés azonfelül Olaszországban korántsem oly rideg és kérlelhetetlen, mint egyebütt. Hiszen leg-

nagyobb műköltőjüket, Tassót, a legszegényebbek is olvassák.

A római-görög ókor, mely a XIV. század óta az olasz életbe oly hatalmasan belenyult, mint a kulturának támasztéka és forrása, mint a létnek czélja és ideálja, részben mint tudatos új ellentét is, ez az ókor helylyelközzel az egész középkorra, még Olaszországon kívül is, rég befolyással volt. Az a műveltség, melyet Nagy Károly képviselt, a VII. és VIII. század barbárságával szemben lényegileg renaissance volt és nem is lehetett egyéb. Valamint ezután az észak román építészetébe az ókortól örökölt általános alapvető formáin kívül feltűnő s egyenesen antik formák is belopóznak: azonképen vette föl magába az egész kolostori tudományosság is lassanként az anyag nagy tömegét római szerzőkből és Einhart óta még stilusukat is utánozták.

Az ókor azonban egészen másként ébred újra Olaszországban, mint északon. Mihelyt itt a barbárság megszűnik, a még félig ókori népnél előidejének ismerete jelentkezik; ünnepli és vissza akarja idézni. Olaszországon kívül az ókor egyes elemeinek tudós és elmélődő fölhasználásáról van szó, Olaszországban tudós és egyúttal népszerű érdemleges állásfoglalásról az ókor mellett általában, mert itt az ókor nem egyéb, mint visszaemlékezés a saját régi nagyságára. A latinnak könnyen érthetősége, a még meglevő emlékeztetések és emlékjelek nagy tömege ezt a fejlődést hatalmasan előmozdítja. E fejlődésből és a germán-longobard állami intézményekben megnyilatkozó, közben mégis megváltozott népszellemnek, továbbá az általános európai lovagságnak, az észak egyéb kulturai befolyásainak, a vallásnak és egyháznak ellenhatásából nő ki azután az új egész:

a modern olasz szellem, mely arra volt hivatva, hogy a nyugatnak irányadó példaképe legyen.

Hogyan éled föl a régiség a képzőművészetekben, mihelyt a barbárság megszűnik, világosan látszik p. o. a toskánai építkezéseknél a XII. és a szobroknál a XIII. században. A költészetben sem hiányzanak a párhuzamok, ha föl szabad tennünk, hogy a XII. század legnagyobb latin költője, sőt az, ki az akkori latin költészet egy egész fajtájában hangadó, olasz ember volt. Azt értem, ki az úgynevezett *Carmina Burana*¹ legjobb darabjait írta. Korlátlan öröme a világban és élvezeteiben, melynek védőszellemeül a régi pogány istenek újra megjelennek, mialatt a szentek és keresztény hősök helyébe Catók és Scipiók lépnek, gyönyörűen árad a rímes szakokban. A ki egyhuzamban olvassa, azt a feltevést, hogy bennök olasz, valószínűleg lombard szólal meg, alig fogja magától elutasíthatni; de támogathatni e nézetet határozott okokkal is.² Bizonyos mértékben a *Clerici vagantes* latin költészete a XII-ik században feltűnő nagy frivolitásukkal egyetemben közös európai termék ugyan de, a ki a *de Phyllide et Flora*³

¹ *Carmina Burana*, a „Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart“ XVI. k. (Stuttg. 1847.) Ujra kiadta Osterley, Boroszló 1883.

² L. a XV. függelék a szakasz végén.

³ *Carm. bur.* 155. l. csak töredék; egészen közli Wright, Walther Mapes (1841) 258. l. V. ö. Hubatsch 27. l. s ff., ki arra utal, hogy egy Franciaországban többszörösen feldolgozott történet szolgál alapul. *Aest. inter. Carm. bur.* 67. l. *Dum Dianae*, *Carm. bur.* 124. l. Ókori e költeményekben: *Cor patet Jovi*; ókori névvel illeti a kedvest; egy ízben, midőn *Blanciflor*-nak nevezi, azonnal, hogy ezt jóvá tegye, *Helená-t* tesz utána.

és az *Aestuans interius* stb. énekeket szerzette, alkalmasint nem volt északi, valamint az a finoman megfigyelő sybarita sem, a kitől „*Dum Dianae vitrea sero lampas oritur*“ eredt. Ez az ókori világnézet renaissance-a, mely a középkori rímes formák mellett csak annál szembetűnőbb. Nem egy dolgozat maradt fenn ezen és a következő századokból, mely hexametert és pentametert gondos utánzásban, valamint a tartalomban mindenféle ókori, különösen mythologiai adalékot tüntet fel és még sem tesz távolról is oly antik benyomást. A hexameterekben írt krónikákban és más iratokban Guilielmus Apuliensistől fogva (1100 körül) gyakran találkozni Vergilius, Ovidius, Lucanus, Statius és Claudianus beható tanulmányozásával, azonban a régi forma pusztán a tudományosság ügye marad, akár a régi anyag a gyűjteményes íróknál beauvaisi Vincze módjára vagy a mythologus és allegorikus Alanus ab Insulis-nál. A renaissance azonban nem darabonként való utánzás és összegyűjtés, hanem ujjászületés és tényleg ilyenül találkozni az ismeretlen klerikus ama költeményeiben a XII. századból.

Az olaszok nagy és egyetemes állásfoglalása az ókor mellett azonban csak a XIV. századdal kezdődik. A városi életnek oly fejlődése volt ehhez szükséges, a minő csak Olaszországban és csak most fordult elő: nemesek és polgárok együttlakása és valóságos egyenlősége; egy általános társadalom (193. lap) alakulása, mely szükségét érezte a művelődésnek s melynek maradt is rá ideje és pénze. Mihelyt azonban a műveltség a középkor képzelt világától szabadulni akart, nem juthatott el hirtelen pusztá tapasztalat útján a természeti és szellemi világ megismeréséhez, vezetőre volt szüksége és ilyenül

ajánlkozott a classikus ókor objectiv és világos igazságainak tömegével a szellem összes köreibben. Alakot és anyagot hálával és csodálattal kölcsönöztek tőle; minden műveltségnek ő lett egyelőre a főtartalma.¹ Olaszország általános viszonyai is kedveztek a dolognak; a középkor császársága a Staufok bukása óta vagy lemondott Olaszországról, vagy nem tudta lábát ott megvetni; a pápaság Avignonba költözött; a legtöbb tényleg meglévő hatalom erőszakos és törvénytelen volt; az öntudatra ébresztett szellem pedig új és tartós ideál utáni kereséssel volt foglalatoss és így a római-olasz világuralom délibábja és követelménye meghódíthatta az elméket, sőt Cola di Rienzivel gyakorlati megvalósításra is próbát tehetett (fent 17. lap.) A hogy ő, különösen első tribun-sága idején, föladatahoz fogott, persze csak furcsa komédia lehetett belőle, azonban a nemzeti érzésnek a régi Rómára való emlékeztetés épen nem volt értéktelen támasza. Az ő műveltségével ujonnan fölszerezve csakhamar tényleg a világ legelőre haladottabb nemzetének érezték magukat.

Az elmék ezen mozgását nem teljességében, hanem csak külső körvonaláiban és különösen kezdeteiben rajzolni lesz legközelebbi feladatunk.²

¹ Hogyan szolgálhat az ókor az élet minden felsőbb körében mesterül és vezetőül, azt p. o. gyors áttekintésben rajzolja *Aeneas Sylvius* (Opera 603. l. a Zsigmond főherceghez intézett 105. levelében.)

² A közelebbit l. a következő már többször idézett munkákban: *Roscoe*, *Lorenzo*, magnif. és: *Leo X.*, valamint *Voigt G.*: *Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius II. und sein Zeitalter*, Berlin 1856—63. és *Reumont* és *Gregorovius* ismételten említett munkái. — A ki arról akar fogalmat szerezni, minő terjedel-

MÁSODIK FEJEZET.

Róma, a romok városa.

Mindenekelőtt maga Róma, a romok városa, most másféle kegyelet tárgya, mint akkoriban, midőn a Mirabilia Romae és Malmesbury Vilmos történeti műve íratott (XI. és XII. század.) A jámbor zarándok, valamint

met öltött a tudnivaló a XVI. század elején a műveltek körében, azt leghelyesebb *Raphael Volaterranus* Commentarii urbani-jára (Basel 1544, fol. 16 és egyebütt) utalni. Itt látszik, hogy az ókor képezte a tudás bevezetését és legfőbb tartalmát, a földrajztól és helyi történettől fogva valamennyi hatalmas és híres férfiú életrajzán, a népszerű philosophián, erkölcstanon és az egyes szaktudományokon végig egészen a teljes Aristoteles elemzéseig, a mivel a mű végződik. Hogy ez, mint a műveltség forrása, mily fontos mű, csak akkor tetszenék ki igazán, ha az összes előző encyclopaediákkal összehasonlítanók. E thema bő és kimerítő tárgyalását l. *Voigt G.* jeles munkájában: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus. 2. kiad. 2. kötet. 1880. és 1881.

a varázshivő és kincsásó¹ képzelete a följegyzésekben háttérbe szorul a történetíró és hazafi képzelete mellett. Így értendők Dante szavai² is: Róma falainak kövei hódolatot érdemelnek és a föld, melyen a város épült, tiszteletre méltóbb, mint az emberek mondják. Azonban Dante is többnyire gondatlanul és megvetéssel halad el az ókor emlékjelei mellett: a régi szobrokat bálványoknak tekinti.³ A jubilaumok rendkívüli látogatottsága a voltaképi irodalomban alig hagy ájtatos megemlékezést hátra, az 1300. év jubilaumának legbecsesebb nyeresége az, hogy Giovanni Villani (95. l.) Róma romjai szemléletének hatása alatt történetírásra határozza el magát. Petrarca még a classikus és keresztény ókor között megoszló hangulatról tudósít; elbeszéli, hogy Giovanni Colonnával gyakrabban fölhágott Diocletian fürdőinek óriási boltozatára,⁴ itt a tiszta levegőben, a mély csendben, a nagy kilátás közepette együtt beszélgettek nem üzletekről,

¹ *Giul. Malmesb.*, gesta regum Anglor., L. II. §. 169., 170, 205, 206. (kiad. Hardy, London 1840. I. k. 277. l. s. ff. 354. l. s. ff.) többféle kincsásó-képzelődések, azután Venus mint kísérteties szerető, végül Pallas, Evander fia óriási holttestének megtalálása a XI. század közepén. V. ö. *Jac. ab. Aquis.* Imago mundi (Hist. patr. monum. scripti III. k. Col. 1603.) a Colonna-ház eredetéről kapcsolatban titkos kincsekkel. Kiasott kincsekről szóló más történeteken kívül Malmesbury a mansi Hildebrand, toursi püspök elegiáját is említi — a humanistikus lelkesültség egyik legkülönösebb példáját a XII. század első felében.

² *Dante*, Convito, Tratt. 5 f.

³ *Purgat.* X. 28—31.

⁴ *Epp. familiares* VI. 2. ugyanezek kiad. Fracass. I. k. 125. 213. l. II. k. 336. l. s. ff.; v. ö. általában az összeállítást *Geiger L.*-nél: Petrarca, 272. l. 3. jegyz. Továbbá: *De remediis utriusque fortunae*, lib. I. dial. 41. 118.

esaládról és politikáról, hanem a körülfekvő romokra tekintve a történetről, miközben Petrarca inkább az óornak, Giovanni inkább a keresztény kornak fogta pártját; azután a philosophiáról és a művészetek feltalálóirol. Hányszor ébresztette e romvilág azóta egész Gibbonnig és Niebuhrig a történelmi szemlélődést! Petrarca miután egyszer meglátta, örökkön visszavágyódik Rómába, panaszkodik a sok elpusztított és elhanyagolt épületről és egyenkint felsorolja őket. Közben rendkívül gyakran téved ugyan, azt a néhány föliratot, melyet talál, egészen hamisan olvassa, azonban törekvése erős ösztönzés kortársainak. Innen magyarázható, hogy estei Niccolò és Ugo már 1366-ban utazást tesznek Rómába, „hogy a nagyszerű régi dolgokat megbámulják, melyeket most Rómában láthatni.”¹

Mint Petrarcában, ép úgy tapasztalhatni a classikus és keresztény ókor közt megoszló érzést Fazio degli Ubertiben is; az ő (1348 és 1367 közt szerkesztett) Dittamondo-ja képzelt útleírás s álomlátó útjában a régi geographus, Solinus, kíséri, mint Vergilius Dantét. A mint Barit szent Miklós tiszteletére, Monte Gorganót Mihály arkangyal iránt való ájtatosságból keresik föl, ép úgy említik Rómában a legendát Araceliról és szűz Máriáról Trasteverében, mindazáltal a régi Róma profán pompája már érezhető túlsúlyban van; fenséges aggnő tépett ruhában — Róma maga — elbeszéli nekik a dicsőséges történeteket s kösülményesen leírja a régi diadalokat,² az-

¹ Polistore szerint, *Muratori* XXIV. Col. 845.

² Dittamondo II. 3. f. Ez a vonás részben még a naiv képekre emlékeztet a három királyról és kíséretökről. — A város leírása II. 31. f. régészetiileg nem egészen értéktelen. (*Gregorovius* VI. 697. l. 1. jegyz.)

után körülvezeti az idegeneket a városban, megmagyarázza nekik a hét halmot és számtalan romot — che comprender potrai, quanto fui bella! (hogy elképzelhessed, milyen szép voltam.) Cola di Rienzi az első, ki Róma régi-segeit komolyan tanulmányozza; 1344—1347 egy *Descriptio urbis Romae*-t (R. város leírása) írt, a meglevő régi emlékek felsorolását, melynek csak ujabbban állapították meg igaz szerzőjét.¹

Az avignoni és schismatikus pápák e Rómája az ókori maradványokat illetőleg, fájdalom, már korántsem volt az, a mi néhány emberöltővel azelőtt. A középkorban a külföld kőbányának tekintette Rómát: a híres Sugerius apát, a ki (1140 körül) új építkezése számára St.-Denisben hatalmas oszlopszárakat keresett, nem gondolt kevesebbre, mint Diocletian fürdőinek granit-monolithjeire, de aztán mégis meggondolta magát.² Azután halálos pusztítás következett, mely a még meglevő fontosabb épületeket bizonyára jellegüktől megfosztotta: ugyanis, római nagyok 140 megerősített lakházának lerontása Brancaloneone senator által az 1257. évben; a nemesség kétségkívül a legjobb állapotban fönmaradt és legmagasabban fekvő romokban fészkelte be magát. Mindazáltal végtelenül több maradt meg, mint a mennyi ma fönnáll, különösen sok maradványnak meg lehetett még márványburkolata, elől álló oszlopsora és egyéb dísze, a hol most csak a téglából való meztelen épület áll még.

¹ *De Rossi*, Bolletino dell' Istituto di corrispondenza archeologica 1871, 11. l. s ff. — V. ö. különösen *Muntz*, Les précurseurs de la Renaissance, Paris 1882. 35. l. s ff.

² Sugerii libellus alter, *Duchesne*, hist. Franc. scriptores, IV. 352. l.

³ *Gregorovius* V. 316. s ff.

E tényálláshoz kapcsolódott aztán a régi város igazi helyrajzának kezdete.

Rómáról adott leírásában ¹ Poggio először kapcsolja össze maguknak a maradványoknak tanulmányozását a régi szerzőkével és a feliratokéval (a melyek után a bózót mögött is ² kutat), legelőször szorítja háttérbe a képzeletet és mellőzi szánt-szándékkal a keresztény Rómára való gondolatot.

Kár, hogy Poggio munkája nem bővebb s nincsenek ábrák hozzá. Sokkal többet látott ő még akkoriban, mint a mennyit 80 évvel később Rafael. Caecilia Metella síremlékét és az egyik templom oszlopsorát a Capitolium tövén ő maga első ízben még teljesen, majd később már félig elpusztítva látta; mert a márványnak még mindig megvolt az a szerencsétlen anyagértéke, hogy könnyen volt mészsze égethető; egy hatalmas oszlopcsarnok Minerva mellett darabonként esett ugyane végzetnek áldozatul.

Egy tudósító 1443-ból folytatását jelenti e mészegetésnek, „a mi nagy gyalázat; mert az újabb építkezések nyomorultak és legszebbek Rómában a ro-

¹ *Poggii opera*, 1513, fol. 50—52. *Ruinarum urbis Romae descriptio*, íratott 1430 körül, ugyanis kevéssel V. Márton halála után. Caracalla és Diocletian fürdőinek megvoltak még az *incrustatio*ja és oszlopai. V. ö. *Gregorovius*, VI. 700—705. l.

² Poggio, mint legkorábbi feliratgyűjtő levelében: *vita Poggii*, *Murat.* XX. Col. 177. *Ambros. Traversarii epistolae* XXV. 42. A tőle -- talán Colluccio Salutato *auspiciuma* alatt — összeállított *corpus-t* l. *Rossi*, *Le prime raccolte d'antiche iscrizioni*, Roma 1852. 105. l. — *Muntz*, *id.* h. 118—123. l. Poggio mint *mellszoborgyűjtő*, *Murat.* XX. Col. 183. és a levél *Shepherd-Tonellinél* I. 258.

mok.³⁴ Az akkori lakosokat campagnole-köpönyegükben és csizmaikban az idegenek megannyi gulyásnak nézhették és tényleg a marha a banchi-kig legelt; az egyetlen társas összejövetel a templomba menés volt bizonyos alkalmakkor; ilyenkor lehetett a szép asszonyokat is látni.

IV. Jenő pápaságának utolsóelőtti évében (1446) fejezte be Blondus Forliból *Róma. instaurata*-ját, melynél már fölhasználta Frontinus művét a római vízvezetékekről (100 Kr. u.), a régi regionális könyveket, valamint (úgy látszik) a pápaságnak Anastasius könyvtárnok neve alatt elterjedt régi történetét (IX. század.) Célja már korántsem csupán a meglevőnek rajza, hanem inkább az elpusztultnak kinyomozása. Összhangzásban a pápához intézett ajánlásával, az általános pusztulásért a szentek ama nagyszerű ereklýéivel vígasztalódik, melyeknek Róma birtokában van.

V. Miklóssal (1447—1455) az az új monumentális szellem lépett a pápai trónra, mely a renaissancenak sajátja. A városnak mint ilyennek új jelentőségével és szépítésével nőttön-nőtt egyrészt a veszedelem a romok számára, melyeknek anyagát éppen e pápaság alatt használták föl tömegesen az új építkezésekhez, másrészt azonban nőttön-nőtt a rájuk mint a város dicsőségének hirdetőire való tekintet is. II. Piust egészen eltölti a

¹ *Fabroni*, Cosmus, Adnot. 86. Alberto degli Alberti egy leveléből Giovanni Medicihez. Hasonló bizonyítékokat és panaszokat összeállított *Gregorovius* VII. 557. l. Ambr. Travers. panaszait l. *Epistolae* 492. l. (1432-ből). *Christoforo Landino*: De Roma fere diruta, *Bandini*, Specimen lit. flor. I. 124. ff. — Róma állapotáról V. Márton alatt l. *Platina*, 277. l.; IV. Jenő távolléte alatt l. *Vespasiano Fiorent.* 21. l.

régészeti érdek és ha Róma régiségeiről keveset beszél,¹ az egész többi Olaszországeinak viszont nagy figyelmet szentelt és a város környékén levőket egész terjedelmükben először ismerte és behatóan leírta.² Az igaz, hogy őt mint papot és mint cosmographust régi és keresztény emlékek és természetcsodák egyaránt érdeklik vagy talán erőszakot kellett-e magán elkövetni, midőn p. o. ezeket írja: Nola több dicsőséget arat szent Paulinus emlékével, mint a római visszaemlékezésekkel és Marcellus hősi harczával? Nem mintha ereklyehitében kételkednünk kellene, azonban szelleme már nyilván inkább a természet és ókor iránt való tudományos részvét, a monumentálisra való törekvés és az élet elm és megfigyelése felé hajlik. Még pápasága utolsó éveiben is, köszvényesen és mégis a legderültebb hangulatban, gyaloghintón viteti magát hegyen-völgyön keresztül Tusculumba, Albába, Tiburba, Ostiába, Faleriibe, Oriculumba és a mit látott, mind feljegyzi; nyomozza a régi római utakat és vízvezetékeket és kutatja az ókori népségek határait Róma körül. Midőn egy ízben a nagy urbinói Federigóval Tiburba kirándulást tesz, mind a kettő a legkellemesebben elmulat azzal, hogy beszélgetnek az ókorról és hadügyéről, különösen a trójai háborúról; még a mantuai congressusra való uta-

¹ V. ö. ellenben distichonait: Voigt, Wiederbelebung 1. kiad. 275. l. 2. jegyz. Ő továbbá az első pápa, ki bullát ad ki az emlékek megvédésére (4. Kal. Maj. 1462.) és megrongálásukra büntetéseket szab. De ez nem használt semmit, v. ö. Gregorius VII. 558. ff.

² A következőre nézve l. Jo. Ant. Campanus: Vita Pii II., Muratori III. II. Col. 980. ff. — Pii II. Commentarii, 48. 72. ff. 206. 248. ff. 501. és id. h.

zása alkalmával is (1459) keresi, noha hiába, a Plinius-tól említett clusiumi útvesztőt és megnézi a Mincio partján Vergilius úgynevezett villáját. Hogy ugyanaz a pápa az abbreviatoroktól is classikus latinságot követelt, majdnem magától értetődik, hisz egyszer a nápolyi háborúban az arpinóiaknak megkegyelmezett, mert M. T. Cicero és C. Marius földieit, a kiknek nevére azon a vidéken még számosakat kereszteltek. Csak ő neki, mint szakértőnek és pártfogónak ajálta és ajálhatta Blondus *Roma Triumphans*-át, a római ókor összefoglaló előadásának első nagy kísérletét.¹

Ebben az időben természetesen Olaszország többi részében is fölébredt a buzgalom a római régiségek iránt. Már Boccaccio² Bajae romvilágáról azt mondja, hogy: „régii falazat, mely mégis új a modern elméknek”; azóta a legnagyobb látványosságnak tartották Nápoly környékén. Már gyűjtemények is keletkeztek mindennemű régiségekből. Az első ilyenmű gyűjtések, úgy látszik, Velenczében eszközöltettek. E városba megy 1335. Oliviero Forza, gazdag polgár Trevisóból, hogy magának gyűjteményt szerezzen, a melynek igen érdekes jegyzéke fennmaradt.³ Petrarca, a ki e kísérletről alig tudott valamit, noha az húsz évvel korábbi, mint a saját fáradozásai, ugyanazon a módon folytatja később és hogy e kedvtelés általánosabb lesz, sokkal inkább tulajdonítható az ő befolyásának, mint ama befolyás nélküli magán-

¹ Az első keltezett kiadás: Brixen 1482.

² Boccaccio, Fiammetta 5. fejelet. Opere, kiadás. Moutier VI. 91. l.

³ A jegyzéket l. Muntz, Les arts à la cour des Papes II, 164 l. jegyz. — U. i. 164—180 tudósítás olvasható Olaszországban létező gyűjteményekről a XIV. és XV. században és u. i. 181—280 II. Pál pápa gyűjteményeinek lelettára.

embernek. A XV. században azután a gyűjtés általános lesz. Ciriaco de' Pizzicolti Anconából (megh. 1450 körül), a ki Zsigmond császárnak a római emlékeket magyarázta (1433), nemcsak Olaszországot barangolta be, hanem a régi *Orbis terrarum* más országait is, Hellast és az Archipelagus szigeteit, az egész európai Törökországot, a melyre II. Murad szultántól menedék-levelet kapott, még Ázsia és Afrika némely részeit is — kétszer volt Egyiptomban — és egy nagy csomó fölíratot, érmet és rajzot hozott magával; egy balga papnak ama kérdésére, mire való ez? azt válaszolta: „Nekem mesterségem, hogy némelykor holtakat sírjukból föltámasztok.“¹

Az egyes városok történetei régtől fogva a Rómával való igaz vagy képzelt összefüggésre, az onnan kiindult direct alapításra, vagy gyarmatosításra utaltak;² előzőkeny genealogusok egyes családokat, úgy látszik, már régóta híres római nemzetségektől származtattak. Ez oly kellemesen hangzott, hogy a XV. század kezdődő kritikájának világánál is ragaszkodtak hozzá. Egészen elfo-

¹ Műve: *Cyriaci Anconitani Itinerarium*, kiad. Mehus, Firenze 1742, az 1441. évből első sorban emlékirat IV. Jenő pápához. 3 kötetes kéziratos fölíratgyűjteményét illetőleg v. ö. *Leandro Alberti*, *Descriz. di tutta l'Italia*, Fol. 285. Felice Feliciano gyűjteményét, 1463-ban — mely Andrea Mantegnának volt szentelve — *Mommsen* lenyomatta az *Inscr. Cat. Ital.* sup.-hoz irt előszavában.

² Csak két példát a sokból: Milano mesés őstörténetét *Manipulus*-ban (*Murat.* XI. Col. 552) és Firenzeét *Gio. Villani*-ban (a ki itt, mint egyebütt is Ricardo Malespini hamisított krónikáját írja ki), a ki szerint a rómaellenes, zendülő Fiesolével szemben mindig Firenzének van igaza, mert ez jó római rézelmű (I, 9., 38., 41. II, 2). — *Dante Inf.* XV. 76.

gulatlanul mondja II. Pius Viterbóban¹ a római küldöttségnek, mely gyors visszatéréseért esedezik: „Hisz Róma ép úgy szülőföldem mint Siena, mert családom, a Piccolominiak, már ősidőkben Rómából Sienába vándorolt, mint az Aeneas és Sylvius gyakori használata családunkban bizonyítja.“ Úgy látszik, nem bánta volna, ha Julius családjához tartozónak vallhatja magát. II. Pál — velencei Barbo — részére is történt gondoskodás, a mennyiben családját, noha németországi eredetű volt, a római Ahenobarbusoktól származtatták, a kik állítólag egy gyarmattal Parmába kerültek és a kiknek utódai pártviszályok miatt Velenczébe kivándoroltak.² Hogy a Massimiak Q. Fabius Maximustól, a Cornarók a Corneliusoktól akarnak származni, nem fog meglepni. Még furcsább volt persze, ha a Plato család Milanóban azzal hízeltgette magát, hogy a nagy Platótól származik, ha Teodoro Plato jogtudósra mondott lakodalmi és dicsérő beszédben Filelfo ezt nyíltan mondhatta,³ és ha egy Giovanantonio Plato a philosophusnak tőle 1478-ban vésett domborúképre (a milánói Magenta-palota udvarában) e föliratot alkalmazhatta: „Platójának, kitől nagy dicsőségére származást és szellemet nyert.“ Ellenben a következő XVI. században feltűnő kivétel számba megy, hogy Bandello novellaíró magát előkelő keleti góthoktól (I. nov. 23.) származtatja.

¹ Commentarii, 206. l. a IV. könyvben.

² Mich. Cannesius, Vita Pauli II. kiad. Quirini, Róma 1740, Murat.-nál is III, II. Col. 993. Még Neróval, Domitius Ahenobarbus fiával szemben sem akar a szerző a pápai rokonság miatt, udvariatlan lenni; csak annyit mond róla, hogy: de quorum scriptores multa ac diversa commemorant.

³ C. Rosmini. Filelfo II, 121 ff.

Térjünk vissza Rómához. A lakosok „kik magukat akkor rómaiaknak nevezték“, mohón fogadták, hogy Olaszország többi része irántuk fenkölt érzéssel viseltetik. II. Pál, IV. Sixtus és VI. Sándor alatt pompás farsangi meneteket fogunk látni, melyek azon idők legkedveltebb képét: régi római imperatorok diadalát mutatták be. Bárhol jelentkezett páthosz, ilyen alakot kellett öltenie. Az elmék ezen hangulatában terjedt el 1485 április 15-kén annak híre, hogy egy ókorból való fiatal római nőnek csodálatosan szép, jókarban levő holttestét találták.¹ Lombardiai köművesek, a kik a S. Maria nuova kolostor egy telkén, a Via Appián, a Cecilia Metellán túl, ókori sírt ástak fel, márvány sarkophágot találtak, állítólag e felirással: Julia, Claudius leánya. A többi mind a képzelet szüleménye: a lombardiaiak azonnal eltűntek a kincsekkel és drágakövekkel együtt, melyek a sarkophágban a holttestem díszítésére és kíséretére szolgáltak; a holttest valami biztosító folyadékkal volt bevonva és oly friss, sőt oly mozgatható, mintha egy éppen elhalálozott 15 éves leány lett volna; sőt később azt is mondták,

¹ Erről Nantiporto, *Murat.* III, II. Col. 1094, a ki, igaz, megvallja, nem lehetett többé megkülönböztetni, férfi vagy nő holtteste volt-e; Infessura, *Eccard*, *Scriptores*, II, Col. 1951, *Matarazzo*, *Arch. stor.* XVI. II. 180. l. és Bartholomaeus Fontius Francisco Saxetto levele, először kiadta *Janitschek*, *Gesellsch. der Ren. in Ital.* 121. l. Egykoru német humanisták költeményeket írtak róla, p. o. Conrad Celtes, *Epigramm* III, 40: De puella Romae reperta (kiad. Hartfelder, Berlin 1882, 52. l.) igaz, nem a rómaiak lelkesedő hangján. Si mihi — így beszélteti végül a német a megtaláltat — post centum rursus revideberis annos, Nomen Romanum vix superesse reor. — E holttest összekapcsolásáról a lille-i leány-mellszoborral v. ö. *Springer*, *Raphael und Michel Angelo*, II, 2. kiad. 363. l.

egészen olyan a színe, mintha élne, halványpiros, kevéssé nyitott ajkai kis fehér fogait engedik látni. Kis fül, alacsony homlok, fekete szemöldök és sötét szem szépségét mutatják; a fekete haj, mely hátul kontyba volt kötve, hálóban feküdt, az orr ép és oly puha volt, hogy engedett, mihelyt megnyomták. A holttestet a conservatorok palotájába vitték a Capitoliumba, a hova hogy láthassák, igazi búcsújárás indult. Sokan azért jöttek, hogy lefössék; „mert oly szép volt, hogy azt nem lehet se kimondani, se leírni, hogyha pedig kimondanák vagy leírnák, a kik nem látták, még sem hinnék el.“ Azonban VIII. Incze parancsára a Porta Pinciana előtt egy éjjel titkos helyen el kellett ásni; a conservatorok udvari csarnokában csak az üres sarkophág maradt. Talán a holttest feje fölött ideális stílű színes álarcz volt viaszkból vagy valami hasonlóból mintázva. A dologban nem a tényállás meggható, hanem az erős előítélet, hogy az ókori test, melyről azt hitték, hogy itt végre a maga valóságában látható, szükségképen gyönyörűbb, mint minden, a mi most él.

A régi Róma tárgybeli ismeretét azonközben a kiásások is fokozták; már VI. Sándor alatt megtanulják, mik az úgynevezett grotteskek, azaz a régiek fal- és boltózatdíszítései, és Porto d'Anzóban megtalálják a belvederei Apollót; II. Gyula idejére esik dicsőséges megtalálása a Laokoonnak, a vatikáni Vénusnak, a Torsónak, a Cleopatrának s egyebeknek;¹ az előkelők és biborosok

¹ Már II. Gyula alatt ásatásokat folytattak azzal a szándékkal, hogy szobrokat találjanak, *Vasari* XI, 302. l. V. di Gio. da Udine. V. ö. az összeállítást *Gregorovius*-nál VIII, 186. l.

palotái is kezdenek ókori szobrokkal és töredékekkel megtelni. X. Leo számára vállalkozik Rafael az egész régi város azon ideális restauratiójára, melyről híres levele (1518 vagy 19) szól.² Miután keserűen panaszkozik a még mindig folyó pusztításokról, különösen még II. Gyula alatt — kinek legfőbb megbizottját, Beamanté-t, a régiségek barátjai a tőle kezdeményezett sok pusztítás miatt, „ruinantem“ (pusztító)-nak nevezték³ — arra kéri a pápát, vegye pártfogásába az ókor amaz isteni lelkeinek nagyságáról és erejéről maradt kevés tanúbizonyságot, a kiknek emléke még most is lángra gyújtja azokat, a kik valami magasztosabbra képesek. Csodálatosan átható ítélettel veti meg alapját az összehasonlító művészet-történetnek általában és végül megállapítja a „fölvételnek“ azt a fogalmát, a mely azóta érvényben maradt: minden maradványról külön tervet, alaprajzot és átmetszetet kíván. Hogy ez idő óta az archaeologia, különösen a szent világváros és helyrajza

² A levelet eleinte Castiglioneének tulajdonították, *Lettere di Negoj del Conte Bald. Castiglione*, Pádvia 1736 és 1769, Daniele Francesconi 1799 kimutatta, hogy Rafaeltől való; egy müncheni kézirat alapján most megvan nyomtatásban: *Passavant, Leben Rafaels III. 44. l. V. ö. különösen Gruyer Raphael et l'antiquité 1864, I. 435—457. l. A legújabb kutatók nézete eltér egymástól. Grimm H. Andrea Fulvió-t, Muntz Rafaelt mondja szerzőjének, Springer eldöntetlenül hagyja a dolgot, v. ö. Springer II. 126. 369. ff. Rómának, mint romok városának akkori állapotáról képet ad: Bramantino (Bartolomeo Suardi), *Le rovine di Roma al principio del secolo XVI da un manoscritto dell' Ambrosiana di 80 tav. fotocromolitogr. da A. della Croce con prefazione e note di G. Mongeri. 2. kiad. Milano 1879.**

³ Így *Paris de Grassis* szerint 1512, *Döllinger, Beiträge III. 408.*

alapján, hogyan fejlődött külön tudományyá, a vitruviusi akadémia hogyan állított fel legalább óriási programot,¹ bővebben ki nem fejthető. Mi itt X. Leónál megállapodhatunk, a ki alatt az ókor élvezete a többi élvezettel együtt ama csodálatos benyomássá fonódott, mely az életnek Rómában mintegy felsőbb tartalmat adott. A vatikán visszhangzott az énektől és zenétől; mint az életörömrre való parancs, úgy rezegtek át e hangok Róma városán, noha Leo ezzel önmagára nézve talán annyit sem ért el, hogy a gondjait és fájdalmait elűzze, és noha abbeli számítása, hogy életét derűtséggel ki fogja nyujthatni,² kora halála által hiúnak bizonyult. A fényes kép hatása alól, melyet Paolo Giovio Leo Rómájáról rajzol, sohasem fogja magát senki egészen kivonhatni, bármenynyire hitelesen vannak bebizonyítva árnyékoldalai is: a feltörekvők szolgálata és a főpapok titkos nyomora, a kiknek adósságaik mellett is rang szerint kellett megélniök,³ Leo irodalmi maecenásságának sorsjátékszerűsége és esetleges volta, végül ártó és veszedelmes pénzbeli gazdálkodása.⁴ Ugyanaz az Ariosto, ki e dolgokat oly jól ismerte és kigúnyolta, mégis hatodik satyrájában

¹ Lettere pittoriche II, I. Tolomei Landi-hoz 1542, nov. 14.

² Célja volt „curis animique doloribus quacunq[ue] ratione aditum intercludere“ derült tréfa és zene lebilincselték s azt remélte, hogy ily módon tovább fog élni. Leonis X. vita anonyma. Roscoe, kiad. Bossi XII, 169. l.

³ Ariosto satyrái közül ide tartozik az I. (Perc' ho molto stb.) és a IV. (Poiche, Annibale stb.)

⁴ Ranke, Pápste, I. 408 ff. — Lettere de' principi, 107. l. Negri levele 1522, szeptember 1.: . . . tutti questi cortigiani esausti da Papa Leone e falliti . . . X. Leo halála után számtalan gúnyverssel és satyrikus sírfelirattal bosszulták meg magukat.

vágyakozással teljes képét festi azon nagy műveltségű költőkkel való társalkodásának, a kik őt a romvárosban kísérik, a tudós készületnek, melyet a saját költeménye számára ott találna, végül a vatikáni könyvtár kincseinek. Nem a medicii pártfogásra való remény, melyről rég lemondott — így szól — hanem az épen elsoholtak igenis csalogathatnák, ha újból arra akarnák őt bírni, hogy Ferrara követeként Rómába menjen.

A régészeti buzgóságon és az ünnepi hazafias hangulaton kívül a romok mint ilyenek, Rómában és azonkívül már elegikus érzelmes hangulatot is keltettek. Petrarcánál és Boccacciónál is találni hasonlót (245. l.); Poggio (247. l.) gyakran meglátogatja Venus és Róma templomát abban a hitben, hogy az Castor és Pollux temploma, a hol a senatus oly gyakran ülésezett, és itt a nagy szónokokra. Crassusra, Hortensiusra, Ciceróra való megemlékezéseibe merül. Egészen érzelmesen nyilatkozik azután II. Pius, különösen Tibur leírásánál,¹ és csakhamar (1467) előáll a rom első ideális képe és leírása Polifilonál:² hatalmas boltozatok és oszlopsorok romjai, melyeken keresztülnőnek az öreg platánok, babér- és cyprusfák és a kuszált haraszt. A szent történetben, alig mondhatni

¹ *Pii II. Commentarii*, 251. l. az V. könyvben. V. ö. Sannazaro elegiáját is : ad ruinas Cumarum urbis vetustissimae (*Opera* fol. 236. ff.)

² *Polifilo* (azaz Franciscus Columma) *Hypnerotomachia*, ubi humana omnia non nisi somnum esse docet atque obiter plurima scita sane quam digna commemorat. Velence, Aldus Manutius 1499. E fölötté érdekes könyvről v. ö. még egyebek közt *Didot*, *Alde Manuce*, Paris 1875, 132—142 l. és *Gruyer*, *Raphael et l'antiquité*, I. 191. l. ff. *I. Burckhardt*, *Geschichte der Renaissance in Italien*, 43. l. ff. és A. Ilg. művét, Bécs 1872.

hogyan, szokásossá lesz Krisztus születését valamely palota lehetőleg nagyszerű romjai közé helyezni.¹ Hogy azután a mesterséges rom végre gyönyörű kertültetvények egyik kelléke lesz, csak ugyanazon érzésnek gyakorlati megnyilatkozása.

¹ Pedig az összes egyházatyák és az összes zarándokok csak barlangról tudnak. A költők is elvannak a palota nélkül. V. ö. *Sannazaro*, de partu Virginis, L. II. 284 v. s. ff.

HARMADIK FEJEZET.

A régi szerzők.

Az ókor építési és általában művészi maradványainál azonban természetesen végtelenül fontosabbak az irodalmi emlékek, a görögök ép úgy, mint a latin nyelvűek. Hiszen azt tartották róluk, hogy forrásai minden ismeretnek a legföltétlenebb értelemben. A nagy leletek ama korának könyvészeete gyakori leírásnak volt tárgya; mi itt csak néhány kevésbé megfigyelt vonást pótolhatunk.¹

Bármily nagy volt a régi írók befolyása Olaszországban régtől fogva és különösen a XIV. században, mégis inkább a rég ismert volt széltiben elterjedve, mintsem hogy valami új fedeztetett volna fel. A megszokottabb latin költők, történetírók, szónokok és levélírók, Aristoteles egyes

¹ Különösen *Vespasiano Fiorentinó*-ból, Spicileg. romanum, I. k., a mely kiadásból valók az eddigi és az azután következő idézetek; új kiadás Bartoli, Firenze 1859. A szerző firenzei könyvkereskedő és másolatszállító volt a XV. század közepe táján és azon túl.

műveinek néhány latin fordításaival egyetemben, Plutarchus és néhány más görög — ime a készlet, melyen Boccaccio és Petrarca nemzedékének néhány kiválasztottja lelkesedett. Az utóbbinak tudvalevőleg volt egy görög Homérje, melyet nagy tiszteletben tartott, noha elolvasni nem tudta; az Ilias és Odyssea teljes latin fordítását az ő ösztönzésére és Boccacciónak nem minden támogatása nélkül készítette el egy calabriai görög, Leonzio Pilato, egyébként elég nyomorultan.¹ Csak a XV. századdal kezdődik az újabb felfedezések nagy sora, a könyvtárak rendszeres alapítása másolás által és a görögből való fordításoknak fáradhatatlan üzése. De ez a buzgalom nem maradt mindig tiszta. Hanem a tanulók vágyával új kincsek után kifejlődött a tanítók kedve is, ezt a vágyakozást nem becsületes úton elégíteni ki; tehát vagy mint viterbói Annius, Berosus és Maneto, Archilochus és Cato neve alatt maga készítette munkákat adtak ki, vagy pedig mint G. Trapezuntius, Eusebiusnál, B. Fazio Arriannál a szöveget, különösen a görögből való fordításoknál, a legkiméetlenebb módon megrontották, részben önkényes betoldásokkal más hiteles iratokból, részben szándékos változtatásokkal a jobb latin stilus kedvéért.²

Néhány akkori gyűjtő lelkesedése nélkül, a kik erejüket a legnagyobb nélkülözésekig megfeszítették, bizonyára csak igen kis részét bírnók, különösen a görög

¹ V. ö. erről Petr. Epist. fam. kiad. Fracass. L. XVIII. 2., XXIV. 12. var. 25. és Fracassetti megjegyzéseit az olasz fordításban, IV. k. 92—101. l. V. 196. l. s ff. Ugyanitt van szó egy Plato előtti Homérfordítás töredékéről is.

² Számos bizonyíték Förster R.-nél: Francesco Zambeccari und die Briefe des Libanius, Stuttg. 1878, különösen 274—278. l.

szerzőknek, mindazok közül, a kik ránk maradtak. V. Miklós pápa már szerzetes korában adósságokba keveredett, hogy codexeket vegyen vagy másoltasson: már akkor nyíltan vallotta, hogy rabja a renaissance két nagy szenvedélyének: a könyveknek és építkezéseknek.¹

Mint pápa szavának állott, másolók írtak és nyomozók kerestek számára a félvilágban; Polybius latin fordításáért Perotto 500 aranyat kapott, Strabóért Guarino 1000 arany forintot és még további 500 kellett volna kapni, mikor a pápa idő előtt meghalt. Filelfo Homérnek méltó verses fordításáért 10.000 arany forintot kapott volna, de a pápa halála megakadályozta benne, hogy Milanóból Rómába menjen. 5000, vagy a hogy szintén számíthatták, 9000 kötet² hátrahagyta voltakép az összes kuriai emberek használatára rendelt azon könyvtárt, mely a *Vaticana* magva lett; magában a palotában kellett volna felállítani, hogy annak legremekebb disze legyen, a hogy azt hajdan Ptolemaeus Philadelphus király Alexandriában tette. Midőn a pestis miatt (1450) udvarával Fabrianóba vonult, a hol akkoriban, mint még ma is, a legjobb papírt készítették, elvitte oda magával fordítóit és compilatorait, nehogy a betegség áldozatai legyenek.

¹ *Vespas. Fior.* 31. l. Tommaso da Serezana usava dire, che dua cose farebbe, segli potesse mai spendere, ch'era in libri e murare. E l'una e l'altra fece nel suo pontificato. — Fordítóit l. Aen. Sylvius, de Europa, 59. f. 459. l. V. ö. különösen Voigt, die Wiederbelebung des class. Alterthums, 5 könyv.

² *Vespas. Fior.* 48. és 658. 665. l. V. ö. J. Mannetti, Vita Nicolai V. Murat. III. II. Col. 925. ff. — Elfecsérelte-e megint és hogyan e gyűjtemény egy részét III. Calixtus, arról l. *Vesp. Fior.* 284. l. ff. Mai jegyzetével.

Niccolò Niccoli Firenzéből,¹ azon tudós baráti kör tagja, mely az idősb Cosimo Medici köré gyűlt, egész vagyonát könyvek vásárlására fordította; végül, mikor már nem volt semmije, a Mediciek nyitva tartották részére pénztáraikat, a honnan annyit vehetett, a mennyire ilyen czélokra szüksége volt. Neki köszönjük kiegészítését Ammianus Marcellinusnak, Cicero de oratore cz. művének, Lucretius irányadónak megmaradt kéziratát és egyebeket, ő vette rá Cosimót a legjobb Plinius megvételére egy lübecki kolostorból. Könyveit nagy-szerű bizalommal kölcsön adta, azt is megengedte, hogy az emberek nála olvassanak, a mennyit akarnak és arról a mit olvastak, elbeszélgetett velök. Gyűjteménye, 6000 arany forintra becsült 800 kötet, halála után (1437) Cosimo közvetítésével a nyilvánosság föltétele mellett S. Marco kolostorába került és még ma is díszbe a Laurentiana-könyvtárnak Firenzében.

A két nagy könyvtaláló, Guarino és Poggio közül az utóbbi² részben mint Niccoli ügynöke tudvalevőleg a délnémet apátságokban is tevékeny volt, még pedig a constanzi zsinat alkalmával. Cicero hat beszédjét találta ott és az első teljes Quintiliant, a st.-galleni most zürichi kéziratot; 32 nap alatt, úgy mondják, egészen, még pedig nagyon szépen lemásolta. Silius Italicust, Maniliust, Lucretiust, Val. Flaccust, Ascon. Pedianust, Columellát, Celsust, A. Gelliust, Statiust, Frontinust, Vitruviust, Priscianust és egyebeket lényegesen kiegészített; Lionardo Aretinóval együtt napvilágra hozta Plautus utolsó tizenkét darabját, valamint Cicero Verróit

¹ *Vespas. Fior.* 617. l. ff.

² *Vespas. Fior.* 457. l. ff.

és ez utóbbinak „Brutus“ és „a szónokról“ című iratait.

Az ókor iránti hazafiságból gyűjtött a híres görög Bessarion bíboros¹ 600 codexet, pogány és keresztény tartalmút, óriási áldozatokkal (30,000 arany forinton) s most biztos helyet keresett, a hová alapítványul adhatná, hogy szerencsétlen hazája, ha valaha újra szabad lesz, elvesztett irodalmát újra megtalálhatná. Velence signoriája késznek nyilatkozott helyiség építésére és a Marcus-könyvtár e kincsek egy részét még ma is őrzi.²

A híres Medici-könyvtár összekerülésének egész külön története van, melyre itt rá nem térhetünk; Lorenzo Magnifico főgyűjtője Johannes Lascaris volt. A Mediciek elűzése után a könyvtár a Domonkosok kolostorába került, aztán felosztatott és elkallódott. Sokat belőle 1508-ban megszerzett Franciotto della Rovere bíboros; sokat az apa hagyatékából a fiúnak, Giovanni Medicinek (X. Leo) darabszám kellett visszavásárolnia.³

Az urbinói könyvtár⁴ (most a Vatikánban) mindenestül a nagy montefeltrói Federigo alapítványa volt (59. l. ff.) a ki már gyermekkorában kezdett gyűjteni, később 30—40 *scrittore*-t (író) különböző helyeken állandóan foglalkoztatott és idő jártával erre 30,000 aragnál többet fordított. E könyvtár, különösen Vespasiano segítségével, egész rendszeres folytatást és kiegészítést nyert és a mit ez róla elmond, különösen érdekes, mert az egy

¹ *Vespas. Fior.* 193. l. V. ö. Marin Sanudo, *Murat.* XXII. Col. 1185 s. ff.

² Hogyan bántak velök eleinte l. *Malipiero Ann. veneti*, Arch. stor. VII, II. 653. 655. l. V. ö. fent 93. l.

³ *Vespas. Fior.* 124. l. s. ff.

⁴ L. a. XVII. sz. függelék a szakasz végén.

akkori könyvtárnak ideális képe. Urbino-ban p. o. megvoltak lajstromai a Vaticanának, a firenzei S. Marco könyvtárának, a páviai visconti könyvtárnak sőt megvolt a lajstrom Oxfordról is, és büszkeséggel mondhatták, hogy Urbino az egyes szerző iratainak teljességére nézve amazokat sokban meghaladja. A mi a tömeget illeti, talán a középkor és a theologia még túlnyomó volt benne (772 közül 201); volt itt a szent atyák egy nagy gyűjteménye, az egész aquinói szent Tamás, az egész Albertus Magnus, az egész Bonaventura: különben a könyvtár nagyon sokoldalú volt, megvoltak benne például az összes beszerezhető orvosi művek. A „moderni“-k között álltak a XIV. század nagy szerzői, legfölül p. o. Dante, Boccaccio összes műveikkel, azután következett 25 válogatott humanista, mindig latin és olasz műveikkel és mindennel, a mit fordítottak. A görög codexek között túlnyomóak voltak az egyház-atyák. De a classikusoknál egyebek közt ezt olvasni egyfolytában: Sophokles összes művei, Pindar összes művei, *Menander* összes művei — ez a codex bizonyára korán¹ tűnt el Urbinóból, különben a philologusok csakhamar kiadták volna.²

Azok mellett azonban, a kik könyveket gyűjtöttek, már korán találkoznak olyanok, a kik óva intenek a túl-

¹ Talán midőn Urbinót Cesare Borgia serege bevette? — *Mai* kétségbe vonja, hogy a kézirat létezett; én azonban nem hihetem, hogy Vespasiano pusztán a gnómák kivonatát Menanderből, mely tudvalevőleg csak pár száz versre rúg, „tutte le opere“-nek mondotta és ama terjedelmes codexek — hacsak a mostani Sophokles és Pindarus volt is — sorában idézte volna. Nem lehetetlen, hogy ez a Menander még egyszer napvilágra kerül.

² L. a XVIII. sz. függelék a szakasz végén.

ságos gyűjtéstől, még pedig nemcsak a tudomány megvetői, hanem kutatók, a kik igazán érdeklődnek a tanultság iránt, de attól tartanak, hogy a gyűjtés dühe veszélyeket rejteget. Így kel ki már Petrarca a könyvek haszontalan felhalmozásának új divatbolondsága ellen és ugyanazon XIV. században Giovanni Manzini gúnyolódik Andreolo de Ochis, egy hetvenéves bresciai fölött, a ki örömet oda adta volna egész vagyonát, feleségét és önmagát, hogy könyvtárát nagyobbítsa.¹ Később igen régi kéziratokra megvetéssel tekintenek. Polizianót kigúnyolják, mert a kéziratokat, mint a bort, inkább régiségük, mintsem tartalmuk szerint becsüli.²

Némelykor arról is számot adnak,³ hogyan keletkeztek akkor kéziratok és könyvtárak. Egyenes megvétele egy régibb kéziratnak, mely egy régi szerzőnek ritka, vagy egyetlen teljes, vagy éppenséggel csak egyetlen meglevő szövegét tartalmazta, természetesen a véletlen szerencsének adománya maradt és nem jött tekintetbe. A másolók közt azok, a kik görögül értettek, az első helyet foglalták el és a „scrittore” megfizetőjével első sorban őket illették; kevesen voltak és maradtak és nagy fizetést húztak.⁴ A többiek, egyszerűen „copisti”

¹ Wattenbach W. Das Schriftwesen im Mittelalter 2. kiad. Lipse 1875, 392 ff. 405 ff. 505 s több helyütt. L. Ph. Beroaldus költeményét is: de officio scribae (Opuscula, Bas. 1509 fol. LXXI. ff.) a ki, igaz, jobbadán a nyilvános íróra gondol.

² Matth. Bossus levele Balth. Crassushoz, M. B. Epist. pars tertia, Vel. 1502, No. 92. 93.

³ Gaye, Carteggio I. 164. l.

⁴ Ha Pierro de' Medici a könyvedvelő Hollós Mátyás, magyar király halálakor azt jöendőli, hogy a scrittore ezentúl kénytelenek lesznek áraikat leszállítani, minthogy ezután senki (értsd: rajtunk kívül) foglalkoztatni nem fogja, akkor ez

részint munkások voltak, kik egyedül ebből éltek, részint szerzetesek, sőt apácák is, kik az írásban istennek tetsző munkát láttak és gyakoroltak, részint iskolames-
terek és szegény tudósok, kik mellékkeresetre rászorul-
tak. A kezdődő renaissance idejében a másolók igen ritkák és megbízhatatlanok voltak, úgy hogy p. o. Pet-
rarca keservesen panaszkodik lassuságukról és tudatlan-
ságukról; a XV. században gyakoribbak lettek, hivatá-
sukhoz több tudással is fogtak, azonban a munka
pontosságát illetőleg sohasem versenyezhettek az öreg
szerzetesek aggodalmas lelkiismeretességével. Azonfelül,
úgy látszik, nagyon kelletlenül végezték dolgukat, rit-
kán írták a codex alá nevüket s ha tették, ez ama víg
humor nélkül s áldásos működésük ama büszke öntudata
nélkül történt, mi a mai olvasót azon idők francia és
német kézíratainál gyakran oly váratlanul meglepi. Ez
annál feltűnőbb, mert Róma másolói V. Miklós idejében
különösen németek és francziák voltak,¹ valószínűleg
olyan emberek, a kiknek a kuriánál valami dolguk akadt,
és kénytelenek voltak magukat fenntartani. Midőn p. o.
Cosimo Medici kedvelt alapítványa, a Fiesole alatti
Badia számára, gyorsan könyvtárt akart szerezni, Ves-
pasianót hivatta, a kitől ezt a tanácsot kapta: kész

csak a görögökre vonatkozhatik; mert szépírók, kikre ezt ma-
gyarázni lehetne, állandóan sokan voltak egész Olaszországban.—
Fabroni Laurent. magn. Adnot. 156, V. ö. Adnot. 154.

¹ Az urbinói hires miniature bibliát is francia, Vespasiano
egyik munkása írta. Német másolókról Olaszországban v. ö.
még *G. Campori*, *Artisti Italiani e stranieri negli Stati Estensi*,
Modena 1855, 277 l. és *Giornale di erudizione artistica* II. k.
360. l. s ff. *Wattenbach*, *Schriftwesen*, 411. l. 5. jegyz. Német
könyvnyomtatók l. alább 301. l. 1. jegyz. [*Magyar másolókról*

könyveket ne vegyen, mert a mit az ember óhajt, azt nem kapni, hanem inkább irasson; erre Cosimo vele napi kész pénz fizetés mellett megegyezett és Vespasiano 45 írnokot fogadott és 22 hónap alatt 200 kész kötetet szállított.¹ A jegyzéket, mely szerint eljártak, Cosimo V. Miklóstól² sajátkezüleg kapta. (Természetesen az egyházi irodalom és a chorusi szolgálatra való kiállítás a többit nagyban felülmulata.)

A kézírás az a szép új olasz volt, mely az ezen korbeli könyvnek már pusztá látását is élvezetessé teszi, és melynek kezdete a XIV. századba visszanyúlik. V. Miklós pápa, Poggio, Gianozzo Mannetti, Niccolò Niccoli és más híres tudósok maguk is gyönyörűen tudtak írni és csak szépet kértek és tűrtek. A kiállítás egyébként is, még ha miniatúrok nem járultak is hozzá, rendkívül ízléses volt, mint különösen a Laurenziana codexei könnyű lineáris kezdő és befejező díszítéseikkel bizonyítják. Ha nagyurak számára írtak, az anyag mindig csak pergamen volt, a kötés a Vaticanában és Urbinóban egyformán karmazsin bársony, ezüst csattokkal. Az ily érzület mellett, mely a könyv tartalma előtt való tiszteletét a lehető legnemesebb kiállítással akarta kimutatni, érthető, hogy a hirtelen fölbukkant nyomtatott könyvek eleinte nagy ellenállásra találtak. Bessarion bíboros követői, midőn Constantin Lascarisnál az első nyomtatott könyvet

l.: Csontos János, Adalékok a magyarországi XIV—XV. századi könyvmásolók és betűfestők történetéhez. Magyar Könyv-Szemle 1879., 1880., 1881. — *A magyar könyvnyomtatókról* l.: Dr. Ballagi Aladár, A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878. Ford.]

¹ *Vespas. Fior.* 335. l.

² L. a. XIX. sz. kitérést a szakasz végén.

meglátták, gúnyolódtak, „a barbároktól Németország egy városában“ tett találmány fölött; urbinói Federigo „szégyelte volna magát“ ha nyomtatott könyv lett volna a birtokában.¹

A fáradt leírók azonban — nem azok, a kik másolásból éltek, hanem azok a sokan, a kiknek egy könyvet le kellett írniok, hogy birhassák — noha őket értekezésekben és költeményekkel ünnepelték és dícséretes munkájuk folytatására buzdították, ujjongtak a német találmány fölött.²

A rómaiak és azután a görögök sokszorosítására e találmány Olaszországban csakhamar és sokáig csupán csak itt volt működésben, de mégsem ment oly hamar, mint a hogy e művek iránt való általános lelkesedésnél fogva várni lehetett volna. Rövid idő múlva kifejlődnek a modern szerzői és kiadói viszonyok kezdetei³ és VI. Sándor alatt megkezdődik az előleges censura, minthogy most már nem volt oly könnyű egy

¹ *Vespas. Fior.* 129. l.

² *Artes* — *Quis labor est fessis demptus ab articulis*, Robertus Ursus egy költeményében 1470 körül, *Rerum ital. scriptt. ex codd. Florent.* II, k. Col. 693. Korán örül a classikus szerzők remélhető gyors elterjedésének. V. ö. *Libri*, *Hist. des sciences mathématiques* II, 278. ff. V. ö. továbbá Lorenzo Valla dícsőítő költeményét, közli a *Hist. Zeitschrift* XXXIII, 62. l. — A római könyvnyomtatókról (az elsők németek voltak: Hahn Pannartz, Schweinheim) Gaspar. Veron. *Vita Pauli* II, *Murat.* III. Col. 1046 és Laire, *Spec. hist. typographiae Romanae*, XV. saeculi, Róma 1778 (*Gregorovius* VII, 525—533 l.) Az első szabadalmat Velenczében l. Marin Sanudo, *Murat.* XXII. Col. 1189.

³ Valami hasonló már az írás korában is létezett, l. *Vesp. Fior.* 656. l. ff. pistojai Zembino világkrónikájáról.

könyvét megsemmisíteni, mint a hogy Cosimo Filelfótól még kiköthette magának.¹

Hogyan fejlődött most lassanként a nyelvek haladó tanulmányozásával és az ókorával általában a szövegek kritikája, oly kevéssé tárgya e könyvnek, mint a tanultság története általában. Nem az olaszok tudása mint ilyen, hanem az ókornak irodalomban és életben való reproductiója foglalkoztat itt bennünket. Azonban hadd tegyek még egy megjegyzést a tanulmányokról általában.

A görög tanultság lényegileg Firenzére szorítkozik és a XV. századra meg a XVI. kezdetére. Sohasem volt az oly általános mint a latin, részben mert végtelenül több és nagyobb nehézségeket kellett leküzdenie, részben és különösen, mert a római felsőbbbség tudata és a görögök elleni ösztönszerű gyűlölet az olaszokat a görög nyelv tanulmányozásától inkább eltávolította, mintsem hozzá közelebb vitte.² A Petrarca és Boccacciótól kiinduló ösztönzés, bármily szakszerűtlen módon foglalkoztak is ők maguk a göröggel, tagadhatatlanul nagy volt, hatást azonban a korbeli nemzedékre közvetlenül nem gyakorolt; másrészt a tudós görög menekültek gyarmatának kihalásával a görögnek tanulmányozása is az 1520-as években véget ért,³ és igazi szerencse volt, hogy északiak (Agricola, Reuchlin, Erasmus, a két Estienne, Bu-

¹ *Fabroni* Laurent. magn. Adnot. 212. — A „de exilio“ cz. gúnyirattal esett meg.

² L. a XX. sz. függeléket a szakasz végén.

³ E görögök kihaltát *Pierius Valerianus* említi, de infelicitate literat. Joh. Lascaris-ról szólván, kiad. Mencken 332. l.

daeus) e tanulmányt persze a mélyebben látó olaszok nagy fájdalmára közben magukhoz ragadták. Az a gyarmat Manuel Chrysolorassal (1396 óta) kezdődött és trapezunti Györgyben 1430 óta folytatót talált; a firenzei zsinat idején Gemisthos Pletho és Bessarion bíboros nagy lelkesedést keltettek a görög mellett: azután következett Theodoros Gaza (1444). végül Konstantinápoly bevétele idején és utána Johannes Argyropulos, Demetrios Chalcondylas, a ki fiait Theophilost és Basiliost kitűnő görögöknek neveltette, Andronikos Kallistos, Markos Musuros, a Lascarisok családja, többekkel egyetemben. Csak kevés görög találta meg Olaszországban azt az állást, a melyet óhajtott; néhányan s különösen a legjobbak, mint Gaza, csakhamar méltatlanul elhanyagoltattak; sokan keserűen csalódva hazájukba visszatértek. Mióta azonban a törökök végkép meghódították Görögországot, nem volt többé új tudós nemzedék, a menekültek fiait, néhány candiait s cyprusit kivéve. Hogy pedig körülbelül X. Leo halálával a görög tanulmányoknak hanyatlása általában kezdődik, részben bizonyára abban leli okát, hogy a szellemi irány egyáltalán megváltozott,¹ és hogy immár beállott az idő, midőn a klasszikus irodalom tartalmával nagyjában jól laktak; ennek időbeli találkozása a tudós görögök kihalásával azonban

Paulus Jovius meg az *Elegia Literaria* végén ezt mondja a németekről: . . . quam literae non latinae modo cum pudore nostro, sed graecae et hebraicae in eorum terras fatali commigratione transierint. (1540 körül.) Igy szólott már hatvan évvel előbb (1482) Joh. Argyropulos, midőn tantermében Rómában hallotta, hogyan fordítja a fiatal Reuchlin Thucydidest: „Graecia nostra exilio transvolavit Alpes.“

¹ Ranke, Pápste, I. 486 ft. — V. ö. e szakasz végét.

szintén nem egészen véletlen. A görögnek a tanulmányozása maguk közt az olaszok között, ha az időt 1500 körül vesszük mértékül, rendkívül élénknek tetszik; akkor tanultak görögül beszélni az olyanok, a kik egy félszázaddal később mint aggastyánok még tudtak, mint például III. Pál és IV. Pál pápák.¹ De hogy ilyen módon vettek részt benne, a született görögökkel való társalkodást föltételezi. Ezek büszkeségükben némelykor megfedkeztek magukról és eleinte vissza is utasítottak, mint Argyropulos, midőn Cicerót gyalázta, később azonban, ha valaki csupán görög atyával vagy nagyatyával dicsekedhetett, mint Antonio Ferrari (il Galateo, meghalt 1516), büntetlenül a legerősebb kifejezésekkel élhetett Olaszország és kultúrája ellen.²

Firenzén kívül Rómának és Paduának majd mindig, Veronának, Ferrarának, Velenczének, Perugiának, Paviának, Bolognának és más városoknak legalább időnként fizetett tanítóik voltak a görög nyelv számára.³ Rend-

¹ Tommaso Gar, Relazioni della corte di Roma I. 338. 379. l.

² De situ Japygiae, Basel 1558, 103. l. Graeci sumus et hoc nobis gloriae accedit. Progenitores mei Graeci sacerdotes fuere . . . Pudet me in Italia natum fuisse . . . Graecia sua vetustate suaque fortuna, Italia suis consiliis, suisque discordiis periit. Utraque alienigenis servit, haec sponte, illa invita. Graecia Italiam saepe a barbarorum servitute liberavit, Italia Graeciam barbaris servire permisit.

³ Trapezunti György 150 arany fizetést húzott 1459-ben mint tanár Velenczében, *Malipiero*, Arch. stor. VII. II.. 653. l. V. ö. fent (92. l.); a görög tanszékről Perugiában l. Arch. stor. XVI. II. 19. l. ff. továbbá *Förster R.*: Fr. Zambeccari, 33. l. ff. Rimini-re nézve nem bizonyos, tanítottak-e ott görögöt; v. ö. Anecd. litt. II. 300. l. Bolognában, a jogi tanulmányok főszékhelyén, Aurispának csak igen csekély sikere volt. Később azonban Bologna a görög tanulmány főszékhelye lett, l. *Malagola*, Codro Urceo, 1—137. l.

kívül sokat köszönt a görög tanulmányozás Aldo Manucci műhelyének Velenczében, a hol a legfontosabb és a legterjedelmesebb szerzők legelőször nyomattak görögül. Aldo egész vagyonát kockáztatta mellette; oly vállalkozó és kiadó volt, a milyennek a világ nem sokszor látta párját.¹

A classikus tanulmányok mellett a keletiek is meglehetősen jelentékeny kiterjedést nyertek.² Már Dante a hébert nagyon megbecsülte, bár alig értette; a XV. századtól fogva a tudósok nem érték be vele, hogy a hébert becsüljék, hanem alaposan elsajátítani is törekedtek. De e tudományos foglalkozást mindjárt eleitől fogva vallásos okok előmozdítják vagy akadályozzák. Midőn Poggio a constanzi zsinat fáradalmaait kipihenvén, Constanzban és Badenban héberül tanul egy kitért zsidónál, a ki, szerinte „buta, szeszélyes és tudatlan, mint rendesen azok a zsidók, a kik kitérnek“, kénytelen volt iparkodását Lionardo Bruni ellen megvédeni, a ki azt akarta bizonyítani, hogy a héber nyelv ismerete haszontalan, sőt káros. A zsidók elleni dogmatikus vitához kapcsolódik aztán Gianozzo Manettinál, a többször említett nagy firenzei tudósnál és államférfiunál,³ a héber nyelv megtanulása; V. Miklós pápa megbízásából lefordítja a zsol-tárokat, a fordításnál követett elveit azonban Alfonsóhoz

¹ Erről kimerítő adatok *A. F. Didot* szép művében: *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Paris 1875.

² A következőre nézve l. *A. de Gubernatis*, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*, Paris, Firenze stb. 1876. Pótlások *Soave*, *Bulletino italiano degli studi orientali*, I. k. 178. ff. Pontosabb bizonyítékokat a részletekre nézve l. a XXI. kitérésben.

³ V. ö. még alább a 299. lapot.

címzett iratában meg kellett védelmeznie; ugyanaz a pápa, a ki 5000 arany díjat tűz ki Máté evangéliuma héber eredetijének megtalálására, veszi ezután reá, hogy héber kéziratokat gyűjtsön, a melyek még most is a Vaticanában őriztetnek, és nagy apologetikus művet kezd meg a zsidók ellen.¹ Így lépett a héber az egyház szolgálatába: a camalduli szerzetes, Ambrogio Traversari megtanulta e nyelvet² és IV. Sixtus pápa, a ki az épületet a Vaticana számára emeltette és vétel útján nagyban gyarapította, latin, görög és héber fizetett leírókat (librarios) is tartott.³ Most a nyelv tanulmánya mind általánosabbá lett: héber kéziratokat gyűjtöttek és ezek némely könyvtárban p. o. az urbinóiban, a fölhalmozott gazdag kincsnek különösen becses részét tették; héber könyvek nyomása Olaszországban már 1475-ben kezdődött és az olaszoknak, valamint a többi népeknek is, a kik még sok évtizeden keresztül Olaszországból fedezték szükségleteiket, nagyban megkönnyítették a héber nyelv tanulmányozását; csakhamar minden nagyobb városban akadtak egyesek, kik e nyelvet értették és sokan, kik meg akarták tanulni, úgy hogy 1488-ban tanszéket állítottak a héber nyelv számára Bolognában, 1514-ben pedig Rómában; sőt annyira jutott, hogy a hébernek elsőbbséget adtak a göröggel szemben.⁴

¹ V. ö. Commentario della vita di Messer Gianozzo Mannetti scritto da Vespasiano Bisticci. Turin 1862, különösen 11., 44, 91. l. s. ff. Valóban az vitte-e a pápát e kívánságára, hogy a kor philologiai érzülete arra irányult, hogy a vulgatát leszorítsa? M. irata a zsidók ellen libri X. adv. Jud. et gentes ms. Urbin. 58. Wolf-nál, Bibl. hebr. II., 1034. l.

² Vesp. Fior. 320. l. — A. Trav. Epist. lib. XI. 16.

³ Platina, Vita Sixti IV., 332. l.

⁴ L. a XXI. sz. kitérést a szakasz végén.

Valamennyi között azonban, kik a XV. században a héberrel foglalkoztak, senkisé is volt oly jelentékeny, mint Pico della Mirandola, a ki nem elégedett meg azzal, hogy értette a bibliát és tudta a héber nyelvtant, hanem behatolt a zsidó kabbalába is, sőt talmud-iratokkal is foglalkozott. Hogy ily foglalkozásra, bárcsak igen szerény mértékben képes volt, zsidó tanítóinak köszönhetné, a mint általában zsidók voltak a héberben a keresztények mesterei és néhányan közülök, többnyire csak akkor, miután a keresztény hitre áttértek, tekintélyes egyetemi tanárok és nagyrabecsült írók lettek.¹

A keleti nyelvek közül a héberen kívül az arabot is művelték. Az orvos-tudomány vitt erre folyvást, mint a mely a nagy arabs orvosok régibb latin fordításaival nem akarta többé beérni; külső okot talán a velenceiek keleti konzulátusai szolgáltattak, a melyek olasz orvosokat tartottak. A renaissance-kor arabs tanulmányai azonban csak gyöngé utóhangja azon uralomnak, melyet az arabs kultúra a középkorban Olaszország, valamint az egész művelt világ fölött gyakorolt. Ez az uralom a renaissanceét nemcsak időben előzi meg, hanem vele bizonyos értelemben mint ellensége áll szemközt és nem harcz nélkül engedi át ellenfelének a tért, melyet eddig elfoglalt és melyen erősen megállotta helyét. Hieronimo Ramusio, velencei orvos, Avicenna nagy részét lefordította arabból és meghalt Damascusban (1486). Andrea Mongajo Bellunóból² Avicenna kedvéért

¹ L. a XXII. sz. kitérést a szakasz végén.

² *Pier. Valerian. de infelic. lit.*, Mongajóról szólóban, kiad. Mencken, 301. l. *Gubernatis*, 184. l. azonosnak tartja bellunói Andrea Alpagóval (megh. 1520 kör.), kiről szintén állítják,

soká tartózkodott Damascusban, megtanulta az arabot és javította a szerző szövegét. A velencei kormány azután e külön szak számára kinevezte Páduába tanárnak. Velence példáját csakhamar mások is követték: fejedelmek és magánemberek versenyeztek arabs kéziratok gyűjtésében, Fanóban II. Gyula felállította az első arabs nyomdát, mely 1514-ben X. Leo alatt fölavattatott.¹

Picónál itt még meg kell állapodnunk, mielőtt rátérünk a humanizmusnak nagyban való hatására. Pico az egyetlen, ki minden idők tudományát és igazságát hangosan és nyomatékosan megvédelmezte a classikus ókor egyoldalú érvényesítése ellenében.² Nemcsak Averroest és a zsidó kutatókat, hanem a középkor scholastikusait is megbecsüli érdemleges tartalmuk szerint, Úgy tetszik neki, hogy hallja, a mint mondják; „mi örökké fogunk élni, nem a szörszálhasogatók iskoláiban, hanem a bölcsék körében, a hol nem Andromache anyjáról vagy Niobe fiáról vitatkoznak, hanem az isteni és emberi dolgok mélyebb okairól; a ki közelebb lép, észre fogja venni, hogy a barbároknak is volt szellemük (Mercurius) nem nyelvükön, hanem keblükben.“ Hathatós s éppen

hogy arabs tanulmányokkal foglalkozott és keleti utazásokat tett. Az arabs tanulmányokról általában l. *Gubern.* 173. l. s ff. — Ramusióról v. ö. *Sansovino*, Venezia, Fol. 250.

¹ *Gubernatis*, 188. l. Az első könyv keresztény imákat tartalmaz arabs nyelven, a kórán első olasz fordítása 1547-ben jelent meg. Már 1499-ben találkozni Polifilo művében néhány arabs betűvel, noha nagyon rosszul sikerültek (fenn 257. l. 2. jegyz.) b 7a. — Az egyiptomi tanulmányok kezdetéről v. ö. *Gregorovius* VIII. 304. l.

² Különösen Ermolao Barbaróhoz intézett fontos levelében 1485-ből, Aug. Politiani epistolae, L. IX. — V. ö. *Jo. Pici oratio*

nem csunya latinsága és világos előadása birtokában, megveti a tudákos purismust és minden túlbecsülését a kölcsönzött formának, különösen ha ez valójában egyoldalúsággal s a teljes és nagy igazság megcsorbításával jár. Róla lehet következtetni mily felséges fordulatot vett volna az olasz philosophia, ha az ellenreformatio az egész felsőbb szellemi életet meg nem háborítja.

de hominis dignitate. E beszédről v. ö. II. k. 4. szakasz végét és a hozzá tartozó XI. kitérést. Picóval a 6. szakasz 4. fejezetében bővebben is kell még foglalkoznunk.

NEGYEDIK FEJEZET.

A humanismus a XIV. században.

Kik voltak már most azok, kik a nagyra becsült ókort a jelennel közvetítették és amazzal ez utóbbi műveltségének legfőbb tartalmává tették?

Száz alaku sereg az, mely ma ezt, holnap meg azt az arczot mutatja; annyit azonban tudott a kor s tudtak ők maguk is, hogy a polgári társaságnak új elemét teszik. Előzőiknek leginkább a XII. század ama kóborló klerikusait tekinthetjük, a kiknek költészetről fönn (240. l.) szó volt; ugyanaz a nyughatatlan élet, ugyanaz a szabad és több mint szabad életnézet és a költészet ugyanazon antikizálásának legalább a kezdete. Most azonban a középkornak lényegileg még mindig papi és papoktól ápolt egész műveltségével egy új műveltség lép szembe, mely kiválóan ahhoz ragaszkodik, a mi a középkoron túl esik. E műveltség tényleges képviselői

fontos személyekké válnak,¹ mert tudják, a mit a régiek tudtak, mert úgy próbálnak írni, a mint a régiek írtak. mert úgy kezdenek gondolkodni s nemsokára érezni is, a hogy a régiek gondolkodtak s éreztek. A hagyomány, a melynek magukat szentelik, száz meg száz helyen reproductióba csap át.

Újabb írók többször panaszolták, hogy a hasonlíthatatlanul önállóbb, látszatra lényegileg olasz műveltség kezdeteit, a hogy 1300 körül Firenzében jelentkeztek, később a humanismus árja teljesen elborította.² Akkor Firenzében, úgy mondják, mindenki tudott olvasni, még a számárhajcsárok is Dante canzone-it énekelték és a még fönmaradt legjobb olasz kéziratok eredetileg firenzei kézművesek tulajdonában voltak; akkor lehetséges volt az oly népszerű encyclopaedia előállása, mint Brunetto Latini „Tesoretto“-ja; s mind ennek alapját képezte a jellem általános dereksége, a mint azt az államügyekben való részvét, kereskedés és utazások, különösen minden dologtalanság rendszeres kizárása Firenzében kifejlesztették. A firenzeiek ehhez képest akkoriban az egész világon tekintélyesek és hasznavehetők voltak, és nem hiába nevezte őket VIII. Bonifác pápa ugyanabban az esztendőben ötödik elemnek. A humanismus erősebb előre nyomulása következtében 1400 óta e belföldi csirázás elsatnyul; ezentúl minden problema megoldását

¹ Mennyire becsülték önmagukat, mutatja p. o. *Poggio* (de avaritia, Opp. 1513, fol. 2, a bevezetés első mondatai); a mennyiben az ő nézete szerint csak azok mondhatják, hogy éltek, *se virisse*, a kik tudós és ékes nyelvű latin könyveket írtak vagy görögöt latinra fordítottak.

² Különösen *Libri*, Histoire des sciences mathém. II. 159 ff. 258 ff.

csak az ókortól várják, és így válik az irodalom pusztá idézéssé; sőt a szabadság elvesztése is ezzel függ össze, a mennyiben ez a tanultság a tekintély előtti szolgaságon nyugodott, a községi jogot feláldozta a rómainak és a kényurak kegyét már ezért kereste és meg is találta.

E vádak még néhányszor foglalkoztatnak majd bennünket s lesz alkalmunk őket igaz mértékükre leszállítani és a szenvedett kárvallás pótlására ráutalni. Itt mindenekelőtt az állapítandó meg, hogy maga a hatalmas XIV. század kultúrája szükségképen magával hozta a humanismus teljes győzelmét és hogy épen a legnagyobbak a tulajdonképi olasz szellem birodalmában nyitottak a XV. században tág kaput az ókorral való határt nem ismerő foglalkozásnak.

Mindenekelőtt Dante. Ha a vele egyenrangú lángelmék sora fejleszthette volna tovább az olasz kultúrát, akkor ez a régiség elemeivel való legnagyobb megtelése mellett is mindig rendkívül sajátos nemzeti benyomást tenne. Azonban Olaszország és az egész nyugat nem produkáltak egy második Dantét, és így ő volt és ő marad az, ki először helyezte nyomatékosan az ókort a kultur-élet előterébe. A *Divina Commediában* az ókori és a keresztény világot nem ugyan egyenrangúaknak tünteti fel, de mégis állandó párhuzamban; valamint a korai középkor az ó- és új-testamentum történeteiből és alakjaiból típusokat és ellentípusokat állít össze, úgy egyesít ő rendszerint ugyanazon tényre egy keresztény és egy pogány példát.¹

¹ Purgatorio XVIII p. o. nyomós bizonyítékokat szolgáltat: Mária siet a hegységen keresztül, Caesar Spanyolországba; Mária szegény és Fabricius önzetlen. — Ez alkalommal hadd figyelmeztessenek a Sibyllák chronologiai beleszövésére az ókori profán történetbe, a mint azt Uberti a Dittamondóban (I. 14. 15. f.) 1360 körül megkísérli.

De ne feledjük, hogy a keresztény képzelet-világ és történet ismeretes volt, az ókori ellenben aránylag ismeretlen, sokat ígérő és izgató és hogy mihelyt nem volt többé Dante, ki az egyensúlyt kierőszakolta, az általános részvétben szükségképen ennek kellett túlsúlyra jutnia.

Petrarca most a legtöbbek képzeletében mint nagy olasz költő él; kortársainál azonban hírneve sokkal nagyobb mértékben eredt onnan, hogy ő az ókort mintegy a saját személyében képviselte, a latin költészet minden nemét utánozta, nagy történeti műveivel és bölcsészeti értekezéseivel nem az ókor műveit kiszorítani, hanem ismertebbé tenni törekedett, és leveleket írt, melyek mint értekezések az ókor egyes tárgyaitól ránk nézve érthetetlen, arra a kézikönyvek nélküli korra nézve azonban könnyen magyarázható beccsel bírtak. Petrarca maga is csak latin írataival remélt és óhajtott hírnevet kortársainál és az utókornál; olasz költeményeit ellenben kevésre becsülte, sőt mint maga többször mondja, örömet megsemmisítette volna, ha ezzel az emberek emlékezetéből is kiszakíthatta volna őket.

Boccaccióval ép így áll a dolog; száz évig híres volt egész Európában a nélkül, hogy az Alpeseiken innen sokat tudtak volna Decameronjáról,¹ csakis a latin nyelven írt mythographiai, geographiai és biographiai gyűjteményes munkái révén.² Egyikök, „De genealogia

¹ A Decameron első német fordítása Steinhöwel H.-tól már 1472 jelent meg és csakhamar kedvelt népkönyvvé lett. Az olasz Decameron fordításait majd mindenütt megelőzték a Petrarcából latinul feldolgozott Griseldis-novella fordításai.

² Boccaccio latin műveiről ujabban Schück írt jelesen: Zur Charakteristik des ital. Hum. im XIV. und XV. Jahrh. Boroszló 1865, továbbá egy értekezése: Fleckeisen und Masius, Jahrbücher für Phil. u. Pädag. XX. k. 1874.

Deorum“ a 14. és 15. könyvben igen érdekes toldalékot tartalmaz, a melyben a fiatal humanismus állását a saját századával szemben fejtegeti. Tévedésbe ne ejtsen, hogy mindig csak a költészetről szól, a mint azt Petrarca is tette; közelebbi megfigyelés után észre fogjuk venni, hogy a költő-philologus egész szellemi működését érti.¹ E működés ellenségeit támadja meg a leghevesebben: a frivol tudatlanokat, kiknek csak dőzsölés és tivornyázás iránt van érzékük; a sophistikus theologusokat, kik előtt Helikon, a castaliai forrás és Phöbus berke pusztá balgatságnak tetszik; az aranysóvár jogtudósokat, kik a költészetet fölöslegesnek tartják, mert nem lehet vele pénzt szerezni; végül a (körülírással, de fölismerhetően rajzolt) kolduló barátokat, kik szeretnek pogányságról és erkölestelenségről panaszkodni;² Petrarca még az orvosokat is említette, mint a tudomány megvetőit. Ha a humanismus e két előharczosa ellenfelük nagy táborát nézi, nem egy melancholikus pillanatban azon sóhajtoznak, mért engedte balsorsuk, hogy késő korban semmire kellők közt kell élniök. Többnyire azonban sem az ellenfelek száma, sem okaik nem imponálnak nekik. Sőt ellenállásukkal positiv védekezést egyesítenek; bebizonyítják, hogy a régiek költészetében és az ujakéban, a kik ama-

¹ *Poeta* még Danténál (vita nuova, 47. l.) különben is csak azt jelenti, a ki latin nyelven költ, míg az olasz költő megjelölésére *Rimatore*, *Dicitore per rima* kifejezések használatnak. Persze idővel a kifejezések és fogalmak összekeverednek.

² Petrarca koholt levelében Liviusához, Epp. Fam. kiad. Fracass. Lib. XXIV. ep. 8. V. ö. még *Geiger*, Petr. 113—117. Az orvosok ellen: *Invectivae in medicum objurgantem*, Lib. I. és III.

zokat követik, nincs semmi hazug; dicsőítik a költészetet, különösen, a melynek mélyebb és allegorikus az értelme, a mit különben róla mindenütt föl kell tenni; kimutatják, hogy jogosult a költészet homályossága, mely arra való, hogy a tudatlanok tompa elméjét elriaszsza.

És végre igazolja Boccaccio korának új viszonyát a pogánysághoz általában, az ő tudományos munkájára való világos vonatkozással.¹ Másképp mint most állhatott persze a dolog akkoriban, midőn az ő egyháznak még a pogányokkal szemben kellett védekeznie; manapság — hála Jézus Krisztusnak! — az igaz vallás megerősödött, minden pogányság kipusztult és a diadalmas egyház az ellenséges tábor birtokában van; most a pogányságot majdnem (fere) veszély nélkül lehet vizsgálni és tárgyalni. Mindazáltal Boccaccio nem hódolt mindig e szabadelvű felfogásnak. Elpártolásának oka részben mozgékony természetében rejlett, részben az akkoriban még meg lehetősé elterjedt előítéletben, hogy a theologusoknak az ókorral foglalkozniok nem illik. Ehhez járult Gioacchino Ciani szerzetesnek az elhalt Pietro Petroni nevében mondott azon intelme, miszerint Boccaccio nemsokára meg fog halni, ha pogány törekvéseivel föl nem hagy; s csakugyan erősen el volt határozva, fölhagyni tanulmányaival s csupán Petrarca szigorú intései és abbeli kitünő bizonyítása, hogy a humanismus a vallással nagyon jól megegyezik, bírhatták rá, hogy gyáva elhatározásától elálljon.²

¹ Szigorúbban ragaszkodik a voltaképi költészethez Jacobus Pizingához intézett (későbbi) levelében, *Opere volgari*, XVI. k. 36. l. ff. Pedig itt is csak azt ismeri el költészetnek, a mely az ókorról tudomást vesz, a trovatoréket pedig egészen mellőzi.

² *Petr. Epp. senil. Lib. I. ep. 5.*

Egy új dolog támadt tehát a világban, és egy új emberi rend, mely azt képviselte. Hiába való arról vitatkozni, vajjon e dolognak győzelmi útjában megállapodnia, készakarva kórlátózódnia és a tiszta nemzetinek bizonyos előjogokat átengednie kellett volna-e. Hiszen a legerősebb meggyőződés világszerte az volt, hogy épen az ókor az olasz nemzet legfőbb dicsősége.

A költő-philologusok ez első nemzedékének különös sajátja egy symbolikus ünnep, mely a XV. és XVI. században sem hal ki, de felsőbb páthosát elveszti: a költő-koronázás babérkoszorúval. Középkori kezdetei homályosak és pontos szertartássá nem is fejlődött; nyilvános tüntetés volt, az irodalmi hírnévnek látható kitörése¹ és már azért is valami változó. Dante p. o. félig vallásos felavatásra látszik gondolni; San Giovanni keresztelő mendenczéje fölött, a hol, mint sok százezer firenzei gyermeket, őt is megkeresztelték, akarta önmagának a koszorút fejére tenni.² Nagy hírnevénél fogva, mondja nagy életrajzírója, mindenütt megkaphatta volna a babért, de ő csak otthon akarta azt elfogadni és azért koronázatlanul halt meg. Továbbá megtudjuk itt, hogy ez a szokás eddig kivételes volt és azt hitték, hogy a görögöktől a régi rómaiakra átöröklődött. A legközelebbi visszaemlékezés bizonyára tényleg a czitera-játzók, költők és más művészek görög minta szerint alapított capitoliumi versenyétől származott, mely Domitianus óta minden ötödik évben

¹ *Boccaccio*, Vita di Dante, 50. l.: la quale (laurea) non scienza accresce, ma è dell' acquistata certissimo testimonio e ornamento.

² Paradiso XXV. 1. ff. — *Boccaccio*, Vita di Dante, 50. l. sopra le tontí di San Giovanni si era disposto di coronare. V. ö. Paradiso I. 25.

ünnepeztetett és a római birodalom bukását talán néhány évvel túl is élte. Ha még sem akadt egy könnyen valaki, ki önmagát merete volna megkoronázni, a hogy Dante akarta, úgy előállott a kérdés: ki a koronázó hatóság? Albertino Mussatót (193. l.) Páduában a püspök és az egyetem rectora koronázták meg. Petrarca koronázása fölött (1341) a párisi egyetem vetélkedett, melynek éppen firenzei származásu rectora volt és Róma város hatósága; sőt magaválasztotta vizsgálója, anjoui Róbert király, az egész szertartást Nápolyba szeretne volna áthelyezni, Petrarca azonban a koronázást Róma szenátorja által a Capitoliumon többre becsülte minden másnál. Néhány évig csakugyan ez maradt minden becsvágy czélja; mint ilyen csalogatta p. o. Jacobus Pizingát, egy előkelő siciliai hivatalnokot.¹ Ekkor jelent meg azonban Olaszországban IV. Károly, a ki nagy kedvét találta abban, hogy hiú embereknek és az esztelen tömegnek szertartásokkal imponáljon. Abból a képzelt tényből indulván ki, hogy a költő-koronázást hajdan régirómai császárok végezték, most tehát ő van erre hivatva, megkoronázta Pisában Zanobi della Strada firenzei tudóst (1355 május 15.), Petrarca bosszuságára, ki panaszolja, hogy „az ausonai muzsák szerette férfiút barbár babér“ merészelte díszíteni, és Boccaccio nagy bosszantására, ki ezt a *laurea pisana*-t nem akarja teljes érvényűnek elismerni.² Csakugyan kérdésbe tehető volt, hogyan

¹ Boccaccio levele hozzá, opere volgari, XVI. k. 36, l. si praestet Deus concedente senatu Romuleo . . .

² Matt. Villani, V. 26. Ünnepiesen körüllovagoltak a városban, mely alkalommal a császár kísérete, az ő bárói, a költőt kísérték. Bocc. id. h. Petr. Invectivae contra medicum praef. V. ő. még Epp. fam. volgarizzate da Fracassetti III. k.

jut e félszláv ahhoz, hogy olasz költők becse fölött széket üljön. Azonban ezentúl mégis utazó császárok koronáztak meg majd itt, majd ott egy-egy költőt (fenn 23. l.), mire a XV. században a pápák és más fejedelmek sem akartak hátra maradni, míg végre a hely és a viszonyok általában nem is jöttek többé tekintetbe.¹ Rómában IV. Sixtus idejében Pomponius Laetus akadémiaja² magától osztogatott babérkoszorúkat. A firenzeieknek meg volt az a tapintatuk, hogy híres humanistákat megkoronázták, de csak haláluk után; így koronázták meg Carlo Aretinót, így Leonardo Aretinót; az első fölött Matteo Palmieri, az utóbbi fölött Gianozzo Mannetti tartotta a dicsőítő beszédet az egész nép előtt és a tanácsurak jelenlétében; a szónok fejtől állt a ravatalnál, melyen selyem ruhában feküdt a holttestem.³ Carlo Aretinót azonfelül síremlékkal (S. Crocében) is megtisztelték, mely az egész renaissance-kor legnagyobb szerűbbjeihez tartozik.

1865, 128. l. (A Zanolitól koronázása alkalmával mondott beszédről l. Friedjung. id h. 308. l. s ff.) — Fazio degli Uberti is megkoronáztatott, de nem tudni hol és kitől.

¹ Külföldi fejedelmek fölszólalása a költő-koronázások ellen előfordul még p. o. *Cleophilus Phanensis* de coetu poetarum. Basel, 1518, 15. l.

² Jac. Volaterran. *Mur.* XXIII, Col. 185.

³ *Vespas. Fior.* 575. 589. l. — Vita Jan. Mannetti, *Murat.* XX. Col. 543. — Lion. Aretino hirneve persze oly nagy volt, a míg élt, hogy mindenünnen jöttek csak azért, hogy őt lássák, egy spanyol pedig térdre ereszkedett előtte. *Vesp.* 568. l. — Guarino síremlékére Ferrara város tanácsa 1461-ben 100 aranyat szánt, a mi akkor nevezetes összeg volt. A költő-koronázásokról jó összeállítás van *Farre*-nál, *Mélanges d'histoire littéraire*, 1856, I. 65. l. s ff.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az egyetemek és iskolák.

Az ókor befolyása a műveltségre, melyet most fogunk tárgyalni, első sorban azt tételte föl, hogy a humanismus az egyetemeket kerítette hatalmába. Ez megtörtént, de nem oly mértékben és nem azzal a hatással, mint az ember hinné.

A legtöbb egyetem Olaszországban¹ a XIII. és XIV.

¹ V. *Libri*, Histoire des sciences mathém. II. 92. l. ff. — Bologna tudvalevőleg régiebb volt; Pisa ugyan már a XIV. században virágzott, de a firenzei ellenségeskedés tönkre tette, később (1472) Lorenzo magnifico „ad solatium veteris amissae libertatis“ újra felállította, mint *Giorio*, Vita Leonis X. L. I. mondja. — A firenzei egyetem (v. ö. *Gaye*, carteggio, I. 461—560 ff., Matteo Villani I. 8; VII, 90) már 1321-ben megvolt s az ország lakosságának fiaira nézve látogatási kényszer állott fenn; újra szerveztetett a fekete halál után 1348-ban, a midőn évenként 2500 aranyforint volt költségére rendelve, de csakhamar elaludt és 1357-ben újra helyreállíttatott. A Dante magyarázatára rendelt tanszék, mely számos polgár kértére 1373-ban állíttatott, később rend szerint a philologia és rhetorika tanárságával köttetett össze, mint még Filelfónál is.

században bukkanak föl igazán, midőn az élet gyarapodó gazdagsága a műveltségről való nagyobb gondoskodást is követel. Eleinte többnyire csak három tanári székük volt: az egyházi jog, a világi jog és az orvostudomány számára; ehhez járult idővel egy rethorikus, egy philosophus és astronomus, az utóbbi rend szerint, de nem mindig volt azonos az astrologussal. A fizetés rendkívül különböző volt; nemelykor egész vagyont is ajándékoztak. A műveltség nagyobbodásával vetélkedés állott be, úgy hogy az intézetek egymástól híres tanáraikat el akarták hódítani; ily körülmények közt Bologna, úgy mondják, némelykor állami bevételeinek felét (20.000 aranyat) fordította egyetemére. Alkalmazásuk rendszerint csak bizonyos időre történt,¹ sokszor csak néhány semes-terre, úgy hogy az előadók vándoréletet éltek, akár a színészek; de volt életfogytig tartó alkalmazás is. Némelykor megigérték, hogy a mit egy helyen tanítottak, sehol másutt előadni nem fogják. Azonfelül voltak ingyenes, önkéntes tanítók is.

Az említett állások közül természetesen a rhetorika professoráé volt különösen a humanisták czélja, de a szerint, a mint az ókor tárgyi tudását magáévá tette, fölléphetett mint jogtudós, orvos, bölcsész vagy csillagász is. A tudomány belső, valamint a tanárok külső viszonyai

¹ Ezt a felsorolásban nem szabad elfelednünk, így p. o. a páviai tanári jegyzékben 1400 körül (*Corio*, Storia di Milano, fol. 290), a hol többek között 20 jogtudós fordul elő. Páviára nézve összevethetni most a kitünő összeállítást: *Memorie e documenti*, Parte I. 1878. Fil. Mar. Visconti egyes okiratai az egyetemről: 1392, kényszer a lakosság fiai részére; ígéret, hogy „quamplures famosissimos doctores“ fognak meghívni, u. i. P. II.

egyaránt nagyon változók voltak. Fontos továbbá, hogy egyes jogászok és orvosok állandóan a legnagyobb fizetéseket húzták, az első különösen mint fontos tanácsadói az államnak, a ki őket igényeiért és pöreiért fizeti. Páduában a XV. században a jogásznak évi 1000 aranyat¹ fizettek, és egy híres orvost 2000 arannyal és a magángyakorlat jogával² akartak alkalmazni, miután neki eddig Pisában 700 arany forint volt a fizetése. Midőn Bartolommeo Socini jogtudós pisai tanár a velenzei államtól Páduában alkalmazást nyert s oda utazóban volt, a firenzei kormány elfogatta és csak 18.000 aranyforint biztosíték mellett akarta szabadlábba helyezni.³ Már az, hogy e szakokat oly nagy becsben tartották. egymagában érthetővé tenné, hogy kiváló philologusok mint jogtudósok és orvosok akartak érvényesülni; másfelül, a ki bármely szakban jelenteni akart valamit, annak lassanként erős humanistikus színt kellett magára öltetni. A humanisták másféle gyakorlati működéséről nemsokára szó lesz.

Bár a philologusok egyes esetekben nagy mellékjövedelmekkel járó fizetést⁴ húztak, állásuk mégis nagyjában ideiglenes és változó volt, úgy hogy ugyanaz a férfiú egész rakás intézetnél működhetett. Nyilván szerették a változatosságot és mindenkitől újat reméltek, a mint ez

¹ Marin Sanudo, *Murat.* XXII. Col. 990.

² *Fabroni*, Laurent. magn. Adnot. 52, 1491-ről.

³ Allegretto. *Diari* sanesi, *Murat.* XXI. Col. 824.

⁴ Azon levelében, melyben Lorenzót arra kéri, hogy az újonnan alapított pisai egyetemre meghívja, Filelfo azt is megírja, hogy 500 aranyforintot kér. V. ö. *Fabroni*, Laurent. magn. II. 75 l. ff. A tárgyalások azonban nem voltak sikeresek, nem csupán a nagy követelés miatt.

oly tudománynál, mely fejlődésben van, tehát nagyon is a személyektől függ, könnyen érthető. Még az sem bizonyos, hogy a ki régi szerzőkről tart előadást, csakugyan az illető város egyetemének volt-e tagja; minthogy oly könnyen lehetett jönni-menni, s oly sok volt az alkalmas helyiség (kolostorokban stb.), elegendő volt a magán meghívás is. A XV. századnak ugyanazon első évtizedeiben,¹ midőn Firenze egyeteme legnagyobb fénykorát élte, midőn IV. Jenő és talán már V. Márton udvari emberei a tantermekben szorongtak, midőn Carlo Aretino és Filelfo egymással versenyezve tartottak felolvasásokat, nemcsak majdnem teljes második egyetem állott fenn az Ágoston-rendieknél S. Spiritóban, nemcsak a tudós férfiak egész egyesülete a Camalduliaknál az angeli-kben, hanem előkelő magánemberek is összeállottak, vagy egyenként azon fáradoztak, hogy maguk és mások számára bizonyos philologiai és philosophiai tanfolyamokat tartassanak. A philologiai és régészeti foglalkozás Rómában soká alig állt összeköttetésben az egyetemmel (Sapienza), s alkalmasint majdnem kizárólag részben az egyes pápák és főpapok különös személyes pártfogásán nyugodott, részben a pápai irodában való alkalmazásokon. Csak X. Leo alatt (1513) történt meg a *Sapienza* nagy ujjaalkotása, a midőn 88 tanító működött itt, köztük kitünő férfiak a régészet terén is, de nem elsőrangú nagyságok; az új fény azonban csak rövid ideig tartott. A görög és héber tanszékekről Olaszországban röviden már (l. 271. ff.) megemlékeztünk.

¹ V. 3. *Vespasian Fior.* 271. 572. 580. 625. l. — Vita Jan. Mannetti, *Murat.* XX. Col. 531 ff.

A tudományos közlés akkori módját csak úgy fogjuk helyesen elképzelhetni, ha mostani egyetemi berendezéseinkről lehetőleg eltekintünk. Személyes érintkezés, vitatkozások, a latinnak állandó és néhányánál a görögnek is használata, végül a tanítók gyakori változása és a könyvek ritkasága az akkori tanulmányozásnak oly formát adtak, melyet csak nehezen tudunk elképzelni.

Latin iskolák majd minden valamire való városban voltak, még pedig nemcsak előképzésül a felsőbb tanulmányokhoz, hanem mert az olvasás-, írás- és számolásra szükségképen azonnal a latin következett, majd meg a logika. Fontos, hogy ezek az iskolák nem az egyháztól függtek, hanem a városi hatóságtól; többen közülök alkalmasint csak magánvállalkozások voltak.

Már most az iskoláztatás e módja egyes kitűnő humanisták vezetése alatt nemcsak nagy észszerű tökéletességre emelkedik, hanem felsőbb nevelés is lett. Két felső olaszországi fejedelmi ház gyermekeinek nevelésével oly intézetek állnak kapcsolatban, melyek a maguk nemében páratlanok voltak.

Giovan Francesco Gonzaga udvarán Mantuában (uralk. 1407—1444.) fellépett a dicső Vittorino da Feltre¹ (szül. 1397, megh. 1446.) igazi nevén Vittore dai Rambaldoni; — inkább mantuainak mondatta magát, mint feltreinek

¹ *Vespas. Fior.* 460. l. *Prendilaqua* (Vitt. tanítványa) *Intorno alla vita di V. d. F.*, kiad. először Natale dalle Laste 1774, ford. Giuseppe Brambilla, Como 1871. *C. Rosmini*: *Idea dell'ottimo precettore nella vita e disciplina di Vittorino da Feltre e de' suoi discepoli.* Bassano 1801. Újabb művek; *Racheli*, Milano 1832; *Benoît*, Paris 1853. V. ö. okirati tudósítások: *Archivio storico lombardo* (Milano) Anno XI 1884. Fasc. 1°. *E. Paglia*; *La casa giocosa di Vittorino da Feltre in Mantova.*

— egyike azon férfiaknak, kik egész életüket egyetlen czélnek szentelik, a melyre erő és belátás következtében a legnagyobb mértékben vannak előkészítve. Jóformán nem írt semmit; fiatalkori verseit, melyeket soká megőrzött, végre megsemmisítette; levelei közül csak egyetlen egy Ambrogio Traversarihoz van meg nyomtatásban. Rendkívül szorgalmasan tanult, de soh'sem vágyódott cím után, mely előtte mint minden külsőség gyűlöletes volt, benső viszonyt kötött tanító-társakkal és tanítványokkal, a kiknek barátságát állandóan megőrizte. A szellemi és testi gyakorlatokat egyként ápolta, kitünő lovas, tánczos és vívó volt, télen-nyáron egyformán öltözködött, a legnagyobb hidegben is csak szandált hordott s olyan egyszerűen és mértékletesen élt — soh'sem itta a bort tisztán — hogy élte végeig egyszer sem betegedett meg. Szenvedélyeit, bujaság- és haraghoz való hajlamát, annyira leküzdötte, hogy egész életén át szűzen maradt s ritkán sértett meg valakit kemény szóval; legnagyobb öröme telt volna benne, ha a többi humanista is munkás békességben töltötte volna életét.

Eleinte az uralkodóház fiait és lányait nevelte, az utóbbiak közül is egyet igazi tudományosságig; midőn azonban hírneve egész Olaszországban s még azon túl is elterjedt és nagy és gazdag családokból közelről és távolról, sőt még Németországból is jelentkeztek növendékek, Gonzaga nemcsak megengedte, hogy tanítója ezeket is nevelje, hanem nagy tiszteletnek tartotta Mantuára nézve, hogy az előkelő világ nevelő helye lett. Ezekhez járult még egy másik csapat, melynek kiképzésében Vittorino talán élete legfőbb célját látta: a szegények és tehetségesek csoportja, számra nézve némelykor 70-en is, kiket a saját házában táplált és nevelt „per l'amore

di Dio“ (isten nevében) amaz előkelők mellett, kiknek itt hozzá kellett szokniok, hogy a pusztá tehetséggel egy földél alatt lakjanak. Mennél több tanuló sereglett össze, annál több tanítóra volt szükség, hogy ellássák az oktatást, a melyet Vittorino csak vezetett; ez oktatás leginkább olyan volt, hogy mindenki azt tanulta, a mihez azt hitték, hogy tehetsége van. A tudományos oktatás nagyon sokoldalú volt — csak a jog és az orvostudomány volt kizárva — elannyira, hogy közel feküdt a gondolat, az iskolát egyetemmé változtatni át. Latin és görög írókat, költőket, szónokokat, történetírókat olvastak, betéve tanultak és fordítottak, bölcsészetet és mennyiségtant — ez utóbbi Vittorino kedvelt tárgya — buzgón tanítottak. A tudományos oktatással azután itt hozatott először egy egész iskola számára a tornázás és minden nemesebb testi gyakorlás egyensúlyba. Továbbá üdülő utakat és kirándulásokat tettek; Vittorino, ki soha egyedül nem utazott, nem ismert nagyobb élvezetet, mint fiatal csapatjával kényeztetést tenni.

Gonzaga csak arra kötelezte magát, hogy 240 arany forintot ad neki évenként, azonban épített még neki egy gyönyörű házat, *La Giocosa*, melyben a mester tanítványaival lakott s azonfelül hozzá járult a költségekhez, melyeket a szegény tanulók okoztak; a mi még ezenkívül szükséges volt, Vittorino fejedelmektől és gazdag emberektől kérte, a kik kérelmére persze nem hajoltak mindig szívesen, hanem keményszívűségükkkel arra kényszerítették, hogy adósságokat csináljon. Élte vége felé azonban elég jó módban élt; volt egy kis házikója a városban és egy kis jószágfa falun, hol a szünet-időben tanítványaival szórakozott, egy híres könyvtára, melynek könyveit örömet kölcsön és ajándékba adta, melynek

önkényes megrablásáért azonban nagyon meg tudott haragudni. Reggelenként szent könyveket olvasott, azután ostorozta magát s templomba ment; tanítványainak is el kellett a templomba járni, mint ő is tette, havonként egyszer meggyónni és a bűjtöket szigorúan megtartani. Tanítványai tisztelték, de félték tekintetétől; ha valamit elkövettek, közvetlenül tettük után keményen megbüntette őket. E büntetéseknel Vittorino a korbácsot nem használta; a legkeményebb büntetés az volt, hogy a fiúnak le kellett térdelnie és a földre feküdnie, úgy hogy összes iskolatársai lássák. Az ilyen megszügyenítés mellett is a bűnösök megőrizték iránta tiszteletüket és ragaszkodásukat. De nemcsak a tanítványok, hanem az összes kortársak nagyrabecsülték; voltak, kik csak azért tették meg az útát Mantuába, hogy felkeressék. Egy e korbéli érem őt legnagyobb matematikusként *et omnis humanitatis pater* (minden emberi erény atyja)-ként ünnepli; legmegfelelőbb jelképeül a pelikánt választották, a ki saját szíve vérével táplálja fiókjait.

Veronai Guarinónál¹ (1370—1460) inkább a tudományosság van kifejlődve; miután már előbb szülővárosában, Veronában, 9 éven át iskolát tartott, 1429. meghívta őt Nicolò d'Este fiának, Lionellónak nevelésére Ferrarába; 1436 óta, midőn növendéke majdnem felnőtt volt, az egyetemen is tanított mint az ékesszólás és a két régi nyelv tanára. Lionello mellett számos más tanítványa is volt különböző vidékekről és a saját házában

¹ *Vespas. Fior.* 646. l. a kiről *C. Rosmini*, *Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli*, Brescia 1805—6, 3 k. persze azt mondja (II. k. 56. l.): *formicolante di errori di fatto*.

néhány válogatott szegény tanulót tartott, a kiket egészben vagy részben maga látott el: esti óráit jó későig tanulságos szórakozásnak és ismétlésnek szentelte. Itt is a szigorú vallásosságnak és erkölcsösségnek volt a székhelye. Guarino a bibliát tanulmányozta és szent kortársakkal állott összeköttetésben, de nem átalította ellenök a profán írókat egy művében megvédelmezni; Guarinón ép oly kevésbé mult, mint Vittorinón, hogy századuk legtöbb humanistája vallásos és erkölcsös tekintetben nem szolgált már reá a dicséretre.

Megfoghatatlan az ő nagy tanítói működése mellett, hogyan tudta Guarino azt a legkülönbözőbb tartalmú, tömördek munkát megírni. Ide tartoznak fordítások a görögből, fogadó, halotti és ünnepi beszédek; bevezető előadások egyetemi felolvasásokhoz, philologiai-kritikai értekezések latin és görög írókról; életrajzok, alkalmi iratok és költemények; az iratok közül a legkisebb rész jelent meg nyomtatásban, 100-nál több megvan még kéziratban és sok közülök épen nem érdemetlen a kiadásra. Persze nem mindenki ismerte el e műveket; míg Bart. Fazio dicsőíti, Paolo Cortese kárhoztatja őket, mondván, Guarino jobban gondoskodik vala hírnevéről, ha semmit sem írt volna; mindkettőtől pedig fönnmaradt az az egybehangzó tudósítás, hogy az egész következő nemzedék tudósai abban látták dicsőségüket, hogy Guarino tanítványai.

Guarino és Vittorino barátságban éltek egymással és tanulmányaikban kölcsönösen támogatták egymást; a kortársak szeretik őket egymással szembe állítani; az ilyen összehasonlításoknál alkalmilag Guarinóé az elsőség. Akkori érmeiken e megtisztelő címmel illetik:

„Forrása a görög és római tudományosságnak.“¹ Guarino azonban híjával volt annak a bölcs tartózkodásnak és jóságos nyájasságnak, melyek Vittorinót ékesítették. Mert ámbár nagyon szerette Xenokrates mondását idézni: már sokszor megbántam, hogy beszéltem, de soha, hogy hallgattam — mégis inkább beszélt, mintsem hallgatott és gyakran hevesebben, mintsem utólag kívánta volna. Az ilyen indulatosság aztán pörlekedésbe sodorta, részint tudós dolgok felett, p. o. az akkoriban sokat vitatott kérdés fölött, vajjon ki volt nagyobb, Caesar-e vagy Scipio? részint személyes ügyek fölött; nem ritkán elhirtelenkedve kimondott ítéletéről, p. o. midőn Beccadelli Hermaphroditáját dicsérte, kellett számot adnia.

Olaszország legtöbb udvarán azonfelül a fejedelmi gyermekek nevelése legalább részben s bizonyos időre a humanisták kezére került, a kik ezzel az udvari életbe egy lépéssel beljebb jutottak. A fejedelmi nevelésről szóló értekezések írása, a mi azelőtt a theologusok feladata volt, most természetesen szintén ő rájuk maradt. Pier-Paolo Vergeriótól fogva sűrűn irtak ilyeneket olasz fejedelmek számára, azután Németországba is átplántálta Enea Silvio, a ki a Habsburg-házból eredő két fiatal német fejedelemhez, Zsigmond főherceghez és utószülött László királyhoz² további kiképzésükről körülményes értekezéseket intézett, a melyekben természetesen mind

¹ Ezt és a Guarinóról való ítéletet illetőleg v. ö. *Facius*, de viris illustribus, 17. l. ff. és *Cortesi*, de hominibus doctis, 13. l. V. ö. *Giuliani*: Della letteratura Veronese al cadere del secolo XV. Bologna 1876.

² Epist. 105. 600 l. 695. l. az utóbbi mint Tractatus de liberorum educatione (1450). [Ez a magyar V. László király. Ford.]

a kettőnek a humanismus művelését olasz értelemben szívére köti; főképen azonban azt ajánlja nekik, hogy derék uralkodókká, erős és edzett harczosokká képezzék magukat. Enea képzelhette, hogy falra hány borsót és azért gondoskodott róla, hogy ezeket az iratokat mások is olvassák. Azonban a humanisták viszonyát a fejedelmekhez még külön kell majd tárgyalnunk.

HATODIK FEJEZET.

A humanismus pártfogói.

Mindenekelőtt azok a polgárok, különösen Firenzében, érdemelnek figyelmet, a kik az ókorral való foglalkozást éltük főcéljává avatták és részben maguk is nagy tudósok lettek, részben nagy műkedvelők, a kik a tudósokat támogatták. (V. ö. 288 l. s ff) Különösen a XV. század elején beálló átmeneti időre rendkívül fontosak, mert náluk működött először a humanismus gyakorlatilag, mint a mindennapi életnek szükséges eleme. Csak ő utánok kezdtek fejedelmek és pápák vele komolyan foglalkozni.

Niccolò Niccoliról, Gianozzo Mannettiről már többszörösen volt szó. Niccolit Vespasiano¹ oly férfiúnak írja le, a ki külső környezetében sem tűrt meg semmit, mi az antik hangulatot zavarhatta volna. A szép alak a hosszú ruhában, barátságos beszédjével, nagyszerű régi-

¹ 625. l. Niccoliról l. tovább Poggio egy beszédjét, Opera 1513, fol. 102 ff. és Mannetti egy vita-ját ennek könyvében: de illustribus longaevis.

ségekkel megrakott házában a legsajátosabb benyomást tette; mód nélkül tiszta volt minden dologban, különösen az evésben; ilyenkor előtte a legfehérebb vásznon ókori edények és kristályos kelyhek állottak.¹ Érzékei úgy ki voltak fejlesztve, hogy sem szamarat nem hallhatott kiabálni, sem fűrészt nyikorogni, sem egérfogót visítani. Hogyan nyer meg egyszer egy élvezetsóvár fiatal firenzeit a maga érdekeinek,² sokkal bájosabb kis történet, semhogy itt el ne mondjuk.

Piero de' Pazzi előkelő kereskedő fia, kit atyja szintén kereskedőnek szánt, szép ifjú volt, ki nagyon is hódolt a világ örömeinek és semmire sem volt kevesebb gondja, mint a tudományra. Egy ízben mikor elmegy a Palazzo del Podestà mellett — Vespasiano szerint ez tudós találkozó hely volt, a hol vitatkoztak is — Niccoli magához szólította s ő engedett a nagytekintélyű férfiú hívásának, ámbár még sohasem beszélt vele. Niccoli azt kérdezte tőle, ki az apja? — azt válaszolta: messer Andrea de' Pazzi; — amaz tovább tudakozódott: mi a foglalkozása? — Piero fiatal emberek szokása szerint felelt: élem a világomat (attendo a darmi buon tempo). — Niccoli mondá: mint ilyen apának fia s ilyen alakkal, szégyelheted magad, hogy nem ismered a latin tudományt, mely neked oly nagy ékes-ségül szolgálna; ha meg nem tanulsz, semmit sem fogsz érni és mihelyt ifjúságod elvirágzott, minden jelentőség (virtù) nélküli ember leszel. Midőn Piero ezt hallotta, azonnal átlátta, hogy ez igaz és azt válaszolta:

¹ Vespasiano következő szavai fordíthatatlanok: a vederlo in tavola così antico come era, era una gentilezza.

² U. i. 485. l.

örömetst iparkodnék, ha tanítót találna; — Niccoli mondá: ezt bízd reám. És csakugyan szerzett neki egy tudós embert a latin és a görög számára, Pontanót, a kit Piero mint ha a családhoz tartozott volna, úgy tartott házában és évenként 100 arany forinttal díjazott. Az eddigi kéjelgés helyett most éjjel-nappal a tanulásra adta magát s a műveltek barátja lett s előkelő gondolkodásu államférfiú. Az egész Aeneist és Livius több beszédjét könyv nélkül tanulta, többnyire mikor útban volt Firenze és falusi birtoka, Trebbio között. Niccoli magának kutatott és eleven beszélgetésben másokat tanított; de mások számára irodalmilag működni nem akart; mint Vittorino, ő is attól tartott, hogy magasra csigázott igényeinek nem fog tudni megfelelni. Mindazáltal nála az ókortól kölcsönzött szellemi műveltség, a tisztán külsőleges magatartás volt a fődolog; ellenben igen sok erkölcsi fogyatkozásban leledzett. Testvérétől elvette a szeretőjét, Benvenutát, e tettével felköltötte Leonardo Aretino haragját, a leány meg több barátja ellen felbujtogatta; nagyon rossz néven vette, ha valaki nem akarta könyveit neki átengedni és e miatt vesztett egy ízben nagyon össze Guarinóval is; kicsinyes irigységtől sem volt ment és ettől ösztönözve lépett fel Chrysoloras, Poggio és Filelfo ellen, a kiket Firenzéből ki szeretett volna túrni.

Más s magasabb értelemben képviseli Giannozzo Manetti¹ (1393—1459) az ókort. Koraéretten, jóformán mint gyermek már kitöltötte kereskedői inas-éveit és egy

¹ L. *Vita*-ját Naldius Nalditól, *Murat.* XX. Col. 532. ff. Továbbá *Vespasiano Bisticci*: *Commentario della vita di Messer Giannozzo Mannetti*, először kiad. *P. Fanfani*: *Collezione di opere inedite o rare*, II. k. Turin, 1862. A *Commentario* megkülönböztetendő ugyanazon szerzőnek Mannettiről írt rövid *vita*-jától, mely utóbbiban már többször történik arra utalás.

bankárnál könyvelő lett; tizenöt évi tőrés után azonban, minthogy működését haszontalannak tartotta, a tudomány után vágyakozott, a mely egyedül képes az embernek halhatatlanságot biztosítani; a világiak közül Firenzében ő volt a legelsők egyike, kik könyvekbe temetkeztek és mint már említettük, korának egyik legnagyobb tudósa lett. Midőn pedig az állam ügyvivőnek, adóhivatalnoknak és helytartónak (Pesciában, Pistojában és Mugellóban) alkalmazta, úgy látta el hivatalait, mintha benne magas ideál: humanistikus tanulmányainak és vallásosságának közös eredménye, ébredt volna föl. Behajtotta a leggyűlöletesebb adókat, melyeket az állam elhatározott, de nem fogadott el fáradozásáért díjazást; mint tartományi elnök minden ajándékot visszautasított, minden megvesztegetést utált, az alája tartozó hivatalnokoktól szigorú engedelmességet és tökéletes önzetlenséget követelt, gondoskodott a búza-bevitelről, határt vetett a játékdühnek, fáradhatatlanul intézett el pöröket s általában mindent megtett, hogy a szenvedélyeket jósággal fékezze. A pistojaiak mint szentet szerették és tisztelték és sohasem tudták kitalálni, hogy két pártjuk között melyikhez hajlik jobban. Midőn hivataloskodásának ideje letelt, mind a két párt követséget küldött Firenzébe, hogy Mannetti otthivataloskodásának meghosszabbítását kérelmezzék. A valamenynyivel közös sorsnak és jognak mintegy jelképeként megírta pihenő óráiban a város történetét, melyet aztán

Vesp. benső barátságban élt G. M.-vel, életrajzában egy államférfiu ideális képét akarta a megromlott Firenzének felmutatni. — Naldira nézve Vesp. a forrás. V. ö. továbbá a töredéket Galettinél Phil. Vill. liber Fir. 1847, 129—138. l. Félszázzaddal halála után G. M.-t meglehetősen elfeledték. V. ö. Paolo Cortese, 21. l.

bíborkötésben a városházán mint szentséget őriztek.¹ Midőn elment, a város neki czímerével díszített zászlót ajándékozott s egy nagyszerű ezüst sisakot. Mint Pisto-jában, úgy képviselte Mannetti követségei alkalmával Velenczében és Rómában és Alfonso nápolyi királynál városának érdekeit, gondosan őrködött annak becsülete fölött, de a neki szánt tisztelet-nyilvánításokat visszautasította, beszédjei és tárgyalásai következtében nagy hírnévre tett szert és a következők bölcse előre látása miatt a próféta melléknevet nyerte.

A többi tudós polgárokat illetőleg, a kik ekkoriban Firenzében laktak, már azért is Vespasianóra (a ki valamennyit ismerte) kell utalnunk, mert a hang, a légkör, a melyben ír, a föltevések, melyek alatt velük érintkezik, még fontosabbak, mint maguk az egyes munkák. Könyvének eme legnagyobb értékét már a fordítása is eltörölné, hát még azok a rövid ráutalások, a melyekre itt szorítkoznunk kellene. Vespasiano nem nagy szerző, de ismeri valamennyinek tevékenységét, s ennek szellemi jelentőségétől mélyen át van hatva.

Ha ezután elemezni próbáljuk azt a varázst, melylyel a Mediciek a XV. században, mindenekelőtt az idősbik Cosimo († 1464) és Lorenzo magnifico († 1492), Firenzére és kortársaikra általában hatottak, úgy minden politika mellett is vezérszerepük az akkori műveltségben annak legerősebb tényezője. A ki mint Cosimo a mellett, hogy kereskedő és a helyi párt feje, mindenkit megnyer a maga számára, a ki gondolkodik, kutat és ír; a kit eleitől fogva elsőnek tekintenek

¹ A mű czímét latin és olasz nyelven idézi *Bisticci Comentario*, 109. 112. l.

a firenzeiek között és műveltség dolgában a legnagyobb-nak valamennyi olasz között: az tényleg fejedelem. Cosimónak ezenfelül még külön dicsősége, hogy a platói philosophiában¹ az ókori gondolkodás legszebb virágját ismerte föl, hogy környezetébe ezt az ismeretet beoltotta és így a humanismuson belül az ókor második és felsőbb ujjaszületését hozta napvilágra. Hogyan történt ez, annak pontos leírása ránk maradt;² a tudós Johannes Argyropulus meghívásához fűződik minden és ahhoz a személyes buzgalomhoz, melyet utolsó éveiben Cosimo kifejtett, úgy hogy a platonismust illetőleg a nagy Marsilio Ficino magát Cosimo szellemi fiának mondhatta. Pietro Medici alatt Ficino már egy iskolának volt feje; Pietro fia, Cosimo unokája, a fenséges Lorenzo is a peripatetikusoktól ő hozzá szegődött; legjelentékenyebb társaiként említetnek Bartolommeo Valori, Donato Acciajuoli és Pierfilippo Pandolfini. A lelkes tanító iratainak több helyén kijelenti, hogy Lorenzo a platonismus minden mélységeit átkutatta és azon meggyőződését nyilvánította, hogy nála nélkül nehéz jó polgárnak és jó

¹ A mit róla azelőtt tudtak, csak töredékes lehetett. Különös vitatkozás a Plato és Aristoteles közti ellentéttről folyt le 1348 Ferrarában sienai Hugo és a zsinatra érkezett görögök között. V. ö. *Aeneas Sylvius*, De Europa, 52 f. (Opera, 450. l.)

² Nic. Valorinál, Lorenzo magn. életében, kiad. Galetti, 167. l. — V. ö. Vespas. Fior. 426. l. Arg. első pártfogói az Acciajuoliak voltak. U. o. 192: Bessarion biboros és párhuzama Plato és Aristoteles között. U. o. 223: Cusanus mint platonikus. U. o. 308: A cataloniai Narciso és vitatkozása Argyropuloszal. U. o. 571: Egyes platói párbeszédet már Lionardo Aretino fordított. U. o. 298: Az új-platonismus kezdődő hatása.

kereszténynek lenni. A tudósok híres gyülekezetét, mely Lorenzo köré csoportosult, az idealistikus philosophia e magasabb lendülete kapcsolta össze és különböztette meg minden más hasonló egyesületektől. Csak e környezetben érezhette magát egy Pico della Mirandola boldognak. A legszebb azonban, a mit mondhatni az, hogy az ókor e cultusa mellett itt megszentelt helye volt az olasz költészetnek is és hogy mindazon fénysugarak közt, melyekre Lorenzo személyisége oszlott, épen ez mondható a leghatalmasabbnak. Mint államférfiút ítélje meg kiki, a hogy tetszik (103. és 173. l. ff.); de nincs igazságtalanabb támadás, mintha Lorenzót azzal vádolják, hogy a szellem birodalmában különösen közepszerűségeknek fogta pártját, és az ő hibája miatt maradtak Lionardo da Vinci és a matematikus Fra Luca Pacciolo az országon kívül, és Toscanelli, Vespucci és mások legalább is támogatás nélkül. Egyetemes, mindenoldalú ugyan nem volt, de az összes nagyok közt, a kik a szellemet valaha megvédeni és elősegíteni törekedtek, egyike volt a legtöbb oldalúaknak és az, a kinél ez talán leginkább mélyen érzett szükséglet kifolyása volt.

A mi folyó századunk is elég hangosan szokta hirdetni a műveltség becsét általában és az ókorét különösen. De igazán lelkesült odaadást és annak elismerését, hogy ez a szükséglet valamennyi között a legelső, mégsem találhatók sehol, mint ama firenzeieknél a XV. és a kezdődő XVI. században. Erre vannak indirekt bizonyításaink, melyek minden kétséget kizárnak: nem engedték volna annyiszor, hogy a család leányai részt vegyenek a tanulmányokban, ha nem hitték volna, hogy ezek a világeletnek föltétlenül legnemesebb kincsét teszik; nem tették volna a számkivetést a boldogság

lakhelyévé, mint Palla Strozzi; a kik maguknak különben mindent megengedtek, nem lett volna különben még erejük és kedvük Plinius természetrajzát bírálatilag tárgyalni, mint Filippo Strozzi tette.¹ Nem dicséretéről vagy gáncsról van itt szó, hanem hogy megismerjük e korszellemét a maga energikus sajátosságában.

Firenzén kívül volt még Olaszországban több város is, a hol egyesek és egész társadalmi körök gyakran minden eszköz fölhasználásával a humanismusért tevékenyek voltak és az ott tartózkodó tudósokat támogatták. Amaz idők levélgyűjteményeiből az ilynemű személyes összeköttetések egész sokasága lép elénk.² A műveltebbeknek mintegy hivatalos érzülete majdnem kizárólag a jelzett irány felé hajolt.

Azonban ideje a humanismust a fejedelmi udvarokon szemügyre venni (fen 295 l.) A kényúrnak belső összetartozósága a szintén személyiségére, tehetségére utalt philologussal már előbb (9. l.) említettett; az utóbbi pedig az udvarokat bevallottképen többre becsülte a szabad városoknál, már a gazdagabb jutalmazás miatt is. Midőn úgy látszott, mintha az aragoniai nagy Alfonso egész Olaszország urává lehetne, Aeneas Sylvius ezt írta³ egy sienai földijéhez: „ha Olaszország az ő uralma alatt békéhez jutna,

¹ Varchi, Stor. fiorent. L. IV. 321. l. Szellemes életkép.

² Rosmininek fent 290. l. 1. jegyz. és 293. l. 1. jegyz. alatt említett életrajzai (Guarinóról és Vittorinóról), valamint *Shepherd*, Life of Poggio, különösen *T. Tonelli*-nek toldalékokat és javításokat tartalmazó kitünő olasz fordításában (2 k. Firenze 1825), továbbá Poggiónak ettől kiadott levelezése (2 k. Fir. 1835 ff.), Poggio levelei Mai-nál, Spicilegium, X. k. Róma 1844, 221—272. l. — sokat tartalmaznak erre nézve.

³ Epist. 39.; Opera 526. l. Mariano Socinóhoz.

úgy ezt jobb szeretném, mint (ha az) városi uralmak alatt (történnék); mert egy nemes királyi lélek minden kitünőséget megjutalmaz.“ Hogy e mellett majdnem állandó a panasz a fejedelmi maecenásság csekélysége és némely fejedelmeknek a hír iránt való közömbössége miatt,¹ meg ne téveszsen bennünket — hisz nem volt lehetséges mindenkinek eleget tenni. Itt is újabb időben nagyon is kiemelték a méltatlan oldalt, a pénzen vett hízelkedést, a mint azelőtt a humanisták dicsérete meg nagyon is kedvező véleményt támasztott ama fejedelmek felől. Mindent összevéve, túlnyomóan kedvező tanúvallomás ez utóbbiak mellett az a meggyőződésük, hogy kötelességek koruk és országuk műveltségének — bármily egyoldalú is volt az — élén állniok. Különösen egyes pápáknál² az, hogy éppenséggel nem riadtak vissza az akkori műveltség következményeitől, önkénytelenül is imponál. V. Miklós meg volt nyugtatva az egyház sorsáról, mert ezer meg ezer tudós férfiú állt segítőként az egyház mellett. II. Pius korántsem hoz oly nagyszerű áldozatokat a tudományért, költői udvara is nagyon kicsinynek tetszik, azonban ő maga még sokkal inkább személyes feje a tudós köztársaságnak, mint második elődje és ebbeli hírnevét teljes biztonságban élvezi. II. Pál azonban már félelemmel és bizalmatlansággal volt eltelve titkárainak humanismusa iránt;

¹ P. o. Bapt. Mantuan. Eclog. V. még a XV. századból és *Ambrogio Traversari*: de infelicitate principum.

² A pápák tudományos maecenásságát illetőleg a XV. század végeig itt rövidség okáért *Gregorovius*-ra kell utalnunk: *Geschichte der Stadt Rom im M. A. VII és VIII. k. II. Piust* illetőleg v. ö. különösen *Voigt*, En. Silvio als Papst Pius II III. k. (Berlin 1863,) 406—440. l.

három utódja pedig: Sixtus, Incze és Sándor elfogadtak ugyan ajánlásokat, meg is énekeltették magukat tetszés szerint — volt még egy Borgiáda is, valószínűleg hexameterekben¹ — azonban sokkal inkább el voltak más-félével foglalva és hatalmuk más támasztékaira utalva, hogysem a költő-philologusokkal sokat foglalkoztak volna. Mégis Róma lett a renaissance középpontja; a pápai curia, hogy Filelfóval szóljunk, a legalkalmasabb hely volt nemes és tudós férfiak számára.² II. Gyula azért talált költőkre, mert ő maga kiváló tárgy volt (154. l), egyébiránt, úgy tetszik, nem sokat törődött velük. Őt X. Leo követte „mint Romulust Numa“ azaz: az előbbi pápaság harczi zaja után olyat reméltek, mely egészen a múzsáknak lesz szentelve. Szép latin próza és jól hangzó versek élvezete hozzá tartozott Leo életprogramjához és maecenássága e tekintetben annyit csakugyan elért, hogy latin költői számos elegiában, ódában, epigrammban és kötött nyelvű beszédben Leo korának ama derült és fényes szellemét, melyet Jovius életrajza lehel, képletes módon feltűntették.³ Talán a nyugat egész

¹ *Lil. Greg. Gyraldus*, de poetis nostri temporis, camerinói Sphaerulusról szólván (Opp. II, 394. l.) A jó ember nem készült el vele idején és még 40 évvel később is íróasztala fiókjában hevert. — IV. Sixtus sovány tiszteletdíjairól v. ö. *Pierio Valer. de infelic. lit.* 369. l. ff. Theodorus Gazáról írván. Aristoteles egy művének fordításaért és magyarázatáért 50 aranyforintot kapott, „ab eo, a quo se totum inauratum iri speraverat.“ — Arról, hogy a pápák Leo előtt a humanistákat szándékkal távol tartották a biborosi méltóságtól, v. ö. Lor. Grana halotti beszédjét Egidio biborosról, *Anecd. litt.* IV. 307.

² 1471 jul. 18. kelt levél, *Rosmini* II. 364.

³ A java *Deliciae poetarum italorum*-ban és *Roscoe* Leo X. különböző kiadásainak toldalékaiban. Néhány költő és író,

történetében nincs fejedelem, a kit életének kevés előadható eseményeihez képest oly sokfélekép dicsőítettek volna. Különösen dél idején volt a költőknek hozzá szabad bemenetük, a mikor a húros hangszerek művészei játékaikat befejezték;¹ azonban az egész sereg egyik legkiválóbbja² értésünkre adja, hogy máskor is lépten-nyomon a kertekben valamint a palota legbelsőbb termeiben hozzá igyekeztek férközni és a kinek ez nem sikerült, próbát tett elegia formájába öltöztetett kolduló levéllel, melyben az egész Olympus előfordult.³ Mert Leo, ki pénzt együtt nem tarthatott és csupa derült arcot akart maga körül látni, oly módon ajándékozott, hogy emléke a következő szűk időkben mythusszá szellemült át. Ide tartozik a történet a különféle nagyságú aranytekercseket tartalmazó bíborszínű bársonyos erszényről, melybe Leo csak úgy vaktában markol bele. Ellenben megkívánta, hogy meg is szolgáljanak érte: a lakoma alatt a rögtönzőket, ha verseik nagyon is sántikáltak, állítólag korbáccsal verette.⁴ Hogyan alakította át a Sapienzát, arról már (289 l.) volt szó. Leo befolyását a humanismusra csak akkor nem fogjuk mértéken alul becsülni, ha nem vetünk különös ügyet a sok játékra és tréfára, a melyek közbe vegyültek; nem szabad magunkat megtévesztetnünk a

mint *Alcyonius*, de exilio, kiad. Mencken, 10. l. persze azt is kimondja, hogy azért dicsérik annyira X. Leót, mert azt remélik, hogy ezzel magok is halhatatlanok lesznek.

¹ *Paul. Jov.* Elogia dat. vir. 131. l. Guido Posthumusról szólván.

² *Pierio Valeriano* Simia cz. művében.

³ *L. Joh Aurelius Mutius* elegiáját, *Deliciae poet. ital.*

⁴ *Giraldi*, *Hecatommithi* VI, Nov. 8. *Lil. Greg. Gyraltu* de poetis nostri temp. Opp. II. 398. l. Basel, 1580.

gyanúsnaak tetsző irónia által (212 l. ff.), melylyel e dolgokat némelykor ő maga tárgyalja; az ítéletnek azokból a nagy szellemi lehetőségekből kell kiindulnia, melyek az ösztönzés vagy gerjesztés körébe esnek és egészükben egyáltalán ki nem számíthatók, de melyeket a behatóbb kutatás némely egyes esetekben tényleg kimutathat. A mi hatással az olasz humanisták körülbelül 1520 óta voltak, mindig bizonyos tekintetben attól az ösztönzéstől van föltételezve, mely Leóból indult ki. Ő az a pápa, ki az újonnan fölfedezett Tacitus¹ nyomtatási szabadalmában bátran így szólhatott: A nagy szerzők zsinórmértékül szolgálnak az életben és vígaszul a szerencsétlenségben; tudósok pártfogása és kitűnő munkák megszerzése neki mindenkoron legfőbb czélnek tetszett s most is hálát ad az égnek, hogy az emberiség javát e könyv pártolásával előmozdithatja.

Valamint Róma elpusztulása 1527-ben a művészeket szétszórta, úgy üzte a világ minden tájéka felé az irodalmat is, és ez az elhalt nagy pártfogó hírnevét még inkább kiterjesztette Olaszország legszélsőbb határáig.

A XV. század világi fejedelmei között a legnagyobb lelkesedést az ókor iránt aragoniai nagy Alfonso, Nápoly királya mutatja. (45. l.) Úgy tetszik, egészen naiv volt ebben és az ókori világ, emlékeivel és irataival, Olaszországba érkezte óta reá nagy, sőt óriási benyomást tett, a melybe egész lénye beleolvadt; talán Róbert ösének, Petrarca nagy pártfogójának mintája lebegett előtte, a kit utólélni vagy meghaladni akart. Csodálatos könnyen engedte át daczos Aragoniáját melléktartományaival egyetemben testvérének, hogy magát egészen új birto-

¹ Roscoe, Leone X, kiad. Bossi IV. 181.

kának szentelje. Udvara csakhamar gyűjtőhelynek tetszett, melyből a legmagasabban álló férfiak kerültek ki, p. o. III. Calixtus pápa. Részben egymásután, részben egyszerre állottak szolgálatában¹ trapezunti György, fjabbs Chrysoloras, Lorenzo Valla, Bartolommeo Fazói és Antonio Panormita, a kik történetírói lettek; az utóbbi neki és udvarának napról-napra a Liviust magyarázta, még a táborban is hadjárat idején. Ezek az emberek neki évenként 20,000 arany forintjába kerültek; Panormitának műveért 1000 aranyforintot adott, Fazió-nak a *Historia Alphonsi*-ért az 500 arany évi fizetésén felül a munka befejezésekor még azonkívül 1500 aranyforintot e szókkal; „nem azért teszem, hogy megfizesselek, mert munkád általában megfizethetetlen, még akkor is, ha legjobb városaim egyikét adnám neked oda, de idővel azon leszek, hogy kielégítselek.“² Midőn Giannozzo Mannettit a legfényesebb föltételek mellett titkárául kinevezi, azt mondja neki: „utolsó falat kenyereimet is megosztanám veled.“ Már mint Firenze üdvözlő követe Ferrante herczeg lakodalma alkalmával, Giannozzo oly benyomást tett a királyra,

¹ *Vespas. Fior.* 68. l. ff. A görögből való fordítás, melyet A. készítetett, 93. l. — Vita Jan. Mannetti, *Murat.* XX. Col. 441 ff. 450 ff. 495 ff. — *Panormita*: de dictis et factis Alphonsi regis Aragonum libri quatuor. Commentar. in eosdem Aeneae Sylvii, kiad. Spiegel Jakab, Basel 1538.

² Persze Alfonso sem járhatott mindenkinek a kedvében, p. o. Poggióéban sem; v. ö. *Shepherd-Tonelli*, Vita di Poggio II. 108. ff. és P. levele Faciushoz, *Fac. de vir. ill.* kiad. Mehus, 88. l. a hol Alf.-ról az áll: „ad ostentationem quaedam facit quibus videatur doctis viris favere“ és Poggio levele: Mai, *Spicil.* X. k. 241. l.

hogyan ez „mint ércszobor“ mozdulatlanul ült a trónon és még a legyet sem hajtotta el, mely orrára ült.

Palotája átalakításakor Vitruvius segélyéhez fordult; a régiek iratait mindenüvé magával vitte; elveszettnek tartotta a napot, melyen nem olvasott semmit, az olvasásban sem zenétől, sem semmiféle zajtól nem zavartatta magát és megvetette fejedelmi társait, a kik a tudományt maguk nem művelték vagy nem pártolták. Alattvalóit is buzdította a tanulmányra: fiatal embereket Párisba küldött és egyetlen köszönetül nagy előmenetelt várt tőlük. Kedvelt helye, úgy tetszik, nápolyi palotájának könyvtára volt, melyet, ha könyvtárnok nem volt jelen, bizony maga is felnyitott; ott ült egy ablak mellett, melyből a kilátás a tengerre különösen szép volt, és hallgatta a bölcseket, a midőn például a szentháromságról vitatkoztak. Mert nagyon vallásos is volt és a Liviuson és Senecán kívül előadatta magának a bibliát is, melyet miután 14-szer elolvasott, majdnem betéve tudott. A kik apáczák akartak lenni, azoknak annyi pénzt adott, a mennyi a kolostorba lépésükhöz szükséges volt, sűrűn eljárta a templomba s nagy figyelemmel hallgatta a prédikációkat. Egyik érmén ez a bibliai mondás áll: „Erőm és dicséretem az Úr; ő nekem üdvösségem.“ Ki vállalkoznék rá, hogy elmondja, minő érzelmek fogták el Livius állítólagos csontjai előtt Páduában? (198. lap.) Midőn nagy kértére a velenceiektől belőlük egy karcsontot kapott és nagy tisztelettel Nápolyban átvette, lelkében kereszténység és pogányság bizonyára sajátságosan ölelkezett. Egy hadjárat alkalmával az Abruzzókban megmutatták neki a távol Sulmonát, Ovidius szülőhelyét, és ő üdvözölte a várost és hálát mondott a hely geniusának; nyilván jól esett neki,

hogy a nagy költő jóslatát a saját hírnevéről¹ megvalósíthatta. Egy ízben kedve támadt, hogy maga is ókori módon lépjen fel, t. i. midőn a végleg elfoglalt Nápolyba (1443) tartotta híres bevonulását; nem messze a Mercatótól 40 rőf hosszú rést üttetett a falba; ezen át ment azután a városba aranyos kocsin, mint egy római triumphátor.² Ennek az emlékét is megörökíti egy nagyszerű márvány diadalív a Castello nuovóban. Nápolyi dynastiája (46. l.) ez ókori lelkesedésből, valamint összes jó tulajdonságaiból keveset vagy semmit sem örökölt.

Alfonsónál hasolíthatatlanul tanultabb volt urbinói Federigo,³ Vittorino da Feltrének, a nagy mesternek nagy tanítványa, a ki nem rendelkezett annyi emberrel, semmit el nem pazarolt és mint mindenben, az ókor elsajátításában is tervszerűn járt el. Az ő számára és V. Miklós számára készült a legtöbb fordítás a görögből és egy része a legkiválóbb magyarázatoknak, átdolgozásoknak stb. Sokat költött, de észszerűen, azokra az emberekre, kikre szüksége volt. Költői udvarról Urbinóban nem volt szó; maga az úr volt a legtudósabb. Az ókor különben műveltségének csak egy része volt; mint tökéletes fejedelem, hadvezér és ember, mester volt az akkori tudomány nagy részében általában, még pedig gyakorlati célokra, magáért a dologért. Mint theologus p. o. összehasonlította Thomast és Scotust és ismerte a kelet

¹ *Ovid. Amores* III. 11. 11. v. — *Jorian. Pontan.*, de principe.

² *Giorn. napolet.*, *Murat.* XXI. Col. 1127.

³ *Vespas. Fior.* 3. 119. l. ff. — *Vollé* aver piena notizia d'ogni cosa, così sacra come gentile. — V. ö. fenn 58. l. ff. és 263. l. ff.

és nyugat régi egyházatyáit is, amazokat latin fordításban. A bölcsészetben, úgy látszik, Platót egészen átengedte Cosimo kortársának; Aristotelesnek azonban nemcsak etikáját és politikáját ismerte alaposan, hanem physikáját és több más művét is. Egyéb olvasmányaiban az összes ókori történetírók, a kik nála megvoltak, előtérben állottak; ezeket, nem pedig a költőket, „egyre olvastass magának felolvastatta.“

A Sforzák¹ szintén valamennyien többé kevésbé tudósoknak és maccenásoknak bizonyulnak (30. és 51. l.) a miről alkalmilag már volt szó. Francesco herczeg gyermekei nevelésében a humanistikus műveltséget oly dolognak tekinthette, mely már politikai okokból is magától értetődő; úgy látszik, általánosan hasznosnak tartották, ha a fejedelem a legműveltebbekkel úgy érintkezhetett mint e tekintetben vele egyenrangúakkal. Lodovico Moro aztán, ki maga is kitűnő latinista, oly érdeklődést mutat minden szellemi törekvés iránt, mely az ókort már messze túlhaladja. (53. l.)

A kisebb uralkodók is törekedtek ily jelességekre szert tenni, és igazságtalanok vagyunk velük szemben, azt hivén, hogy udvari írókat csak azért tartották, hogy ezek őket dicsérjék. Oly fejedelem, mint a ferrarai Borso (63. l.), minden hiúsága mellett még sem tesz olyan benyomást, mintha halhatatlanságát a költőtől várná, bármily buzgón szolgálnak ezek neki egy „Borseis“-szel s hasonlóval; uralkodói önérzete sok-

¹ Az utolsó Viscontinál még Livius és a francia lovagregények versenyeznek a fejedelem érdeklődéseért Dante és Petrarca mellett (49. l.) A humanistákat, kik nála jelentkeztek és őt „hiressé tenni“ akarták, pár nap múlva megint el szokta küldeni. V. ö. Decembrio, *Murat.* XX. Col. 1114.

kal jobban ki van fejlesztve. Azonfölül különös előszere-tete van az olasz iránt, legalább nagyon föl van hábo-rodva, midőn udvarosa és astrologusa, Carlo da san Giorgio, Pio urainak egy ellene szőtt állítólagos összeesküvése történetét latin és nem olasz nyelven nyújtja át neki.¹ Azonban ő rajta, még inkább utódainál megismerszik, hogy a társalkodás tudósokkal, az érdeklődés az ókor iránt, az elegáns latin levél-stilusért való epekedés az akkori fejedelemségtől elválhatatlan. Mennyire sajnálta még a gyakorlatilag nagyon művelt Alfonso herczeg (64. l.), hogy fiatal korában betegeskedése őt egyolda-lúan a kézimunkával való szórakozásra utalta!² Vagy talán e kifogással inkább csak az írókat akarta magától távol tartani? Az oly lélekbe, minő az övé volt, már a kortársak sem igen tudtak bele látni.

Még a legkisebb romagnai kényurak sem lehetnek el egy vagy több udvari humanista nélkül; a házi tanító és a titkár ilyenkor gyakrabban azon egy személy, a mely némelykor még mindenese is lesz az udvarnak.³ Rend-szerint nagyon is hajlandók vagyunk e kisszerű viszonyok-ról bizonyos megvetéssel szólni, elfelejtvén, hogy éppen a szellem legfőbb dolgai nincsenek mértékhez kötve.

A riminii udvarban az arczátlan pogány és condottiere

¹ Atti e memorie II. Parma 1864, 370. l.

² *Paul. Jovii Vita Alfonsi ducis.*

³ Collenuccióról pesaroi Giovanni Sforza (Alessandro fia 36. l.) udvarán, ki végül 1508 halállal fizet szolgálataiért, l. 186. l. 2. jegyz. — Az utolsó Ordelaaffónál Forliban Codrus Urceus látta el e tisztséget, 1477—1480; gyász halálos ágya felett C. U.-nál, Opp. Vel. 1506 fol. LIIII.; a tartózkodásról Forliban, Sermo VI. — A művelt kényurak közt említendő az 1488-ban feleségétől meggyilkolt Galeotto Manfreddi is Faenzából; szintúgy néhány Bentivoglio Bolognából.

Sigismondo Malatesta (1417—1479, uralkodó 1438 óta) alatt bizonyára nagyon különös élet folyhatott. Több philologust tartott maga körül; Porcelliót, páрмаi Basiniót, Trebaniót, néhányat közülök gazdagon p. o. falusi jószággal ajándékozott meg, míg mások mint tiszték szűk viszonyok közt éltek; Basinio pl. gúnyolódva említi, hogy neki van földje és villája, míg versenytársainak mint éhes élősködőknek még öreg korukban katonásdit kell játszaniok.¹ Várában — arx Sismundea — tartották philologusai gyakran nagyon mérges vitatkozásaikat a „rex” jelenlétében, a hogy nevezik; latin költeményeikben természetesen őt dicsőítik és megéneklik szerelmi viszonyát a szép Isotta degli Attival, a kinek tiszteletére voltakép San Francesco hires ujjaépítése Riminiben történt, mint az ő síremléke: Divae Isottae Sacrum. (Az isteni I-nak szentelve.) S ha a philologusok meghalnak, azokba a sarkophagokba vagy alájok temetik, a melyék ugyane templom két külső falának fülkéit díszítik; egy felírás aztán hírül adja, hogy az illető itt helyeztetett örök nyugalomra, a midőn Sigismundus, Pandulfus fia, uralkodott. Mai napság az olyan szörnyetégről, a milyen ez a fejedelem volt, alig hinné el az ember, hogy műveltség és tudományos érintkezés neki igazi szükséglet volt; pedig nemcsak megvásárolható udvari költőket gyűjtött maga köré, hanem magához tudott lánczolni oly merengő gyengéd lyrikust is, minő Giusto de Conti (megh. 1447.); a tudós Valturiót is egy ideig magánál tartotta, az ő

¹ Anecdota literar. II. 305. ff. 405. A Riminiből való költők versei megjelentek nyomtatásban: trium poetarum opuscula, Páris 1559. V. ö. *Ch Yriarte*, Un condottiere an 15 siècle. Rimini. Paris 1882, és Zeitschrift für bildende Kunst XV. 1—15. l.

és más tudós férfiak segítségével, a philosophia legrejtettebb mélységeiből, templomainak képein allegorizálható fogalmak számára képes alakokat eszelt ki és az általa megkezdett törökhadjáratból mint legbecsesebb prédát a nagy Gemisthos Plethon holttestét hozta haza „a tudósok iránt való óriási szeretete miatt, a mely eltöltötte“ a mint sírköve mondja. Sőt a ki kiátkozta, *in effigie* elégette és harczczal megtámadta, t. i. II. Pius pápa, még ő is azt mondja róla: „Sigismondo ismerte a históriákat és nagy ismeretei voltak a philosophiában, bármihez fogott, mindenre rátermettnek látszott.“¹ Hasonló példák pedig éppen a renaissance idején nem valami ritkák: Troccio, a Borgiák egyik leghűségesebb pártfele, ki gyilkos és rabló volt, nagy buzgalommal gyűjtött olasz szonetteket, és G. G. Trivulzio, egy durva harczos, a Milano bevételekor szenvedett sok vesztesége közt semmit sem sajnált annyira, mint Quintus Curtius egy példányáét.

¹ *Pü II. Comment. L. II. 92. l. Historiák* itt az egész ókor összefoglalása. *Paulus Cortesius* is nagyon dicséri őt, 34. l. ff.

HETEDIK FEJEZET.

Az ókor reproductiója: levélírás és latin beszéd.

Köztársaságok, valamint fejedelmek és pápák pedig különösen két czélra tartották a humanistát nélkülözhetetlennek: a levelek írására és a nyilvános ünnepi beszéd tartására.

A titkárnak nemcsak a stilus kedvéért kellett jó latinnak lennie; hanem megfordítva: csak humanistától tételeznek fel annyi műveltséget és tehetséget, mennyire egy titkárnak szüksége van. A tudomány legnagyobb férfiai többnyire így szolgálták a XV. században éltek jó nagy részén keresztül az államot. Ebben nem nézték sem a szülőföldet, sem a származást; a négy nagy firenzei titkár közül a kik 1427-től 1465-ig a tollat vitték,¹ hár-

¹ *Fabroni*, *Cosmus*, *Adnot.* 118. — *Vespas. Fior.* ff. — Elsőrendű hely arról, hogy a firenzeiek mit kívántak titkáraiktól („quod honor apud Florentinos magnus habetur“, *B. Facius*-nál, midőn elbeszéli, hogy Poggiót titkárrá kinevezték: *De vir. ill.* 17. l.) *Aeneas Sylvius*-nál, *De Europa*, 54. fej. (*Opera* 454. l.)

man a leigázott Arezzóból valók: ugyanis Lionardo (Bruni), Carlo (Marzupini) és Benedetto Accolti; Poggio Terra nuovából való volt, szintén firenzei területen. Hiszen a legfőbb állami méltóságok közül már többeket elvből csak külföldiekkel töltötték be. Lionardo, Poggio és Giannozzo Mannetti időnként a pápák titkárai is voltak, és Carlo Aretino is az lett. Forlii Blondus és végül még Lorenzo Valla is e méltóságra emelkedtek. V. Miklós és II. Pius óta¹ a pápai palota egyre jobban vonzza a legkiválóbb erőket kancelláriájába, még a XV. század utolsó pápai alatt is, a kik egyébként, az irodalommal nem törődtek. Platina művében, Pápák története, II. Pál élete nem egyéb, mint a humanista mulatságos boszuállása az egyetlen pápán, a ki kancelláriájával, „a költőknek és szónokoknak azon egyesületével, kik a curiának épp annyi fényt kölcsönöztek, mint a mennyit tőle nyertek,” nem tudott bánni. Érdekes látni e büszke, meggazdagodott urakat, a kik állásukat a külföld kizsákmányolására épp úgy föl tudták használni, mint a pápák maguk,² hogyan fortyannak fel, mikor elsőbbségi pörpatvar keletkezik, midőn p. o. az *advocati consistoriales* (szentszéki ügyvédek) velük egyenlő rangot, sőt elsőséget követelnek.³ Egy lélekzetre hivatkoznak János evangelistára, ki előtt

¹ V. ö. fenn 133. l. ff. 311. l. és Voigt, Enea Silvio als Papst Pius II, III. k. 448. l. ff. a sokszor tárgyalt és sokszor félreértett változásról, melyet II. Pius az abbreviaturán tett.

² V. ö. Spiegel Jakab nyilatkozatát 1521, közölve Sitzungsberichte der Wiener Akademie XLVIII. 333. l.

³ Anecdota lit. I. 119. l. ff. Jacobus Volaterranus védőirata (Actio ad cardinales deputatos) a titkárok nevében, kétségtől IV. Sixtus idejéből (Voigt, id. h. 552. l. 3. jegyz.) V. ö. még Leon. Bruni előbbi levelét V. Márton pápához a titkárok érde-

a *Secreta Coelestia* (égi titkok) le voltak leplezve, Porsenna íródeákjára, kiről M. Scaevola azt hitte, hogy maga a király, Maecénásra, ki Augustusnak titkárja volt, az érsekekre, kiket Németországban kancellároknak neveznek stb.¹

„Az apostoli íróknak a világ legfőbb ügyei vannak kezökben, mert ki más, mint ők, ír és intézkedik a katolikus hit, az eretnecség leküzdése, a béke helyreállítása, a legnagyobb fejedelmek közt való közvetítés dolgában? Ki más, mint ők, szolgáltatja az egész kereszténység statisztikai áttekintését? Ők azok, kik királyokat, fejedelmeket és népeket ámulatba ejtenek azzal, a mi a pápától kiindul; ők szerkesztik a parancsokat és utasításokat a követek számára; parancsaikat pedig csak a pápától fogadják és el vannak rájuk készülve a nap és az éj minden órájában.“ A hírnév legmagasabb fokára azonban mégis csak X. Leo két híres titkára és stilitája emelkedett: Pietro Bembo és Jacopo Sadoletto.²

Nem minden kancellária írt előkelően; volt egy száraz hivatalos stilus igen vegyes latinsággal; ez volt többségben. Azon milanói okiratok közt, melyeket Corio közöl, stilustól nagyon feltűnően elüt az a pár levél, mely még pedig a legfontosabb részeiben, bizonyára magának

kében az ügyvédek ellenében. *Mehus*, Leon. Betini epist. II. k. 25. l. ff. Lib. V. ep. 5. — A szentszéki ügyvédek humanistikus követelése az ékesszóláson alapult, valamint a titkároké a leveleken.

¹ A voltaképi császári kancelláriát III. Frigyes alatt Aeneas Sylvius legjobban ismerte. V. ö. Epp. 23 és 105, Opera 516 és 607. l.

² L. a XXIII. sz. kitérést a szakasz végén.

a fejedelmi háznak tagjaitól ered.¹ Ezek a legtisztább latinsággal írvák.

A stilusra még bajban is ügyelni a művelt életmód parancsának és a megszokás következményének tartották. A hivatalnokokon kívül persze magánosok és mindenféle tudósok is írtak. A levélírás célja ritkán volt az, a mi ma, t. i. hírt adni a saját állapotáról, ujságokat közölni magáról és másokról; inkább irodalmi munkának tekintették és azért gyakorolták, hogy részint műveltségüket mutogassák, részint a címzettnél hírnevet szerezzenek. Először a levél a tudós értekezést pótolta, és Petrarca, a ki a levélírás e módját megkezdette, annyiban is a régi levélstilus megújítójaként szerepelhet, hogy a középkori latin „ön“ helyébe a classikus „te“-t teszi.

Később a levelek gyűjteményei lettek a finom, előkelő fordulatoknak, melyekkel az alárendelteket fölemelni vagy megalázni, a collegákat megtömjénezní vagy üldözni, fölebbvalókat dicsőíteni vagy megszarolni törekedtek. A finom levélstilus mesterei a XV. században Poggio és Filelfo voltak, leveleik közül némelyik számtalan másolatban volt elterjedve és az íróknak nagy hírnevet szerzett; mind a kettőnek gondja volt rá, mint már Petrarcának egy századdal előbb, hogy leveleiket összegyűjtsék, s így még késő

¹ Corio, Storia di Milano, fol. 449, aragoniai Izabella levele atyjához, nápolyi Alfonsóhoz; fol. 451, 464 Moro két levele VIII. Károlyhoz. — Ezzel összevetendő az adoma Lettere pittoriche III. 86 (Sebast. del Piombo levele Aretinóhoz); mely szerint Róma elpusztítása alatt hogyan hivatja össze tudósait VII. Kelemen a várba és velők V. Károlyhoz irandó levelet fogalmaztat — mindenikkel külön-külön.

utódoknak is hírt adjanak sokféle összeköttetésükről és hírnevükről.¹

Az ilyen levelek számára akkoriban igen buzgón tanulmányozták Cicero, Plinius és mások levélgyűjteményeit, noha alkalmilag úgy tettek, mintha azokat megvetnék. Ezért jelent meg már a XV. században egész sora az útmutatásoknak és formuláréknak a latin levelezéshez, mint mellékága a nagy nyelvtani és szótári munkálatoknak, melyeknek tömege a könyvtárakban még ma is bámulatba ejt. Minél több hivatlan vállalkozott az ilyenféle segédeszközökkel a feladatra, annál jobban szedték magukat a virtuozók össze és Poliziano leveleit és a XVI. század elején Pietro Bemboét azután e nembeli remekek netovábbjának tartották, nemcsak a latin stílust, hanem magát a levélírást illetőleg is.

E mellett a XVI. században classikus olasz levélstílus is jelentkezik, a melynek megint Bembo áll az élén, a ki még szükségét látja, hogy olasz írása miatt mentegetődzék.² Egészen modern, a latintól szándékkal elütő írásmód ez és mégis szellemileg a régiség teljesen áthatja és meghatározza. E levelek részben bizalmasan vannak írva, többnyire azonban lehető közzétételre való tekintettel és talán kivétel nélkül abban a tudatban, hogy finomságuk miatt esetleg másoknak is meg fogják mutatni. A XV. században kezdődnek továbbá — Filelfo első levele 1485-ből való — nyomtatott gyűjteményei részben igen különböző levélíróknak, tarka egymásutánban, részben egyesek levelezései, s ugyanaz a Bembo

¹ Az epistolographiájáról általában v. ö. Voigt, Wiederbelegung, II. 424—441. l.

² Ad Sempronium, *Bembi Opera*, Bas. 1556, III. k. 156. l. ff.

ép oly híres epistolographus lett az olaszban, mint a latinban.

Fényesebben még mint a levélíró, lép föl a szónok¹ oly időben és oly népnél, a midőn a hallás elsőrendű élvezetnek tetszett és a római senatus és szónokainak ábrándképe uralkodott az elméken. Az ékesszólás az egyház alól, a melynél a középkorban menedékre talált, teljesen fölszabadul; szükséges elemét és díszét teszi a lét minden felsőbb megnyilatkozásának. Számos ünnepi pillanat, melyet jelenleg a zene tölt be, akkor a latin és olasz szónoklaté volt. És mégis azt panaszolja Bartolomeo Fazio, hogy az ő korának szónoka az ókoréval szemben nagy hátrányban van: a szónoklás három neme közül, mely ennek nyitva állott, amannak csak egy maradt, minthogy a törvényszéki beszédet a jogtudósoknak kell átengedni, a beszédet a fejedelmi tanácsban pedig olasz nyelven kell megtartani.²

Milyen állású is a szónok, teljesen közömbös volt; mindenekelőtt a művészileg kifejlődött humanistikus tehetségre volt szükség. Ferrarai Borso udvarán az udvari orvosnak, Jeronimo de Castellónak, kellett mind III. Frigyeshez, mind II. Piushoz üdvözlő beszédet intézni; ³ házas

¹ V. ö. p. o. a beszédeket Philelphus, Sabellicus, id. Beroaldus stb. műveiben, továbbá Gian. Mannetti, Aeneas Sylvius stb. műveit és életrajzait.

² B. F. de viris illustribus, kiad. Mehus, 7. l. Mint *Vesp. Bisticci*, commentario, 51. l. mondja, Mannetti is több beszédjét olasz nyelven tartotta, de aztán latin nyelven jegyezte föl. — A XV. század tudósai azután, p. o. Paolo Cortese általában csak a maguk *eloquentia*-ja szempontjából ítélik meg elmult korok működését.

³ Diario Ferrarese, *Murat.* XXIV. Col. 193. 205.

világiak a templomban szószékre lépnek minden ünnepi vagy gyászos alkalommal, sőt szentek ünnepein is. A nem-olasz baseli zsinati urak előtt egészen új dolog volt, hogy a milánói érsek Ambrosius napján Aeneas Sylviust engedi a szószékre lépni, a ki még fel nem szenteltetett. A theologusok békétlenkedése ellenére belenyugodtak és a legnagyobb mohósággal hallgatták.¹

Tekintsük most át röviden a nyilvános szónoklás fontosabb és gyakoribb alkalmait.

Mindenekelőtt a követeknek, a kiket egy állam a másikhoz küld, nem hiába szónok, orator, a nevük; a titkos tárgyalásokon kívül volt egy elkerülhetetlen parádés előadás, egy nyilvános beszéd, a melyet a lehető legfényesebb külsőségek közt adtak elő.² Szabály szerint a rendesen igen számos személyzetben³ volt egy, ki megállapodás szerint a szót vitte — az igazi szónok, a kinek aztán a voltaképi tárgyalásokhoz kevés vagy semmi köze sem volt; de azért megesett a műértő II. Piuson, a ki előtt mindenki örömet hallatta magát, hogy egy követség összes tagjait, egyiket a másik után meg kellett hallgatnia.⁴ Tudós fejedelmek is, kik a

¹ *Pii II. Comment. L. I. 10. l.*

² A mily nagy volt a szerencsés szónok sikere, oly szörnyű volt persze a megakadás nagy és főmagasságu gyülekezetek előtt. Elijesztő példák gyűjteményét l. *Petrus Crinitus*, de honesta disciplina V. 3 f. V. ö. *Vespas. Fior. 319 l.* (Ambr. Trav.) 431. (Piero Acciajuol.)

³ A legerősebb e nemben bizonyára az, hogy Pávia lakosai 100 szónokot küldtek Pr. Sforzához, v. ö. *Filolfo Sforziáda*, lib. II. *Rosmini-nél* II. 162.

⁴ *Pii II. Comment. L. IV. 205. l.* Hozzá még rómaiak voltak, a kik Viterbóban várták. „Singuli per se verba facere, ne alius alio melior videretur, cum essent eloquentia ferme pa-

szó urai voltak, szívesen és jól beszéltek maguk is, olaszul vagy latinul. A Sforza-ház gyermekei be voltak erre tanítva, az egészen fiatal Galeazzo Mária már 1455-ben a velencei nagy tanácsban folyékonyan mondotta el betanult beszédét¹ és nővére, Ippolita, II. Pius pápát a mantuai congressuson csinos beszéddel üdvözölte.² Maga II. Pius életének minden szakában mint szónok készítette elő hatalmasan utolsó rangemelését; a legnagyobb curialis diplomata és tudós létére, ékes-szólásának híre és varázsa nélkül, talán még sem lett volna pápává. „Mert semmi sem volt felségesebb, mint szavának lendülete.“³ Bizonyos, hogy igen sokan csupán ezért is legméltóbbnak ítélték a pápaságra, már a választás előtt is.

A fejedelmeket is minden ünnepi fogadásnál üdvözölték, még pedig gyakran órahosszat tartó beszédben. Természetesen ez csak akkor történt, ha a fejedelemről

res.“ — Hogy nem Arezzo püspöke volt az olasz államok együttes küldöttségének szónoka az újonnan választott VI. Sándor előtt, azt *Guicciardini* (I. k. elején) egészen komolyan azon okok között sorolja föl, melyek Olaszország szerencsétlenségét 1494-ben előidézni segítették.

¹ Közli Marin Sanudo, *Murat.* XXII. Col. 1160.

² *Pii II.* Comment L. II. 107. l. V. ö. 87. l. — Fejedelmi eredetű más női szónok volt Madonna Battista Montefeltro, férjezett Malatesta, a ki Zsigmond királyhoz és Márton pápához intézett beszédek. V. ö. Arch. stor. IV. I. 442. l. jegyzet.

³ De expeditione in Turcas, *Murat.* XXIII. Col. 68. Nihil enim Pii concionantis majestate sublimius. — A naiv tetszésen kívül, a melylyel sikereit Pius maga rajzolja, v. ö. *Campanus*, Vita Pii II. *Murat.* III. II. ff. Persze, később nem ítélték a beszédekről ennyire elismerőleg, v. ö. *Voigt*, Enea Silvio II. 275. l. ff.

tudták, hogy a szónoklás barátja, vagy annak akar tartatni és ha elég jó szónok volt kéznél, akár udvari író, akár egyetemi tanár, hivatalnok, szónok vagy pap volt is. Csak kevés fejedelemnek volt meg a bátorsága, hogy járatlanságát bevallja, mint V. Károlynak, ki midőn Génua-ban egy latin szónok virágos nyelvét nem követhette, Giovio füle hallatára fölsóhajtott: „Mennyire igaza volt egy-ízben Hadrián tanítómnak, midőn azt jósolta, hogy gyermek-kori hanyagságomért a latinban meg fogok valamikor bűnhődni.“¹ — Fejedelmek, kiket beszéddel üdvözöltek, vagy maguk válaszoltak vagy szónokukkal adattak feleletet; p. o. III. Frigyes Giannozzo Mannetti beszédjére Enea Silvioval.²

Minden más politikai alkalmat is mohón felkapnak és ha a szónoknak nagy a híre, oda tódul mindenki, ki a műveltséget tiszteli. A minden évben ismétlődő tiszt-újításoknál, sőt újonnan kinevezett püspökök hivatalba iktatásakor is szükséges, hogy egy humanista szerepeljen, ki némelykor³ sapphói ódáiban vagy hexameterekben szónokol; némely új hivatalnoknak is mulhatatlanul beszédet kell tartani a maga szakjáról p. o. „az igazságosságról“; jól jár, ha be van gyakorolva rá. Firenzében a condottieréket is — bárkik és bármilyenek — bele vonják a divatos páthoszba és a vezéri pálcza átadása alkalmával a legtudósabb államtitkárral az egész nép előtt tartatnak beszédet hozzá.⁴ Úgy tetszik, a Loggia

¹ *Paul. Jov. vita Hadriani VI.*

² *Vesp. Bist. commentario, 64. l.*

³ *Lil. Greg. Gyraldus, de poetis nostri temp. Collenucció-ról szólván.* — Filelfo, házasságvilági, a comói dómban tartja Scarampi püspöknek a bevezető beszédet 1460. *Rosmini: Filelfo II. 122 l. III. 147. l.*

⁴ *Fabroni, Cosmus, Adnot. 52.*

de' Lanzi alatt vagy rajta — ez az ünnepi csarnok volt az, hol a kormány a nép előtt fel szokott lépni — igazi szószerk (rostra, ringhiera) volt alkalmazva.

Az évfordulók közül különösen a fejedelmek halála napját ünnepelték emlékbeszéddel. A voltaképpi halotti beszéd is leginkább a humanistára maradt, ki azt a templomban világi ruhában szavalja el, még pedig nemcsak a fejedelem koporsójánál, hanem hivatalnokok és más nevezetes emberek ravatalánál is.¹ Lionardo Bruni-ról ismeretes, hogy még kutyájára is mondott halotti beszédet. Épp így nem papok, hanem humanisták mondják a beszédeket eljegyzések és lakodalmak alkalmával, csakhogv ezeket nem az egyházban tartották, hanem a palotában, Filelfo, p. o. midőn Alfonso d'Este Anna Sforzát eljegyezte, a milanói castellóban. (Az sines kizárva, hogv ez a palota kápolnájában történt.) Tekintélyes magánemberek is hivattak ilyen lakodalmi szónokot, a mi előkelő fényűzés számba ment. Ferrarában ilyen alkalmakkor egyszerűen Guarinót kérték,² küldené el valame-lyik tanítványát. Az egyház mint ilyen, esküvők és temetések alkalmával csak a voltaképpi szertartásokat végezte.

A tanári székfoglalás és felolvasások megnyitása³

¹ A min pedig p. o. Jac. Volaterranus (*Murat.* XXIII. Col. 171) Platina gyászünnepe alkalmával némileg megütközött.

² Anecdota lit. I. 299. l. Fedra gyászbeszédében Lod. Podocataróról, a kít Guarino ily beszédek tartásával különösen megbízott. De Guarino maga is 50-nél több gyász- és ünnepi beszédet tartott, melyeket Rosmini felsorol, Guarino II. 139—146. l.

³ Az ily megnyitó előadások közül sok maradt fenn Sabellicus, id. Beroaldus, Codrus Urceus stb. műveiben. Az utolsó helyen említettnek műveiben költemények is foglaltatnak, melyeket „principio studii“-kor felolvasott.

alkalmával tartott beszédekre a szónokló tanárok a legnagyobb gondot fordították. A közönséges előadás szintén sokszor a voltaképi szónoklathoz közeledett.¹

Ügyvédek a szerint rendezték el beszédjüket, a milyen a közönségük volt. Ha a viszonyok úgy kívánták, a beszéd teljes philologiai és régészeti díszben pompázott.

Egész külön faj az olaszul tartott beszédek, melyeket a katonákhoz részben a harc előtt, részben utána intéztek. Urbinói Federigo² e tekintetben mintaszerű volt; minden harczra kész csapatnak külön tartott beszédet, büszkeséget és lelkesedést oltva beléjük. A XV. század katonai íróinál, p. o. Porcellónál (126. l.) előforduló némely beszéd alkalmasint csak részben koholt, részben tényleg elmondottakon alapszik. Ismét másfélék voltak azok a beszédek, melyeket az 1506 óta, különösen Machiavelli szorgalmazására szervezett firenzei felkelő népsereghez³ a szemlék alkalmával és később külön évi ünnepkor mondtak. Ezek általános hazafias tartalmúak; mindenik szállás templomában az ott egybegyűlt fölkelő népsereg előtt egy polgár tartotta mellpaizsban és karddal a kezében.

Végül a XV. században a voltaképi prédikáció némelykor már alig különböztethető meg a beszéd-től, a mennyiben sok pap szintén belépett a régiség műveltségi körébe és azt akarta, hogy itt számot is

¹ L. a XXIV. sz. kitérést a szakasz végén.

² *Vespas. Fior.*, 103. l. V. ö. a történetet 598. l., Giannozzo Mannetti hogyan keresi őt fel a táborban.

³ *Archiv. stor.* XV. 113. 121. l. Canestrini bevezetése 32. l. ff., két katonabeszéd lenyomata; az első Alemannitól gyönyörű szép és az alkalomhoz (1528) méltó.

tegyen. Hiszen az utczai prédikáló, Bernardino da Siena, kit a nép még életében szentként tisztelt, még azt is kötelességének tartotta, hogy a híres Guarinónál szónoki oktatást szerezzen, noha neki csak olaszul kellett prédikálnia. A követelések, melyeket különösen a böjti prédikátorokkal szemben támasztottak, akkoriban alkalmasint oly nagyok voltak, mint valaha; itt-ott olyan hallgatóság is akadt, mely sok philosophiát birt el a szószékről, sőt, úgy látszik, műveltsége okából meg is kívánta.¹ Azonban nekünk itt az előkelő latin alkalmi prédikátorokkal van dolgunk. Nem egy alkalmatosságot tudós világiak, mint láttuk, elhalásztak előlük. Bizonyos szentek napján mondott beszédeket, halotti és lakodalmi beszédeket, püspökök hivatalba iktatását stb., sőt a pap első miséje alkalmával mondandó beszédet valamely világi barátjának engedték át, valamint a szerzetesi káptalanban tartandó beszéddel is világit kínáltak meg.² De legalább a pápai udvar előtt a XV. században rend szerint szerzetesek prédikáltak, bármi volt az ünnepi alkalom. IV. Sixtus alatt Giacomo da Volterra rendesen följegyzí és bírálja ezeket az ünnepi szónokokat, a művészet törvényei szerint.³

¹ Erről *Faustinus Terdoceus*, De triumpho stultitiae cz. satyrájában, Lib. II.

² Ezt a két csudálatos esetet *Sabellicus* említi (Opera, fol. 61—82. De origine et auctu religionis, Veronában a mezitlábos barátok káptalana előtt a szószékről mondatott el, és: De sacerdotii laudibus, mely Velencében tartatott). V. ö. 324. l. 4. jegyzet.

³ Jac. Volaterrani Diar. roman. *Murat.* XXIII. ff. — Col. 173 is érdekes beszédről történik említés, mely az udvar előtt, de IV. Sixtus véletlen távollétében mondatott: Paolo Toscanella barát élesen kikelt a pápa családja és a biborosok ellen; Sixtus megtudta és mosolygott.

Fedra Inghirami, II. Gyula alatt híres ünnepi szónok, legalább fölszentelt pap volt és kanonok a Lateránban, egyébként is a főpapok közt most sok előkelő latinista volt. Egyáltalán a XVI. században a profán humanistáknak azelőtt túlságos nagy előjogaik, úgy tetszik, e tekintetben mint sok másban csorbát szenvedtek, miről alább bővebben lesz szó.

Milyen fajtájúak és milyen tartalmúak voltak már most e beszédek általában? Az olaszok a középkorban bizonyára sosem voltak híjában a természetes ékesszólásnak és a retorika elejétől fogva a hét szabad művészethez tartozott; a mennyiben pedig az ókori módszer felélesztéséről van szó, ez érdem Filippo Villani tudósítása szerint,¹ egy firenzeinek Bruno Casininak tulajdonítandó, ki még fiatalon 1348-ban pestisben elhalt. Egészen gyakorlati szándékkal, t. i. hogy a firenzeieket a tanácsi és más nyilvános gyülekezetekben könnyű és ügyes föllépésre képesítse, összefüggésben tárgyalta a régiék útmutatása szerint a föltalálást, a szavalást, a kézlejtést és testtartást. Egyébként is korán hallunk kizárólag alkalmazásra szánt rhetori nevelésről; semmit sem becsültek annyira, mintha valaki elegáns latinsággal az épen odavalót rögtönözve fel tudta hozni.² Növekedő tanulmányozása Cicero beszédeinek és elméleti iratainak, Quintiliánnak és a császári panegyrikusoknak, előállása külön új tankönyveknek,³ fölhasználása a phi-

¹ *Fil. Villani*, *Vitae*, kiad. Galetti, 30. l.

² V. ö. a XXIV. sz. kitérést.

³ Georg. Trapezunt. *Rhetorica*, az első rendszeres tárgyalás. — *Aen. Sylvius*: *Artis rhetoricae praecepta* (1456), Opera, 992—1034. l. szántszándékkal csak mondatszerkezetre és szórendre szorítkozik; egyébként jellemző az ebben való teljes

lologia haladásainak általában és az a tömege az ókori eszméknek és dolgoknak, melyekkel mindenki a saját gondolatait gazdagíthatta és tartozott is gazdagítani — mindez összevéve teljessé tette az új szónoklás jellemét.

Mindazáltal nagyon különböző ez az egyének szerint. Némely beszédek igazi ékesszólásra vallanak, különösen azok, melyek a dolog mellett maradnak; ilyen átlag minden, a mi II. Piustól való. Abból a csodálatos hatásból továbbá, melyet Giannozzo Mannetti¹ annyiszor elért, oly szónokra következtethetni, a milyenhez fogható mindenha kevés volt. A nagy fogadások, melyekben mint követ V. Miklós s Velence dogéja és tanácsa előtt részesült, oly események voltak, melyeknek emléke sokáig fennmaradt. Sok szónok ellenben arra használta fel az alkalmat, hogy előkelő hallgatóihoz intézett némely hízeltetései mellett előhozakodjék az ókorból merített tartalmatlan és zavaros tömegével a szóknak és dolgoknak. Hogyan volt lehetséges ezt két, sőt három órán át végig hallgatni, csak úgy képzelhető el, ha tekintetbe vesszük, mily erős volt akkor az érdeklődés az ókori

jártasságára. Több más theoretikust is említ, a kiket részben ma már nem ismerünk. V. ö. *Voigt*, II, 262 ff. Másokat Aug. Dati említ stb.

¹ *Vita*-ja *Murat*. XX. telisdedtele van ékesszólása hatásaival. — V. ö. *Vespas. Fior.* 592 ff. és *Commentario* 30 l. Ránk e beszédek nem tesznek valami különös hatást, p. o. az, melyet III. Frigyes koronázásakor mondott: *Freher-Struve*, *Script. rer. Germ.* III. 4–19. l. — Mannetti beszédjéről *Lion. Aretino* temetésekor azt mondja *Shepherd-Tonelli*, *Poggio* II. 67 ff. számos hely idézése után: *L'orazione ch'ei compose, è ben la cosa la più meschina che potesse udirsi, piena di puerilità volgare nello stile irrilevante negli argomenti ed' una prolissità insopportabile.*

tudományosság iránt és — az általánosan elterjedt könyvnyomtatás ideje előtt — mily gyarló és aránylag ritka a feldolgozás. Az ily beszédeknek még mindig megvolt az a becsük, a melyet (fenn 319. l.) Petrarca egynehány leveleinek tulajdonítottunk. Némelyek azonban mégis túlságosan visszaéltek ezzel. Valla egy beszédjénél, melyet, igaz, egy olasz humanista is tarka rongyokból összetákolt czafatnak mond, egyik hallgatója, egy finom műveltségű franczia, azt tartotta, hogy ez az ember bizonyosan megbolondult.¹

Filelfo legtöbb szónoklata utálatos egyvelege a klaszikus és bibliai idézeteknek, ráfűzve egy közhelyekből álló zsinórra; közben a dicsőítendő nagyok személyiségei egy bizonyos schema, p. o. a főerények szerint magasztaltatnak s csak nagy bajjal fedezhető fel nála és másoknál az a kevés becses korbeli adat, melyet igazán tartalmaz. Egy piacenai tanár és író beszédje p. o. Galeazzo Mária herczég fogadására 1467. C. Julius Caesarral kezdődik, azután a szerző egy csomó ókori idézetet kever össze egy saját allegorikus művéből vett idézetekkel és az uralkodóhoz intézett igen tolaikodó jó tanításokon végzi.² Szerencsére már öreg este volt és a szónok kénytelen volt azzal beérni, hogy panegyrikusát írásban adta át. Filelfo is egy eljegyzési beszédet e szókkal kezd meg: A peripatetikus Aristoteles stb.; mások mindjárt felkiáltanak: Publius Cornelius Scipio, stb., mintha ők és hallgatóik alig várhatnák az idézés kezdetét. A XV. század végével az izlés egyszerre megtisztul, a mi lényegileg a firenzeiek érdeme; az idézésben ezentúl nagyon

¹ Voigt, Wiederbelebung II, 446. l.

² Annales Placentini, Murat. XX, Col. 918.

óvatos mértéket tartanak már azért is, mert közben gyakoribbak lettek a különböző kézikönyvek, a melyekben akárki készen találja, mivel idáig fejedelmet és népet bámulatba lehetett ejteni.

Minthogy a legtöbb beszéd az íróasztal mellett készült, kézírataik közvetlenül további elterjesztésre és közzétételre szolgáltak. Nagyobb rögtönző szónokok beszédjét azonban utána kellett stenographálni.¹ — Továbbá nem minden beszéd, a melyet birunk, volt arra rendelve, hogy tényleg el is mondassék; p. o. idősb Beroaldus panegyrikusa Lodovico Moróra, csak írásban beküldött munka.² Sőt a mint leveleket költöttek képzelt címekkel, a világ minden tája felé, mint gyakorlatot, mint mintát, de mint irányművet is, ép úgy voltak beszédek is koholt alkalmakra,³ mint minták előkelő hivatalnokok, fejedelmek, püspökök üdvözlésére stb.

A szónoklásra nézve is X. Leo halála (1521) és Róma elpusztulása (1527) a hanyatlás időpontja. Alig menekült meg az örök város nyomorúságából, Giovio feljegyzi⁴

¹ P. o. Mannettiét. V. ö. *Vesp. Commentario*, 30 l. szint-
úgy Savonaroláét, v. ö. Perrens, *Vie de Savonarole* I, 163. l.
A gyorsírók azonban őt és p. o. lelkesült rögtönzőket nem
mindig követhették. Sav. persze olaszul szónokolt, v. ö. Pasqu.
Villari (németre ford. Berdushek I. 268 ff.)

² Mely azonfelül nem tartozik a jobbak közé. *Opuscula*
Beroaldi, Basel 1509, fol. XVIII—XXI. Figyelemre legmértőbb
az utolsó mondása: *Esto tibi ipsi archetypon et exemplar, te-*
ipsum imitare stb.

³ Ilyenmű leveleket és beszédeket írt Alberto di Ripalta,
v. ö. a tőle folytatott s atyjától szerzett *Annales Placentini*,
Murat. XX, Col. 914 ff. a hol ez a vaskalap irodalmi pálya-
futását elég tanulságosan leírja.

⁴ *Pauli Jovii Dialogus de viris litteris illustribus*: Tiraboschi
VII. k. IV. r. — De még egy évtizeddel később is azt mondja
az *Elogia literaria* végén: *Tenemus adhuc*, miután az elsőség

egyoldalúan és bizonyára mégis túlnyomó igazsággal e hanyatlás okait:

„A melyek hajdanában az előkelő rómaiak számára a latin kifejezés gyakorló iskolája voltak: Plautus és Terentius előadásait kiszorították az olasz komédiák. Az elegáns szónok nem talál többé jutalmat és elismerést, mint azelőtt. A szentszéki ügyvédek p. o. előadásaikban ezért nem dolgoznak ki többet a bevezetésnél, míg a többit már mint zavaros kotyvalékot adják ki magukból. Alkalmi beszédek és prédikációk is mélyen hanyatlottak. Ha bíboros vagy világi nagyúr fölött kell beszédet mondani, akkor a végrendeleti végrehajtók nem fordulnak a város legkitünőbb szónokához, a kit 100 arannyal kellene díjazni, hanem egy csekélységen valamely jött-ment hetyke pedánszt fogadnak, ki csak azt akarja, hogy emlegessék, habár a legnagyobb korholás révén is. A halott, így okoskodnak, úgy sem tud felőle semmit, ha egy majom áll gyászruhában a szószéken, síránkozó rekedt mormolással kezdi s lassanként hangos ugatásba tér át. A pápai functiók alkalmával mondott ünnepi prédikációk sem igen hajtanak már; ezeket mindenféle rendből összekerült szerzetesek ejtették ismét hatalmukba és úgy prédikálnak, mintha csupa műveletlen hallgatójuk volna. Még néhány év előtt az ilyen prédikáció mise alkalmával a pápa jelenlétében utat nyithatott egy püspökséghez.“

a philologia terén Németországra átszállt, sinceræ et constantis eloquentiæ munitam arcem stb. Az egész hely (*Gregorovius* VIII. 320 l. ff. németül idézi) különösen fontos abból a szempontból, hogy egy olasz mily szemmél nézte Németországot — és ez értelemben alább még egyszer fölhasználok.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A latin értekezés és a történetírás.

A humanisták epistolographiájához és rhetorikájához fűzzük itt még a többi productiójukat, melyek egyúttal többé-kevésbbé az ókor reproductiói.

Ide tartozik mindenekelőtt az értekezés közvetlen vagy párbeszédes alakban,¹ mely utóbbit egyenesen Cicerótól kölcsönözték. Hogy e műfajjal szemben némikép igazságosak legyünk, s az unalom forrásaként már eleve vissza ne utasítsuk, kétfélet kell megfontolnunk. A század, mely a középkortól megszabadult, számos erkölcsi és bölcsészeti természetű kérdésben külön közvetítésre szorult maga közt és az ókor közt és ezt a helyet foglalták

¹ Különös műfajt tesznek természetesen a félig satyrikus párbeszédek, melyeket Pandolfo Colenuccio és különösen Pontano Lucianus mintájára irtak. Tőlük vett aztán ösztönzést Erasmus és Hutten. — A voltaképi értekezések számára alkalmasint korán szolgáltak mintául egyes darabok Plutarchus „Moralia“ cz. művéből.

el az értekezés- és párbeszéd-írók. Sok olyan, a mi nekünk irataikban közhelynek tetszik, nekik és kortársaiknak fáradtsággal ujonnan szerzett felfogás volt oly dolgokról, a melyekről az ókor óta újra véleményt nem nyilvánítottak.

Továbbá a nyelv itt különösen örömet hallgatta saját magát — a latin és olasz egyaránt. Szabadabban és többoldalúan, mint a történeti elbeszélésben vagy a szónoklatban és a levelekben, képződik itt mondattani szerkezete és az ilynemű olasz művek közül több van olyan, mely máig a próza mintaképe. E munkálatok közül többet már említettünk vagy tartalmuk miatt ezután fogunk idézni; itt róluk mint egész műfajról kell szólnunk. Petrarca leveleitől és értekezéseitől fogva a XV. század végéig a legtöbbnél itt is túlnyomó az ókori anyag felhalmozása, mint a szónokoknál; azután tisztul a műfaj, különösen az olaszban és Bembo Asolani-jával, Luigi Cornaro¹ Vita sobriájával teljes classicitást ér el. Itt is döntő volt, hogy amaz ókori anyag időközben külön nagy gyűjteményes munkákban, sőt most már nyomtatásban is le kezdett rakódni és az értekezés-írónak nem volt többé útjában.

Elkerülhetetlen volt, hogy a humanismus a történetírást is hatalmába vette. Ha e históriákat futólag összehasonlítjuk az előbbi krónikákkal, különösen az oly gyönyörű, színben gazdag és életteli teljes művekkel, mint a Villanié, ezt élénken fogjuk fájlalni. Mily halványnak és csinált díszűnek tetszik ezek mellett minden, a mit a humanisták írtak, még pedig p. o. éppen Villani legközelebbi és leghíresebb követői Firenze

¹ Erről alább II. k. IV. sz. 5. fejj.

historiographiájában: Lionardo Aretino és Poggio.¹ Szüntelenül az a sejtelem bántja az olvasót, hogy a liviusi és a caesari phrasisok közt, melyekkel egy Facius, Sabellicus (elbeszéléseikben Nápolyról és Velenczéről), Folieta, Senarega (Génuáról szóló műveikben), Platina (Mantuai történetében), Bembo (Velence annaleseiben), sőt még egy Giovio is (a históriákban) él, rövidséget szenvedett a legszebb egyéni és helyi szín, valamint az érdeklődés a dolgok tényleges, igazi lefolyása iránt. Gyanúnk növekszik, észrevévén, hogy magának a mintaképnek, Liviusnak becsét rossz helyen keresték, ugyanis² ott, hogy ő „száraz és vértelen hagyományt kellemmé és teljességgé alakít át;” sőt (ugyanitt) azzal a gyanús vallo-mással találkozni, hogy a történetírás feladata a stilus eszközeivel az olvasót megindítani, felizgatni, megrázni — akár mintha a költészet helyébe léphetne. Meg kell továbbá gondolni, hogy sok humanistikus történetíró hivatása következtében csak keveset tud meg arról, mi körén kívül történik, ezt a keveset pedig gyakran úgy kell előadnia, hogy pártfogóinak és megbízóinak tessenék. Végül kérdésbe kell tenni, vajjon a modern dolgok ama megvetése, melyet ugyanezek a humanisták némelykor nyíltan vallanak,³ róla való tárgyalásukra nem volt-e *szükségképen* rossz hatással? Az olvasó önkéntelenül is rész-

¹ V. ö. *Sannazaro* éles epigrammját:

Dum patriam laudat, damnat dum Poggius hostem,
Nec malus est civis, nec bonus historicus.

² *Benedictus*: Caroli VIII. hist., *Eccard*, scriptt. II. Col. 1577.

³ *Petrus Crinitus* sajnálatosnak tartja e megvetést: de honesta discipl. L. XVIII. 9 f. A humanisták e tekintetben a későbbi ókor szerzőire hasonlítanak, a kik koruk elől szintén

vétével és bizalmával az igénytelen latin és olasz annalisták felé fordul, kik a régi módhoz hívek maradtak, p. o. Bologna és Ferrara évkönyv-íróihoz s még több hála kötelezettnek érzi magát az olvasó az olaszul író voltaképi krónikások jobbainak, egy Marin Sanudo-, Corio-, Infessurának, míg a XVI. század elején az anyanyelvükön író nagy olasz történetírók új, fényes sora kezdődik.

Tényleg a kor-történet sokkal jobban járt, ha az ország nyelvét használta, mint ha ellatinosodott. Vajjon a rég elmúltnak elbeszélésére, a történeti kutatásra is az olasz alkalmasabb lett volna-e, oly kérdés, mely amakorra nézve többféle választ enged meg. A latin volt akkor a tudósok *lingua franca*-ja, korántsem csupán nemzetközi értelemben, p. o. angolok, francziák és olaszok között, hanem tartományközi értelemben is, azaz a lombardinak, a velenceinek, a nápolyinak olasz írásmódját — még ha rég toscanisálva volt is és a tájnyelvnek már csak gyöngye nyomait mutatta, a firenzei el nem ismerte. Ezt elviselhették volna helyi kortörténetnél, mely olvasóit a hely színén találta, de nem oly könnyen a múlt történeténél is, a mely számára szélesebb olvasókört kellett keresni. Itt a nép helyi érdeklődését a tudósok általános érdeklődésének szabad volt feláldozni. Hova jutott volna p. o. forlíi Blondus, ha terjedelmes és tudós műveit félig romagnai olaszságban írta volna meg? Biztos ismeretlenség homálya várt volna rájuk, már a firenzeiek miatt is, míg latin nyelven az

kitértek. — V. ö. *Burckhardt*, Die Zeit Constantins d. Gr. 2. kiad. 1880, 251. l. ff. Ezzel ellentétben l. Poggio több nyilatkozatát *Voigt*-nál, *Wiederbelebung*, 1. kiad. 443. l.

egész nyugat tudományosságára a legnagyobb hatást gyakorolták. És hiszen a firenzeiek maguk is a XV. században latinul írtak, nemcsak mert humanistikusan gondolkodtak, hanem egyúttal a könnyebb elterjedés kedvéért is.

Vannak végül latin nyelven írt kortörténetek is, melyek épp oly becsesek, mint az olasz nyelven írottak közül a legkitünőbbek. Mihelyt a Livius mintájára alakított folyamatos elbeszélés, annyi szerzőnek Procrustes ágya, véget ér, ezek mintha át volnának alakítva. Ugyanaz a Platina, ugyanaz a Giovio, kiket nagy történeti műveikben csak addig követünk, a meddig kénytelenek vagyunk, egyszerre mint kitünő életrajzi leírók jelennek meg. Tristan Caracciólóról, Fazio életrajzi művéről, Sabellico velenczei helyrajzáról stb. mellékesen már volt szó, egyebekre még rá fogunk térni. Mint levelekre és beszédekre, úgy képződik már korán a történetírás számára is elmélet. Ez mindenekelőtt arra iparkodik, hogy Cicero szavainak kapcsán a történet becsét és fenségét büszke szókkal hirdesse, elég merész Mózeset és az evangelistákat is pusztá historikusoknak mondani s nem takarékoskodik a szigorú igazságszeretetre és pártatlanságra való élénk figyelmeztetésekkel.¹

Az olasz előadások a multból persze mindenekelőtt a classikus ókorra vonatkoztak. De van olyan is, mit e humanistáknál alig keresnénk: egyes kiváló dolgozatok a középkor általános történetéről. Az első e nemű ki-

¹ Lorenzo Valla, a historia Ferdinandi regis Arag. előszavában; ezzel ellentétben l. Giacomo Zeno, Vita Caroli Zeni, *Murat.* XIX. 204. l. V. ö. még Guarino, *Rosmini* II, 62. l. ff. 177. ff.

váló munka volt Matteo Palmieri krónikája (449—1449), mely ott kezd, a hol Prosper Aquitanus végzi, a mely ugyan stilusa miatt a későbbieknek, p. o. Paolo Cortesének rendkívül visszatetszett, de a kortársaktól, Vespasiano Bisticcitől és Ugolino Verinótól, humanistikus terméknek tekintetett. A ki aztán véletlenül forlii Blondus decasaira rányit, némileg meglepődik, ha itt világtörténetet talál „ab inclinatione Romanorum imperii“ 410-től, Rómának Alarichtól való bevételétől fogva, akárcsak Gibbonnál, telve mindegyik század szerzőinek forrástanulmányaiával, melyből az első 300 folio-oldal a kezdődő középkorra II. Frigyes haláláig vonatkozik. Ugyanekkor északon még az ismeretes pápa- és császárkrónikák és a „fasciculus temporum“ álláspontján álltak. Biondo óriási anyagot hozott össze görög és latin forrásokból; amazokat le kellett fordítania, az utóbbiakat meg, melyek ismeretlen anyagot kevésbé érthető formában tárgyaltak, fáradsággal kibetűznie. Számtalan író-t használt, kiket mi is ismerünk, azonban olyanokat is, p. o. Albanus és ravennai Guido gót történetét, melyből egyes töredékek csak az ő révén maradtak fenn. Előadása későbbi korszakaira nézve olasz krónikákhoz is fordul, p. o. Villanihoz, merít a pápák életéből és némely adatot Dantéből és Petrarcából vesz. Nem volt kritikus, de tanúvallomásait összehasonlítja, hogy az igazat megtalálja; nem volt stilista, de kifejezése módjának sajátosságát megővni törekszik.¹

Már ez egy könyv miatt is joggal mondhatnók, csakis az ókornak tanulmányozása tette a középkorét lehetsé-

¹ *Masius Alfréd*, Flavio Biondo, Lipcse 1879; *Buchholz Pál*: Die Quellen der historiarum decades von Flavio Blondus. Lipcse 1881.

gessé; amaz szoktatta először az elmét objectiv történeti érdeklődésre. Az csakugyan hozzájárult, hogy a középkor az akkori Olaszország számára úgyis elmúlt már és hogy az elme megismerhette, mert már túl volt rajta. Nem mondhatni, hogy azonnal igazsággal, vagy éppenséggel kegyelettel ítélte volna meg; a művészetekre vonatkozólag erős előítélet ver annak termékei ellen benne gyökeret, a humanisták pedig a saját fellépésüktől fogva új korszakot kelteznek: „Azt kezdem reményleni és hinni, mondja Boccaccio¹, isten megkönyörült az olaszokon, mióta látom, hogy gazdag jósága az olasz kebelbe megint olyan lelket lehel, mely a régiekéhez hasonló, a mennyiben a hírnevet más úton keresik, mint rablás és erőszak által, ugyanis az elmulhatatlanná tevő költészet ösvényén.“ Azonban ez egyoldalú és méltánytalan fel fogás mégsem zárta ki a tehetségesebbeknél a kutatást oly időben, midőn a többi Európában még erről szó nem volt; történeti kritika képződött a középkorra nézve, már azért is, mert minden anyagnak észszerű tárgyalása a humanistáknál szükségképen javára vált ennek a történeti anyagnak is. Petrarca ebben is úttörő. Ő fedezte fel az osztrák háznak állítólag Caesartól vagy Nerótól adott szabadalmak meghamisítását.² Ily kísérletekkel felébresztette a társak és utódok kritikai szellemét. A XV. században a kritika már áthatja az egyes várostörténeteket, a mennyiben a késő zavaros mesebe-

¹ Pizingához intézett levelében, *Opere volgari*, XVI. k. 38. l. — Még *Raph. Volaterranus*-nál XXI. l. a szellemi világ a XIV. századdal kezdődik, tehát ugyanannál a szerzőnél, kinek első könyvei minden országról számos és amaz időre nézve kitünő részletes történeti áttekintést tartalmaznak.

² Epp. sen. XVI. 1.

széd Firenze, Velence, Milano stb. őstörténeteiből eltűnik, míg az észak krónikásai még jó soká ama költőileg is többnyire értéktelen, a XIII. század óta koholt képzelmenyekkel kénytelenek czipelődni.

A helyi történet szoros összefüggését a hírnévvel már fönn Firenzéről szólván (95. l. ff.) tárgyaltuk. Velence el nem maradhatott; valamint például egy velencei követség a firenzeiek egy nagy szónoki diadala után¹ hamarosan haza ír, küldjenek ők is szónokot, úgy kell a velenceieknek oly történet is, mely Lionardo Aretino és Poggio műveivel az összehasonlítást kiállja. Ily körülmények közt jöttek létre, miután a tárgyalások Giov. Mária Filelfoval és másokkal eredményre nem vittek, a XV. században Sabellico decasai, a XVI-ban Pietro Bembo *Historia rerum venetarum*-ja — mindkét mű a köztársaság határozott megbizásából, az utóbbi az elsőnek folytatásaként.

A nagy firenzei történetírók a XVI. század elején (103. l. ff.) elejétől fogva egészen más emberek, mint a latinul író Giovio és Bembo. Olaszul írnak, nemcsak mert az akkori ciceroniánusok raffinált finomságával többé nem versenyezhetnek, hanem mert, mint Machiavelli — kiről mondhatni, hogy ő a multat is jelenként elevenen látja — azt az anyagot, melyet eleven szemlélet útján szereztek, ugyancsak közvetlenül ható formában akarják feldolgozni és mert nekik, mint Guicciardininak, Varchinak s a legtöbb másnak, szívükön fekszik, hogy fel fogásuk az események lefolyásáról minél nagyobb és mé-

¹ Mint a minő Giannozzo Mannettié volt V. Miklós, az egész curia s messziről odasereglett idegenek előtt; v. ö. *Vespas Fior.* 591. l. és kimerítőbben: *Commentario* 37—40 l.

lyebb hatást tegyen. Még ha csak néhány jó barát számára írnak is, mint Francesco Vettori, mégis belső ösztönből kénytelenek tanúságot tenni emberek és események mellett és kénytelenek az utóbbiakban való részvételüket kimagyarázni és igazolni.

Stilusuk és nyelvük minden sajátossága mellett azonban mégis kitetszik, hogy az ókor rájuk a legnagyobb befolyással volt, sőt ennek hatása nélkül el sem képzelhetők. Nem humanisták többé, de keresztül mentek a humanismuson és több van bennök az ókori történetírás szelleméből, mint ama liviusi latinisták legtöbbször: polgárok ők, kik polgárok számára írnak, a mint a régiek tették.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A műveltség általános ellatinosodása.

A többi szaktudományon belül nem követhetjük a humanismust; mindeniknek meg van a maga külön története, a melyben ezen kor olasz kutatói, különösen az ókor-
nak általuk ujonnan fölfedezett tárgyi tartalma következtében¹, nagy és új szakaszt képeznek, a melylyel aztán mindenkor több-kevesebb határozottsággal az illető tudomány modern korszaka kezdődik. A philosophiát illetőleg is e szak külön történeti előadásaira kell utalnunk. A régi philosophusok befolyása az olasz culturára majd roppant nagynak, majd igen alárendeltnek tetszik. Amaz leginkább akkor, ha utána számítunk, hogyan lettek Aristoteles fogalmai, különösen korán elterjedt ethikájából² és politikájából, egész Olaszország műveltjeinek

¹ L. a XXV. sz. kitérést a szakasz végén.

² Egy biboros II. Pál alatt még szakácsainak is előadatta Aristoteles ethikáját. V. ö. Gasp. Veron. vita Pauli II., *Muratori* III. II. Col. 1034.

közkinsévé és hogy az abstrahálás egész módja fölött ő mennyire uralkodott.¹ Az utóbbi pedig, ha tekintetbe vesszük, mily csekély dogmatikus hatással voltak a régi philosophok, de még a lelkes firenzei platonikusok is a nemzet szellemére. A mi ily hatásnak tetszik, rend szerint csak üledéke a műveltségnek általában, következménye a speciális olasz szellemi fejlődésnek. A vallásról szoltunkban erről még lesz néhány megjegyzésünk. A legtöbb esetben azonban még az általános műveltséggel sincs dolgunk, hanem csupán egyes személyek vagy tudós körök nyilatkozatával és még itt is mindenkor különbséget kellene tenni a régi tan igazi elsajátítása és a pusztá divatos követés közt. Mert sokak számára az ókor általában csak divat volt, még az olyanok számára is, a kik benne nagyon jártasak voltak.

Egyébiránt nem okvetlenül szükséges, hogy a mit századunk fitogtatásnak tart, akkor valóban fitogtatott volt. Görög és római neveknek keresztnevekül alkalmazása p. o. még mindig szebb és tiszteletre méltóbb, mint a mai (különösen női) nevéké, melyeket regényekből szednek. Mihelyt a lelkesedés az óvilág iránt nagyobb volt, mint a szentek iránt, egész egyszerűnek és természetesnek tetszik, hogy jámbor és tudós férfiak ismételt figyelmeztetései ellenére fiait egy nemes nemzedék Agamemnonra, Achillesre és Tydeusra keresztelteti,² hogy festő a fiát Apellesnek hívja, leányát meg Minervának stb.³ Azt is könnyű lesz védeni, hogy egy oly köznév helyett, melyet általában kerülni akartak, jólhangzó régi

¹ Aristoteles tanulmányozására általában tanulságos Hermolaus Barbarus egy beszédje.

² Bursellis, Ann. Bonon., *Murat.* XXIII. Col. 898.

³ L. a XXVI. sz. kitérést a szakasz végén.

nevet vettek föl. Oly helynévről, mely az ugyanazon helyből való összes polgárokat is jelölte és még családnévvé nem lett, bizonyára annál örömebb lemondtak, ha egyúttal mint szentnek neve is kényelmetlenné lett; Filippo da S. Gemignano magát Kallimachusnak nevezte. A kit családja félreismert, vagy megsértett és mint tudós idegen helyen találta meg szerencsáját, az, ha Sanseverino volt is, büszkeséggel Julius Pomponius Laetusra keresztelte el magát.¹ Egy névnek latinra vagy görögre való egyszerű fordítását is (a mi azután Németországban majd kivétel nélkül szokássá lett) meg lehet egy nemzedéknek bocsátani, mely latinul beszélt és írt és melynek nemcsak declinálható, hanem prózában és versben könnyen gördülő nevekre volt szüksége. Gáncsolandó és gyakran nevetséges volt, hogy egy nevet — mind keresztnévet mind családnevet — *félíg* változtattak meg, a míg classikus hangzása és új értelme lett. Így lett Giovanniból Jovianus vagy Janus, Pietróból Pierius vagy Petreius, Antonióból Aonius és hasonlók, továbbá Sannazaróból Syncerus, Luca Grassóból Lucius Crassus stb. Ariosto, a ki e dolgok felett gúnyolódik², azután mégis megérte, hogy gyermekeket az ő hősei és hősnői vagy Bojardóei után, a kik részben az övéivel azonosak, neveztek el.

Számos életviszony, hivatalos elnevezés, foglalatosság, szertartás stb. antikizálását az olasz írókban sem

¹ Vasari, XI. 189. 257. l. vite di Sodoma e di Garofalo.

² Quasi que'l nome i buon giudici inganni,

E che quel meglio t'abbia a far poeta,

Che non farà lo studio di molt' anni!

így gúnyolódott Ariosto, a kinek azonban a sors jóhangzású nevet juttatott, a VII satyrában, 64 v.

szabad nagyon keményen megítélnünk. A míg egyszerü folyékony latinsággal beérték, mint körülbelül az írók Petrarcatól Aeneas Sylviusig, ez csakugyan nem fordult elő feltűnő módon; de elkerülhetetlenné vált, mihelyt föltétlenül tiszta vagy épen cicerói latinságra törekedtek. A modern dolgok, ha előbb mesterségesen el nem keresztelték, ilyenkor a stilus egészéhez nem alkalmazkodtak. Pedánsoknak ekkor nagy örömük telt benne, ha minden városi tanácsot *Patres conscripti*-nek, minden apácza-kolostort *Virgines Vestales*-nek, minden szentet *Dius* vagy *Deus*-nak czímezhettek, míg finomabb izlésű emberek, mint Paolo Giovio, ha hasonlót tettek, valószínűleg csak azért tettek, mert el nem kerülhették. Minthogy Giovio rá súlyt nem vet, nem is bántó, ha jól hangzó phrasisaiban a bíborosoknak *Senatores* a nevük, dékánjuknak *Princeps Senatus*, a kiátkozásnak: *Dirae*¹, a carnevalnak: *Lupercalia* stb. Mennyire kell óvakodnunk, hogy a mi csak stilus dolga, abból az egész gondolkodásmódra elhamarkodott következtetést ne vonjunk, épen e szerzőnél nyilvánvaló.

Magát a latin stilus történetét itt nem követhetjük. Teljes két századon át úgy tettek a humanisták, mintha a latin általában az egyetlen méltó irodalmi nyelv volna és annak kellene maradni is. 1529-ben jelent meg az első latin nyelvtan olasz nyelven, melynek ismeretlen szerzője kénytelen volt a szemrehányás ellen, hogy valami különöset, sőt fantastikusát követ el, védekezni.²

¹ A franczia hasereg katonái így 1512: omnibus diris ad inferos devocati. A jó Tizió kanonokról, ki komolyabban vette a dolgot s idegen seregek ellen Macrobiusból idézett kiátkozó mondást, még lesz szó.

² Grammatica latina in volgare. Verona 1529.

Poggio¹ sajnálja, hogy nagy költeményét Dante olasz nyelven írta, valamint Boccaccio tanúbizonysága szerint, már Dante idején sok „és közöttük bölcse” ember azt kérdezte, miért nem élt a költő a latin nyelvvel; tudvalevőleg Dante tényleg kísérletet tett a latinnal, és az *Inferno* elejét először latin hexameterekben írta. Az olasz költészet egész sorsa attól függött, hogy e kezdeményét ne folytassa; azonban még Petrarca (280. l.) inkább bízott latin költeményeiben, mint szonetteiben és canzonéiben és még a legnagyobbak egyike, Bembo is azt kívánta Ariostótól, hogy latin nyelven írjon. Erősebb kényszer sohasem volt még irodalmi dolgokban,² azonban a költészet előle nagyoobbrészt elillant és most bizonyára túlságos optimismus nélkül mondhatjuk: jó, hogy az olasz költészetnek kétféle organuma volt, mert mind a kettőben kiválót és sajátost teremtett, még pedig úgy, hogy az ember észreveszi, mért költöttek itt olasz, ott latin nyelven.

Talán hasonló áll a prózáról is; az olasz műveltség világra szóló állása és hírneve attól függött, hogy bizonyos dolgok latinul³ — *urbi et orbi* — tár-

¹ De infelicitate principum, *Poggii Opera.*, Basel 1513. fol. 152: Cuius (Dantis) exstat poema praeclarum, neque si literis latinis constaret, ulla ex parte poetis superioribus (a régieknek) postponendum. És *Cortesi*us (de hominibus doctis, 7. l.) panaszolja: Utinam tam bene cogitationes suas latinis literis mandare potuisset, quam bene patrium sermonem illustravit! (Petrarcáról és Boccaccióról szólván, Cort. hasonló panaszra fakad.) *Boccaccio*, vita di Dante, 74. l.

² L. a XXVII. sz. kitérést a szakasz végén.

³ Vannak azonban bevallott stilusgyakorlatok is, mint p. o. id. Beroaldus *Orationes*-eiben a Boccaccióból latinra fordított két novella, sőt Petrarcából egy canzone.

gyaltassanak, míg az olasz prózát épen azok kezelték legjobban, a kiknek belső küzdelmükbe került nem-latinul írni.

A próza legtisztább forrásának a XV. század óta vitatlanul Cicerót tartották. Ez korántsem merőben azon elvont meggyőződésen alapult, hogy az ő szavai, az ő mondatszerkezete, az ő irodalmi szerkesztésmódja a legjobbak, hanem a levélíró szeretetreméltósága, a szónok csillogása, a philosophiai író tiszta szemléletes módja az olasz szellemben teljes viszhangra talált. Már Petrarca egészen fölismerte Ciceróban az ember és államférfiü gyöngéit,¹ csakhogy sokkal nagyobb volt előtte a tekintélye, semhogy örült volna rajta; az ő kezdeménye óta fejlődött mindenekelőtt az epistolographia majdnem kizárólag Cicero mintájára (fenn 320. l.), a többi műfajok pedig, az elbeszélők kivételével, követték. De az igazi ciceronianismus, mely nem akart kifejezést használni, ha az a forrásból kimutatható nem volt, csak a XV. század végén kezdődik, miután Lorenzo Valla nyelvtani művei egész Olaszországban megtették hatásukat, miután maguknak a római irodalomtörténet-íróknak állításait megrostálták és összehasonlították.² Csak most utasítja vissza egy kiadó — az igaz, hogy kiváló humanista, Aldus Manutius volt — egy mű elárusítását, mert azt találta, hogy

¹ V. ö. *Petrarca* leveleit a felvilágból dicső árnyékokhoz. Epp. fam. (kiad. Fracass.) lib. XXIV, 3. 4. (Továbbá ugyanazon kiadásban II. k. 497. l.) Továbbá Epp. sen., XIV. 1. (néemelykor külön nyomt. e cz. a.: De rep. opt. administranda): sic esse doleo, sed sic est.

² A vakbuzgó purismusnak Rómában burlesk képét adja Jovian. Pontanus, Antonius-ában.

nincs kellő elegantiával írva.¹ Csak most különböztetik meg pontosan és a lehető legpontosabban a régiek prózájának stilusbeli árnyékait és megnyugtató biztossággal mindig arra az eredményre jutnak, hogy a föltétlen minta egyedül Cicero, vagy ha minden műfajt összeakartak foglalni: „Cicerónak ama halhatatlan és majdnem isteni kora.“² Most oly férfiak, mint Pietro Bembo, Pierio Valeriano és mások, legjobb erőiket e célnak szentelik; olyanok is, kik soká ellenállottak és a legrégebb szerzőkből maguknak archaistikus dictiót tákoltak össze,³ végre engedtek és térdet hajtottak Cicero előtt; most veszi rá Bembo Longoliust, hogy öt évig egyebet se olvasson, csak Cicerót; ugyanaz fogadást tett, hogy egyetlen szót sem fog használni, mely e szerzőben elő nem fordul és ilyen hangulatokból eredt később az a tudós vita, a melyben Erasmus és az idősb Scaliger a csapatokat vezették.

Mert Cicero csodálói sem voltak mindnyájan annyira egyoldalúak, hogy őt a nyelv egyetlen forrásának ismerték volna el. Sőt a XV. század közepén komoly és sok-

¹ Oda számítandó még talán, hogy egy akkori okiratban (1458) „Latinus“ egyértelműnek vétetik ezzel: Italus, „lingua Latina“ ezzel: Itala, Macuscev I. 198. l.

² Hadriani (Cornetani) Card. S. Chrysogoni de sermone latino liber. Különösen a bevezetés. — Ciceróban és kortársai-ban találja a latinságot „önmagában.“ Ugyanaz a Codrus Urceus, a ki Homérban minden tudás összeségét látta (l. a XXV. sz. kitérést), azt mondja, Opp. 1506, fol. LXV: Quicquid temporibus meis Aut vidi aut studui libens Omne illud Cicero mihi felici dedit omine, sőt egy másik költeményében egyenesen azt mondja: Non habet huic similem doctrinae Graecia mater.

³ Paul. Jo. Elogia doct. vir. 187. l. ff. Bapt. Piusról szólván.

oldalúan képzett férfiak, mint Favio, Biondo, Platina, az ókor uralkodó utánzásától törekedtek magukat föl-szabadítani és mint jogukat hirdették, hogy új dolgok számára új szokat képezhetnek; ugyan-e század végén meg Poliziano és Ermolao Barbaro tudatosan sajátos egyéni latinságra mertek törekedni,¹ természetesen „páratlanul nagy“ tudományosság alapján, de nem voltak képesek tanítványaiknál hasonló önállóságra való törekvést ébreszteni — és e célzt követte az is, kitől ezeket megtudjuk, Paulo Giovio. A modern, különösen aesthetikai gondolatok nagy sokaságát ő fejezte ki először nagy erőmegfeszítéssel latinul, nem mindig szerencsésen, de némelykor szokatlan erővel és elegantiával. Gioviónak ama korbeli nagy festőkről és szobrászokról írt latin jellemzéseiben, továbbá abban a rövid bekezdésben, melylyel a művészek életrajzainak tőle tervezett és később Vasari-tól kivitt² nagy gyűjteményét megnyitja, a legszellemesebb és a legsilányabb egymásnak tözsomszédjai. X. Leo is, ki abban találta dicsőségét „ut lingua latina nostro pontificatu dicatur facta auctior“³ szabadelvű, nem kizárólagos latinság felé hajlott, a mint az élvezetre való törekvése mellett másképp nem is volt lehetséges; beírte azzal, ha a mit meghallgatnia és elolvasnia kellett, igazi latinnak, elevennek és elegánsnak tetszett. Végül Cicero nem nyújtott mintát a latin társalgás számára, úgy

¹ L. a XXIII. sz. kitérést a szakasz végén. 348. l. 2. jegyz.

² Paul Jov. Dialogus de viris literis illustribus; *Tiraboschi*, Vel. 1796. VII. k. 4. l. — A párbeszédben az a sejtelen és az a fölött való sajnálkozás is ki van fejezve, hogy a latin nyelven való írás nemsokára teljesen el fogja uralmát veszteni.

³ Az 1517. brevében Franc. de Rosihoz, fogalmazva Sadoletto által, *Roscoe*, Leo X. kiad. Bossi VI. 172. l.

hogy e pontban kénytelenek voltak ő mellette más isteneket is tisztelni. A hézagot Plautusnak és Terentiusnak Rómában és másutt meglehetősen gyakran előadott comoediái töltötték be, melyek a játszóknak számára hasonlíthatatlan gyakorlatul kínálkoztak a latin társalgási nyelv számára. Indítást az ókor latin comoediájával való foglalkozásra és latin vígjátékok önálló utánzására az adott, hogy darabokat találtak Plautustól a Cod. Ursinianusban, melyet 1428. vagy 29. Rómába vittek. Néhány évtizeddel később, már II. Pál alatt,¹ Theanum tudós bíborosát (alkalmasint pistojai Niccolò Forteguerrát) dicsőítik, mert azon plautusi darabokkal foglalkozik, melyek leghiányosabban maradtak fenn s a szereplők névjegyzéke nélkül is szükölködnek és mert az egész szerzőre, nyelve miatt, a legnagyobb figyelmet fordítja; talán ő tőle indul ki az ösztönzés ama darabok előadására is. Plautuson kívül alkalmasint még Senecát és görög drámák után készült latin fordításokat adtak elő. A XV. század vége felé Pomponius Laetus karolta fel a dolgot, s a hol egyházi főurak oszlopcsarnokaiban Plautus színre került,² ő volt a rendező. Hogy körülbelül 1520 óta ezzel fölhagytak, azt Giovio, mint (332. l.) láttuk, az ékesszólás hanyatlásának okai közé sorolja.

¹ Gaspar. Veroneus. vita Pauli II. *Murat.* III. II. Col. 1031.

² Ferrarában Plautust alkalmasint többnyire Collenuccio, ifj. Guarino és mások olasz átdolgozásában játszották a tartalom miatt, és Izabella Gonzagában volt annyi bátorság, hogy e darabokat unalmasaknak találta. A latin comoediáról általában v. ö. *Peiper R.*: Fleckeisen und Masius, *Neue Jahrb. für Phil. u. Päd.* XX. Lipcse 1874, 131—138. l. és *Archiv. f. Literaturgesch.* V. 541. l. ff. — *Pomp. Laetus*ról v. ö. *Sabellici Opera*, Epist. L. XI. fol. 56. ff. és alább e szakasz végét.

Végezetül hadd utaljunk itt arra, hogy a ciceronianismusnak a művészet terén is akadunk párhuzamára; az építészek vitruvianismusára.¹ Ám itt is megnyilatkozik a renaissance állandó törvénye, mely szerint a műveltségi mozgalom mindenütt megelőzi a megfelelő művészi mozgalmat. A mi esetünkben a különbség tán két évtizedet tesz, ha cornetói Hadrián bíborostól (1505?) az első föltétlen vitruvistákig számítunk.

¹ V. ö. *Burckhardt, Geschichte der Renaissance in Italien*, 38—41. l.

TIZEDIK FEJEZET.

Az újlatin költészet.

A humanisták legnagyobb büszkesége végül az újlatin költészet. A mennyiben a humanismus jellemzéséhez hozzájárul, ő vele is kell itt foglalkoznunk.

Mily erős volt a latin költészet javára az előítélet s mily közel állott a döntő győzelemhez, föntebb (346. l.) kifejtettük. Eleve is meg lehetünk róla győződve, hogy az akkori világ legszellemesebb s legkifejlettebb nemzete nem pusztá balgaságból s nem a kiválóra való iparkodás nélkül mondott le a költészetben oly nyelvről, minő az olasz. Bizonyára igen hatalmas körülmény lehetett, mely erre rávette.

Ez az ókor csodálata volt. Mint minden valódi, tartalék nélküli csodálat, ez is szükségképpen utánczást szült. Más korszakokban és más népeknél is nagy sokaságával találkozni az egyes kísérleteknek, melyek ugyan e célra törnek, de csak Olaszországban volt meg az újlatin köl-

tészet fönnmaradásának és továbbképzésének két főfeltétele: általános előzékenység vele szemben a nemzet műveltjeinél, és az antik olasz geniusnak részben való újra ébredése magukban a költőkben, egy ősrégi hűrnak csodálatos továbbregése. A legjobb, a mi így előáll, nem utánzás többé, hanem önálló szabad teremtés. A ki a művészetben a másodkézből való formákat nem szenvedheti; a ki vagy már magát az ókort sem becsüli, vagy ellenkezőleg igézetesen megközelíthetetlennek és utánzóhatatlannak tartja; a ki végül botlások dolgában nem tud elnéző lenni oly költőkkel szemben, a kiknek p. o. számtalan szótagmennységet ujonnan fölfedezni vagy kitalálni kellett: ne is nyuljon ez irodalomhoz. Kiválóbb műveik nem azért készültek, hogy valamely abszolút kritikával dacoljanak, hanem hogy a költőnek és sok ezer kortársának gyönyörűséget szerezzenek.¹

Legkevesbbé sikerült az ókor történeteiből és mondáiból merített eposz. Tudvalevőleg még a római mintaképekről, sőt Homert kivéve, még a görögökről sem ismerik el, hogy eleven epikus költészet lényeges föltételeinek birtokában volnak; még kevésbbé várhatjuk tehát, hogy a renaissance latinjainál meglettek volna. Egészen mégis valószínű, hogy Petrarca *Africá*-ja² annyi és oly lelkes hallgatót talált, mint az újabb kor bármely eposza. A költemény célja és keletkezése nincs minden ér-

¹ A következőre nézve l. *Deliciae poetarum italor.* — *Paul. Jovius*, *elogia.* — *Lil. Greg. Gyraldus*, *de poetis nostri temporis.* — *Roscoe*, Leone X. függelékeit, kiad. Bossi.

² A költemény két újabb kiadása: Pingaud, Paris 1872 és Corradini, Pádva 1874; 1874. évben megjelent két olasz fordítása, G. B. Gaudo- és A. Palesától.

dek nélkül. A XIV. század egész helyes érzékkel a második pún háború idejében ismerte föl a rómaiság magaslatát, Petrarca tehát ezt akarta tárgyalni. Ha Silius Italicust már fölfedezték volna, talán más anyagot választ; ennek híjában azonban idősb Scipio Africanus dicsőítése oly közel állott a XIV. századhoz, hogy már egy másik költő, Zanobi di Strada, ugyane feladatot tűzte ki magának; csak Petrarca iránti tiszteletből vonta már meglehetősen előre haladt költeményét vissza.¹ Az Africa számára a jogosultság abban gyökerezett, hogy akkor és később úgy érdeklődött mindenki Scipio iránt, mintha még élne, hogy sokan nagyobbnak tartották, mint Sándort, Pompejust és Caesart.² Hány újabb epopoeia dicsekedhetik oly tárggyal, mely mint ez, a maga idejében oly népszerű, alapjában történeti és mégis a szemléletre mythikus volna? Magában a költemény most persze egészen olvashatatlan. Egyéb történeti tárgyakat illetőleg az irodalomtörténetekre kell utalnunk.

Gazdagabb és sikeresebb volt mégis az ókori mythus továbbköltése, költői hézagainak kitöltése. E tárgyat az olasz költészet is korán magához ragadta, már Boccaccio *Teseis*-ével, melyet legjobb költői művének tartanak.

¹ *Filippo Villani*, Vitae, kiad. Galetti, 16. l.

² Franc. Aleardi, Oratio in laudem Franc. Sfortiae, *Murat.* XXV. Col. 384. — A Scipio és Caesar közti párhuzamban Guarino és C. A. (Cyriacus Anconitanus) az utóbbit tartották nagyobbiknak, *Poggio* (Opera, fol. 125. 134 ff.) az elsőt, a miről aztán hosszas vitatkozások folytak: *Sheph. Tonelli* I. 262. ff. és *Rosmini*: Guarino II, 97—118. l. — Scipio és Hannibal az Attavante miniaturjain l. *Vasari* IV. 41, vita di Fiesole. Mindkettőnek neve Piccinino és Sforza helyett l. 127. l.

V. Márton alatt Maffeo Veggio latin nyelven költött egy tizenharmadik könyvet az Aeneishez; találkozni azután néhány kisebb kísérellettel, különösen Claudianus modorában, egy Meleagrist, egy Hesperist stb. A legkülönösebbek azonban az ujonnan kieszelt mythusok, melyek Olaszország legszebb vidékeit istenekből, nymphákból, szellemekből, sőt pásztorokból álló őslakossággal töltik meg, a mint itt általában az epikus és a bukolikus egymástól többé el nem választható. Hogy a majd elbeszélő, majd párbeszédes eklogákban Petrarca óta a pásztoréletet már csaknem egészen¹ conventionálisan, tetszés szerinti képzelmenyek és érzések lepléül tárgyalják, arra később vissza fogunk térni; itt csak az új mythusokról van szó. Világosabban mint bárhol tetszik itt ki, hogy a régi isteneknek a renaissanceban kettős a jelentőségük; egyfelől csakugyan pótolják az általános fogalmakat és az allegorikus alakokat fölöslegessé teszik; egyúttal azonban ők a költészetnek egy szabad, önálló eleme, neutrális szépség, mely minden költészettel elegyíthető és mindig újra kombinálható. Hetykén és mérészen, ha még annyira utánozza is Ovid metamorphosisait és a Daphne-monda egyes későkori görög feldolgozásait, járt ebben elül Boccaccio², midőn Firenze környékét képzelte istenek és pásztorok világával népesíti be *Ninfale d'Ameto* és *Ninfale fiesolano* cz. költeményeiben, melyeket olasz nyelven írt. A legkitünőbb

¹ A fényes kivételekről, a hol a falusi élet realistikusan ép föl, még lesz szó.

² Zumbini: Una storia d'amore e morte, Nuova antologia XLIV. 1884, fasc. 5.

azonban valamennyi közt talán Pietro Bembo *Sarca*-ja,¹ melyben le van írva, hogy az e nevű folyóisten megkéri Garda nymphea kezét, továbbá a gyönyörű lakodalmi ünnep Monte Baldo egyik barlangjában; Mantónak, Tiresias leányának jóslatai Mincius gyermek születéséről, Mantua alapításáról és Vergilius jövendő hírnevéről, ki Minciusnak és Andes nymphájának, Majának a fia. E pompás humanistikus rokokóhoz Bembo igen szép verseket csinált és a végén oly gyönyörű sorokkal fordul Vergiliushoz, hogy minden költő irigyelhetné tőle. Rend szerint az ilyeneket, mint pusztá szavalást, kevésre besülik, a miről, mint tisztán izlés dolgáról, kár volna vitatkozni.

Irtak továbbá nagy terjedelmű epikus költeményeket bibliai és egyházi tartalommal hexameterekben. A szerzők az ilyenekkel nem mindig egyházi előmenetelt vagy a pápai kegy megnyerését célozták; a javánál és az ügyetlenebbeknél is, minő p. o. Battista Mantovano, a Parthenice szerzője, egészen őszinte vágyakozást szabad feltételeznünk, hogy tudós latin költészetükkel Krisztusnak szolgáljanak, a mivel persze a katholicizmusról való félig pogány felfogásuk nagyon is jól összehangzott. Gyraldus többeket sorol fel, a kik közül Vida „Krisztias“-ával, Sannazaro „de partu Virginis“ (Mária szü-

¹ Lenyomt. Mai-nál, *Spicilegium romanum*, VIII. k. 488—504. l. (közel 500 hexameter terjedelmű.) Pierio Valeriano tovább dolgozott a mythuson; *carpio*-ja a *Deliciae poet. ital.* ban, úgyszintén P. V. kisebb műveiben, Köln, 1811, 42—46. l. — Brusasorci freskói a Murari palotában, Veronában, a *Sarca* tartalmát ábrázolja.

letése) című három énekével¹ első sorban állanak. Sannazaro (szül. 1458-ban megh. 1530-ban) imponál egyforma hatalmas áradatával, a melybe pogány és keresztény elemeket merészen elegyít, leírásának plastikus erejével, tökéletesen szép munkájával. Nem kellett az összehasonlítástól tartania, midőn Vergilius negyedik eklogájának verssorait beleszővi a pásztorok dalába a jászol mellett (III. 200 ff.). A túlviláginak körében itt-ott dantei merészségű vonással találkozni, midőn p. o. Dávid király a patriarka limbusában énekbe és jóslásba kezd (I. 236 ff.), vagy midőn az örökkévaló trónolván köpenyében, mely minden alsóbbrendű létezés képeitől ragyog, az égi szellemekhez fordul szózatával (III. 17 ff.). Más alkalommal habozás nélkül hozza összeköttetésbe a régi mythológiát a saját tárgyával, midőn p. o. Dávid énekei folytán a Megära csikorog, a Cerberus vonít, a Cocytus iszonyodik, a nélkül hogy igazában barokknak tetszenék, minthogy a pogány isteneket csak mintegy keretül használja, főszerepet nem bízván rájuk. Ki ama kor művészi képességével egész terjedelmében akar megismerkedni, annak nem szabad ily mű elől elzárkóznia. Sannazaro érdeme annyival nagyobbnak tetszik, mert egyébként a kereszténység és pogányság vegyítése a költészetben sokkal könnyebben zavar, mint a képzőművészetben; az utóbbi a szemet állandóan valamely határozott,

¹ Ujra kiadta és fordította *Fasznacht Th. A.*, Drei Perlen der neulateinischen Poesie. Leutkirch és Lipcese 1875. V. ö. egyébként még *Goethe* műveit (Hempel-féle kiadás) 22, 157. és 411. l. Jellemző Summontius kortárs itélete, (Opp. Pontani II. 1297): ut post nescio quos Sedulios et Prudentios in quibus pene nihil praeter nudam religionem invenias, Marones tandem Christianos habeamus.

kézzelfogható szépséggel kárpótolhatja s általában tárgyainak tartalmi jelentőségétől sokkal függetlenebb, mint a költészet, a mennyiben a képzelet amannál inkább az alakon, a költészetnél inkább a dolgon sző tovább. A jó Battista Mantovano ünnepi naptárában ¹ más kiutat próbált; az istenek és félistenek, kiktől keresztény hitét nem félti, nála a szenttörténetet nem szolgálják, hanem, mint az egyházatyáknál, vele ellentétben állanak: mialatt Gábiel angyal Nazarethben szűz Máriát üdvözli, Mercur a Carmelről utána lebegett s most az ajtónál hallgatózik; a hallottat aztán közli az összegyűlt istenekkel, kiket ezzel végső elhatározásokra bir. Máskor ² meg persze nála Thetis, Ceres, Aeolus stb. kénytelenek szűz Máriának és dicsőségének jószántukból szolgálni.

Sannazaro hírneve, utánzóinak tömege, kora legnagyobbjainak lelkesült hódolata, Bembóé, ki sírfeliratát készíti, Tiziané, ki képét festi — mindez mutatja, mennyire szükséges és drága volt ő századának. A reformatio kezdetén megoldja az egyház számára a problémát, hogyan lehet egészen classikus és mégis keresztény szellemben költeni, és Leo valamint Kelemen hangos szóval mondtak ezért neki köszönetet.

Végül hexameterekben vagy distichonokban tárgyalták a kortörténetet is, majd inkább elbeszélő, majd megpanegyrikus módon, rendszerint azonban egy fejedelem vagy fejedelmi ház tiszteletére. Így állt elő egy Sforzias ³,

¹ De sacris diebus.

² P. o. nyolczadik eklogájában.

³ Két nyomtatlan és be nem fejezett Sforzias van, az egyik idősb, a másik ifjabb Filelfótól. Az utóbbiról v. ö. Favre, *Mélanges d'hist. lit.* I. 156. l.; az elsőről Rosmini, *Filelfo* II, 157—175. l. Ez 12.800 verssorra volt tervezve. Egyebek közt e helyet tartalmazza: A nap Biancába bele szeret.

egy Borseis, egy Borgias (fen 306. l. és 1. jegy.), egy Laurentias, egy Triultias stb., persze a cél teljes elvételével; mert a ki híres vagy halhatatlan maradt, nem az e fajta költemények által maradt az, melyeket a világ lelkéből utál, még ha jó költők szánják is rá magukat írásukra. Egészen máskép hatnak kisebb, életképszerűen és páthosz nélkül kivitt egyes képek híres emberek életéből, mint p. o. a szép költemény X. Leo vadászatáról Palo mellett¹, vagy „II. Gyula utazása“ cornetói Hadriántól (154. l). Ilyféle fényes vadászleírásokat bírunk Ercole Strozzától is, az éppen említett Hadriántól és másoktól, és kár, ha a modern olvasó a benne rejlő hízeltől magát elriasztani vagy bosszantani engedi. A tárgyalás mesteri volta és a némelykor nem jelentéktelen történeti érték hosszabb életet biztosítanak e tetszetős versezeteknek, mint a milyennel korunknak most akárhány híres költeménye valamikor dicsekedhetni fog.

Egészben e dolgok annyival jobbak, minél nagyobb mérséklettel vegyítik bele a pathetikust és az általánost. Vannak egyes kisebb epikus költemények híres mesterektől, a kik barokk mythológiájukkal úgy nekivágnak, hogy egészen akaratlanul leírhatatlan komikus benyomást tesznek. Így Ercole Strozza gyászkölteménye² Cesare Borgiára (146. l. 1 — 3. jegyz.). Hallani Rómapanaszos szavát, mely minden reményét III. Calixtus és VI. Sándor spanyol pápákba helyezte s azután Cesaréről azt hirdeti, hogy ő a kiválasztott s ennek történetét az 1503-ban beállott

¹ Roscoe, Leone X. kiad. Bossi, VII, 184: úgyszintén egy hasonló stilusu költemény XII. 130. — Mily közel áll már Angilbert költeménye Nagy Károly udvarából e renaissancehoz. V. ö. Pertz. monum. II.

² Strozzi poetae 31. l. ff. Cesaris Borgiae ducis epicedium.

katasztrófaig előadja. Azután a költő kérdi a múzsát, melyek voltak ama pillanatban¹ az istenek végzései, mire Erato elbeszéli, hogy az Olympuson Pallas a spanyolok pártját fogta, Venus meg az olaszokét: mindketten átkarolták Jupiter térdeit, ki őket megcsókolta, elcsitította és azzal mentegődött, hogy nem tehet a párkák szötte végzet ellen semmit, de a mit az istenek ígértek, az Este-Borgia-házból eredő gyermek által teljesedésbe fog menni;² miután a szerző mindkét család kalandos őstörténetét elmondja, azt erősíti, hogy Cesarénak ép oly kevésbé ajándékozhat multhatatlanságot, mint hajdanában — nagy esdeklések ellenére sem — Memnonnak vagy Achillesnek; végül azzal a vigasszal fejezi be, hogy Cesare még előbb a háborúban sokakat fog megölni. Erre Mars Nápolyba indul, hol háborút és viszályt szerez, Pallas pedig Nepibe siet és ott a beteg Cesarénak VI. Sándor alakjában megjelenik; miután intette, nyugodjék bele sorsába s elégedjék meg nevének dicsőségével, a pápai istennő eltűnik „mint egy madár.“

Egyébként ok nélkül mondunk le a nem egyszer nagy élvezetről, ha mindent megvetünk, a mibe ókori mythologia jól-rosszul bele van szöve; némelykor a művészet e magában conventionális alkatrészt a költészetben ép úgy megneemesítette, mint a festészetben vagy a szobrászatban; sőt a műkedvelő megtalálja már a paródia kezdeteit is (213. l. ff.) p. o. a Macaroneisben, a mihez

² Pontificem addiderat, flammis lustralibus omneis. Corporis ablutum labes, Diis Juppiter ipsis stb.

³ A későbbi II. Ercole az, Ferrarából, szül. 1508 április 4, alkalmasint kevésbé e költemény szerzése előtt vagy után, Nascere magne puer matri expectate patrique — úgy mond a vége felé.

aztán a komikus istenek lakomája Giovanni Bellinitől már párhuzamot szolgáltat.

Nem egy elbeszélő költemény hexameterben nem egyéb pusztá gyakorlatnál vagy prózában megírt tudósítások feldolgozásánál, a mely esetben az olvasó többre fogja a prózát becsülni, bárhol akad is reá. Végül tudvalevőleg mindent megénekeltek, minden vizsályt, minden szer-tartást, ép úgy mint a német humanisták a reformatio korában.¹ Azonban tévednénk, ha ezt csak a dologtalan-ságnak vagy a verselésbeli rendkívüli könnyűségnek akarnók tulajdonítani. Az olaszoknál legalább nem egyéb, mint a stilus-érzék határozott túltengése, a mint egyidejű tömege a terzinákban írt olasz tudósításoknak, történeti előadásoknak, sőt pamphleteknek is mutatja. Valamint Niccolo da Uzzano új állam-alkotmányt ajánló falragaszát, Machiavelli kortörténeti áttekintését, egy harmadik Savonarola életét, egy negyedik Piombino ostromát nagy Alfonso által² stb. hogy nagyobb hatást tegyen, ebbe a fáradságos olasz versformába öntötte, ép úgy szorul-hattak mások meg a hexameterre, hogy a *maguk* közön-

¹ V. ö. a *Scriptores rerum Germanicarum* gyűjteményeit Schardiustól, Frehertől stb. és fenn 164. l. 1. jegyz.

² Uzzano, l. *Arch. stor. ital.* IV, I. 296. — Machiavelli: i *Decenali*. — Savonarola története *Cedrus Libani* cz. a. Fra Benedettótól, nyomt. Vincenzo Marchesétől, az *Archivio storico* ital. 6. pótlék kötetében, v. ö. *P. Villari*, ford. Berduszek, I. k. XIX. l. 2. jegyz. és *Ranke*, *Hist. Biogr. Studien* Lipcse 1878, 346. l. — *Assedio di Piombino*, *Murat.* XXV. — Ehhez párhuzamul Miksa császár és Pfinzing Menyhért Teuerdank-ja új kiadás Haltaus-tól, Quedlinburg és Lipcse 1836, és az észak ama korbeli egyéb rimes krónikáit. Különösen a német történeti népdalok is összehasonlítandók, melyek éppen a XV. és XVI. századból oly nagy számban fenmaradtak.

ségét lebilincseljék. Hogy e nemben mi mindent viselhetek el és követeltek meg, legjobban a tanköltészet mutatja. Ez a XVI. században egészen bámulatos lendületet vesz, úgy hogy még a legkiválóbb humanisták sem átalják tisztán gyakorlati, nevetséges vagy utálatos dolgokat, mint az aranycsinálást, a sakkozást, a selyemhernyótenyésztést, a csillagjóslást, a bujakórt (*morbus gallicus*) és hasonlókat latin hexameterekben énekelni meg, a mihez még több terjedelmes olasz költemény járul. Manapság az ilyeneket olvasatlanul szokás elítélni és hogy e tanköltemények méltók-e az elolvasásra vagy nem, mi sem mondhatjuk meg.¹ Csak egy bizonyos, hogy korszakok, melyek a mienket a szép iránti érzékben nagyban felülmúlták, hogy a késői görög és a római világ és a renaissance a költészet említett faja nélkül el nem lehettek. Fölhozhatni ugyan ez ellen, hogy ma nem a szépérzék híja, hanem a nagyobb komolyság, minden tanításra méltónak egyetemes tárgyalása zárja ki a költői formát — igaz-e, nem akarjuk eldönteni.

Egyike e tankölteményeknek hébe-korba most is kiadatik még:² az Élet Zodiakusa, melyet Marcellus Palingenius (Pier Angello Manzolli) ferrarai titkos pro-

¹ L. Alamanninak olasz *versi sciolti*-ban költött „coltivazione“-jéről (a legrégebb kiadások egyike Páris 1540, új kiadás 2. k. Firenze 1859.) bátran állíthatni, hogy valamennyi költőileg élvezhető helye az ókori költőkből van kölcsönözve, közvetve vagy közvetlenül.

² P. o. a Weise C. G. kiadásában, Lipcse 1832. A könyv 12 könyvre van osztva, melyeknek feliratai a 12 csillagkép nevét viselik. Az ajánlásban ez áll: Nam quem alium patronum in tota Italia invenire possum, cui musae cordi sint, qui carmen sibi oblatum aut intelligat, aut examine recto expendere sciat?

testáns 1528. körül költött. A költő, a ki epikus elődjének mintájára, pogány és keresztény elemeket válogatás nélkül összekever, már oly időben él, melyben pártfogója, ferrarai II. Ercole, az egyetlen ítélni tudó és költészet kedvelő fejedelem. Az Isten, erény és halhatatlanság legfőbb kérdéseihöz kapcsolja a szerző a külső élet számos viszonyának megbeszélését és e tekintetben épen nem megvetendő erkölcstörténeti tekintély. Lényegileg azonban költeménye már kilép a renaissance keretéből, a mint nála, komoly tanító céljának megfelelően, az allegoria már túltesz a mythológián.

Legközelebb férközött azonban az ókorhoz a költő-philologus a lyrában, jelesen az elegiában; azonfelül még az epigrammában.

A könnyebb nemben Catullus valósággal elbűvölő hatással volt az olaszokra. Buját és sikamlósat csak az utánzás kedvéért költenek; a költők hozzá merték tenni, hogy érzületök, a ledér verssel ellentétben, tiszta és mocsoktalan.¹ Nem egy elegáns latin madrigál, nem egy kis támadó vers, nem egy gonosz levélke: pusztá körülírása Catullusnak; azután elhalt kis kutyákat, papagájokat gyászolnak, a nélkül hogy a Lesbia verebéről szóló versből egy szót is átvennének, pedig gondolatmenetök egészen ezt követi. Mindazáltal vannak ilyenmő kisebb költemények, melyek korukra nézve² még a szakértőt is tévedésbe ejtenék, ha valamely tárgyi vonatkozás egészen világosan a XV. és XVI. századra rá nem mutatna.

¹ *Panormitanus*, Hermaphrod. II. 11. Crede velim nostra vitam distare papyro Si mea charta procax mens sine labe mea est.

² L. B. Alberti első komikus költeményét, mely szerzőjéül Lepidust vallja, sokáig ókori szerzeménynek tartották.

Ellenben a sapphói, alcaeusi s a többi versnemben írt ódák közül alig találni egyet is, mely egy vagy más tekintetben modern eredetét határozottan el nem árulná. Elárulja pedig szónoki bőbeszédűségével, melylyel az ókorban legkorább talán Statiusnál találkozunk, a lyrai concentratio feltűnő hiányával, melyet pedig e versnem föltétlenül megkíván. Valamely ódának egyes részei: 2 vagy 3 strófa együtt talán még ókori töredékszámba mehetnének, hosszabb költemény azonban ritkán állja e szint. A hol pedig mégis megtörténik, mint p. o. Andrea Navagerónak Venushoz írt szép ódájában, ott az ókori mesterművek pusztá körülírására könnyű ráismerni.¹ Néhány óda-költő a szentek cultusához fordul és segélyül hívásukat nagyon ízlésesen a hasonló tartalmu horatiusi és catullusi ódák után írják. Így Navagero Gabriel arkangyalhoz intézett ódájában, így különösen Sannazaro (356. l. ff.), ki pogány ájtatosságnak helyettesítésében nagyon is messzire megy. Különösen azt a szentet ünnepli, kiről nevét vette,² a kinek kápolnája hozzá tartozott gyönyörűen fekvő villájához a Posilippo partján „ott, hol a tenger hulláma a szikla forrását elszűrcsöli és a kis szentély falaihoz verődik.“ A szent Nazarius ünnepének visszatérte minden évben nagy öröm neki és a lomb- és virágfüzéreket, melyekkel a kis templom különösen e napon van feldisízve, áldozati adománynak nézi. S midőn a menekülő az elűzött aragoniai Federigóval

² Itt (v. ö. 365. l. 2. jegyz.) Lucretius eleje és Horatius után, Od. VI, I.

¹ Védőszentnek bevonását lényegileg pogány kezdeménybe már a 75. lapon komolyabb alkalomból láttuk. — V. ö. még Sannazaro elegiáját: In festo die divi Nazarii martyris. *Sannazari Elegiae* 1535, fol. 166. ff.

st.-Nazaireben a Loire torkolatánál időz, fájó szívvel ünnepli szentje nevenapját, bükk- és tölgyfakoszorúkkal; elmúlt évekre gondol vissza, midőn egész Posilippo fiatalága koszorús csónakokon sereglett össze ünnepén és hazatérésért esdekel.¹

A csalódásig ókorinak tetszik különösen néhány költemény elegikus versmértékben, vagy csupán hexameterekben, melyek tartalmilag a voltaképi elegia és az epigramm között mozognak. Valamint a humanisták a római elegikusok szövegével bántak a legszabadabban, ép úgy bírnak velők az utánzásban is legjobban. Navagero elegiája az éjszakához oly kevéssé ment ama mintákból való visszaemlékezésektől, mint bármely más e nemű és korú költemény, de azért gyönyörű ókori hangzású. Általában Navagerónak² mindig legelső gondja a valódi költői tartalom s ezt nem szolgálailag, hanem mesteri szabadsággal, az anthologia, Ovidius, Catullus, vagy a vergiliusi eklogák stílusában adja vissza; a mythológiát csak rendkívül mértékletesen alkalmazza, p. o. midőn Cereshez és más falusi istenekhez intézett könyörgésében a legegyszerűbb lét képét festi. Honához írt üdvözlétének spanyolországi követségétől visszatértében, csak a kezdetét írta meg; bizonyára gyönyörű egy költemény lett volna, ha az egész megfelelt volna e kezdetnek:

¹ Sit satis ventos tolerasse et imbres
Ac minas factorum hominumque fraudes.
Da Pater tecto salientem avito
Cernere fumum! (Epigrammat. lib. II.)

² Andr. Naugerii orationes duae carminaque aliquot, Vel. 1530. Róla és haláláról *Pier. Val.* de inf. lit. kiad. Mencken, 326. l. s ff.

Salve cura Deûm, mundi felicior ora,
 Formosae Veneris dulces salвете recessus;
 Ut vos post tantos animi mentisque labores
 Aspicio lustroque libens, ut munere vestro
 Sollicitas toto depello e pectore curas!¹

Az elegikus vagy hexameteri versalak minden magasabb pathetikus tartalom edénye lesz és a legnemesebb hazafias felbuzdulás (I. 54. l. a II. Gyulához intézett elegiát), valamint az uralkodók legdíszelgőbb istenítése ebben keres kifejezést,² de ebben Tibullus gyöngéd melancholiája is. Francesco Mária Molza, ki VII. Kelemen és a Farneseiek iránti hizelgésében Statius-szal és Martialissal versenyez, „a társakhoz“ címzett elegiájában a kórágyon oly szép és igazán ókori hangon emlékszik meg a halálról, mint a régiségnek bármely költője, még pedig a nélkül, hogy ez utóbbiaktól valami lényegest kölcsönözne.³ Legtökéletesebben egyébiránt Sannazaro ismerte és utánozta a római elegia lényegét és terjedelmét és alig van, kitől e nemben annyi jó és oly különböző költemények maradtak volna. — Egyes elegiákat tárgyi tartalmuk miatt még itt-ott föl fogunk említeni.

A latin epigramm végül akkoriban komoly dolog számba ment, a mennyiben pár jól megalkotott sor,

¹ Összevethetni ezzel Petrarcának majd egy századdal régiebb (1353 költött) üdvözetét Olaszországhoz: Petr. Carmina minora, kiad. Rossetti, II. 266. l. ff.

² Mi mindent mondhattak Leónak, mutatja Guido Postumo Silvestri imádsága Krisztushoz, Máriához és minden szentekhez, tartsák meg soká még az emberiségnek ezt a *numen-t*, mert hiszen az égben elegenden vannak. Lenyomt. Roscoe, Leone X, kiad. Bossi V. 337.

³ Molza: Poesie volgari e latine, kiad. Pierantonio Serassi, Bergamo, 1747.

emlékbe vésve vagy hahota közt szájról-szájra adva, képes volt a tudós hírnevét megalapítani vagy tönkretenni. Az ilyféle követelés már korán jelentkezett; midőn híre ment, hogy Guido della Polenta Dante sírját emlékkal készül diszítani, a világ minden széléről érkeztek be sírfeliratok¹ „olyanoktól, a kik magukat *muto-gatni*, vagy pedig a holt költőt megtisztelni, vagy Polenta kegyét kinyerni akarták.“ Giovanni Visconti érsek sír-emlékén (megh. 1354.) a milanói domban 36 hexameter alatt ezt olvashatni: „e verseket Gabrius de Zamoreis úr Pármából, a jog doctora, csinálta.“ Idővel, különösen Martialis befolyása alatt — kinek költeményei persze soká és nehezen küzdöttek elismerésükért, a melyet egyébként általánosan mai napig sem találtak² — továbbá Catullusé alatt e nembeli terjedelmes irodalom fejlődött; a legnagyobb diadal számba az ment, ha egy epigrammot ókorinak, egy régi kőről leírtnak tartottak,³ vagy ha oly kitünőnek tetszett, hogy egész Olaszország betéve tudta, mint p. o. néhányat a Bembóei közül. Ha Velence állama Sannazarónak három distichonból álló dicsőítéseért⁴ 600 arany tisztelet-díjat fizetett, az koránt-

¹ *Boccaccio*, Vita di Dante, 36. l.

² Andr. Navagero évenként Vergilius születése napján Martialis iratainak néhány példányát elégette, *Paul. Jov.* dog. lit. s. v. és még *Lil. Greg. Gyraldus* (De poetarum hist. dial. 10) említést tesznek a csekély tetszésről, melyet e költemények a tudósoknál találtak (Opp. I. 373.)

³ Sannazaro gunyolódik valakin, ki néki ily hamisításokkal alkalmatlankodott: *Sint vetera haec aliis, mi nova semper erunt* (ad Rufum, Opera 1535, fol. 41a).

⁴ De mirabili urbe Venetiis (Opera fol. 38b)

Viderat Adriacis Venetam Neptunus in undis

Stare urbem et toto ponere jura mari:

sem nagylelkű pazarlás volt, hanem az epigrammát annak vették, a minek ama kor összes műveltjei tartották: a hírnév legtömörebb formájának. Másrészt nem volt senki akkor oly hatalmas, hogy egy élczes epigramm neki kellemetlenné ne válhatott volna, s maguk a nagyok is minden felirat számára, melyet alkalmaztak, gondos és tudós tanácsadásra szorultak, mert p. o. nevetséges epitaphiumok annak a veszélynek voltak kitéve, hogy mulattatás céljából szerkesztett gyűjteménybe kerülnek.¹ Epigraphika és epigrammatika kezét fogták; az előbbi az ókori köiratok legbehatóbb tanulmányozásán alapult.

Az epigrammák és feliratok városa azonban különösen és első sorban Róma volt és maradt. Ez öröklés nélkül való államban mindenki maga volt kénytelen megörökítéséről gondoskodni; a rövid gúnyvers azonkívül fegyver volt a versenytársak ellen. II. Pius kedvteléssel sorolja fel a distichonokat, melyeket főköltője, Campanus, uralkodása minden félig meddig alkalmas mozzanatára csinált. A következő pápák alatt azután a satyrikus epigramm virágzott és VI. Sándor és övéi ellenében a botrányos dacz magaslatára emelkedett. Sannazaro az övéit aránylag biztos helyen írta ugyan; mások azonban az udvar közelében merészelték kihívni a veszedelmet. Nyolcz fenyegető distichon következtében, melyeket a könyvtár kapuján kifüggesztve találtak, Sán-

Nunc mihi Tarpejas quantumvis Jupiter arceis
 Objice et illa tui moenia Martis ait,
 Si pelago Tybrim praefers, urbem adspice utramque,
 Illam homines dices, hanc posuisse Deos.

¹ Lettere de' principi, I. 88. 98.

dor egy ízben testőrségét 800 emberrel megerősíttette;¹ elképzelhetni, hogyan bánt volna a költővel, ha megcsípi. — X. Leo alatt a latin epigramm mindennapi kenyér volt; a pápa dicsőítésére és szidalmazására, megnevezett és megnevezetlen ellenségek és áldozatok megfenyítésére, az élcz, a gonoszság, a gyász, az elmélkedés valódi és képzelt tárgyai számára nem volt alkalmasabb forma ennél. A szűz anyát szent Annával és a gyermekkel ábrázoló híres csoportról,² melyet Andrea Sansovino S. Agostino számára faragott, akkoriban nem kevesebb, mint száz-húsz személy próbált latin verseket írni, persze nem anyyira ájtatosságból, mint a mű megrendelője kedvéért. Ez, Goritz János Luxemburgból, a pápához benyújtott kérvények előadója, ugyanis sz. Anna ünnepén nemcsak isteni tiszteletet tartott, hanem a Capitolium alján fekvő kertjeiben nagy írói bankettet is adott. Akkor érdemes volt az egész költői társaság fölött, mely Leo udvarán próbált szerencsét, egy nagy külön költeményben „de poetis urbanis“ szemlét tartani, mint Franc. Arsillus tette, oly férfi, ki nem szorult sem pápai sem más maecenásságra és szabad szájára a kollegákkal szemben sem vetett féket. — III. Pálon innen az epigramm már csak egyes utóhangokban szólal még, az epigraphika ellenben tovább virágzik és csak a XVII. században esik egészen a dagálynak áldozatul.

Velenczében is megvan az epigrammnak a maga külön története, melyet Francesco Sansovino „Veneziá“-ja

¹ Malipiero, Ann. veneti, Arch. Stor. VII. I. 508. l. A végén a bikáról, mint a Borgiák czimerében levő állatról ez áll: Merge, Tyber, vitulos animosos ultor in undas; Bos cadat inferno victima magna Jovi!

² L. a XXIX. sz. kitérést a szakasz végén.

segélyével követhetünk is. Állandó feladatot képeztek a jeligék (brievi) a dogeképeken, a dogepalota nagy termében, mindössze két vagy négy hexameter, melyek az illető hivataloskodása idején esett leglényegesebb dolgokat tartalmazzák.¹ A XIV. század dogesírjain továbbá egészen rövid prózai feliratok voltak, melyek csak tényeket tartalmaznak s ezen kívül dagályos hexametereket vagy leoninusi verseket. A XV. században emelkedik a stilus gondossága; a XVI.-ban tetőpontot ér s csakhamar kezdődik a fölösleges ellentét, a személyesítés, a páthosz, az elvdicséret, egy szóval: a dagály. Igen gyakori a csipkedés és másoknak rejtett gáncsolását nem egyszer az elhaltnak egyenes dicséretével fejezik ki. Egészen későn aztán megint néhány szándékosan egyszerű epitaphium is előfordul.

Építészet és diszító művészet a — sokszor többszörösen ismételt — feliratok alkalmazására teljesen be voltak rendezve, míg p. o. az észak góthikája csak bajjal szerez helyet a feliratnak s a síremlékeken p. o. legszívesebben a leginkább fenyegetett helyekre, a szélekre utalja.

Korántsem hisszük, hogy az eddig elmondottal sikerült volna az olvasót az olaszok e latin költészetének sajátos értékéről meggyőzni. Feladatunk csak az, hogy e költészet műveltségtörténeti állását és szükségességét kiemeljük. Torzképe egyébként már akkor keletkezett²:

¹ *Marin Sanudo*, Vite de' duchi di Venezia, *Murat.* XXII, rendesen közli őket.

² *Scardeonius*, de urb. Patav. antiq. (Graev. thes. VI, III., Col. 270) a tulajdonképi feltalálólul Typhis Odaxiust említi Páduából, megh. 1488; de Patavinis quibusdam arte magica delusis cz. költeményének egy része nyomt. *Genthe*-nél: *Gesch.*

az úgynevezett macaroni-költészet, melynek főmüvét, az *Opus macaronicorum*-ot Merlinus Coccaius (azaz Teofilo Folengo Mantuából) költötte. Tartalmáról még itt-ott lesz szó; a mi a formáját illeti — hexameterek és más versek latin és olasz szóból latin végzetekkel — a benne rejlő komikum leginkább abban fekszik, hogy e keverések megannyi nyelvbtlárnak tünnek föl, mint egy túlbuzgó latin rögtönző bugyogása. Utánzások németből és latinból erről nem adnak fogalmat.

der macaronischen Poesie, 207. l. Keverék költemények latinból és különböző nényelvekből azonban mindenütt már sokkal korábban is vannak.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A humanisták bukása a XVI. században.

Miután a költő-philologusok több fényes nemzedéke a XIV. század kezdete óta Olaszországot és a világot az ókor cultusával eltöltötte, a műveltségnek és nevelésnek nagyrészt irányt szabott, gyakran az államügyeket is vezette és az ókori irodalmat erejéhez képest reproduálta: a XVI. században az egész osztály általánosan elvesztette hitelét, oly időben, midőn még korántsem akartak tanítása és tudása nélkül egészen ellenni. Még mindig úgy beszélnek, írnak és költenek mint ők, de személy szerint senki sem akar többé hozzájuk tartozni. A két fővád: rosszindulatú pöffeszkedésük és gyalázatos kicsapongásaik miatt, már beleszól a harmadik is, a kezdődő ellenreformatio hangja: a vád hitetlenségök miatt.

Miért nem hangzottak föl — kérdezzük mindenekelőtt — e vádak már korább is, akár igazak, akár nem? Már elég korán hallhatni őket, de nincs igen hatásuk, nyilván mert az ókor tárgyi tartalmát illetőleg nagyon is az íróktól függtek még, mert a szó legszemélyesebb

értelmében ők voltak annak tulajdonosai, hordozói és terjesztői. Azonban a classikusok nyomtatott kidásainak elterjedése, melyek igen korán régi jegyzetekkel és új magyarázatokkal jelentek meg, valamint a jó berendezésű kézikönyveknek és segédműveknek elterjedése, nagy mértékben fölmentették már a népet a humanistákkal való állandó személyes érintkezéstől s mihelyt csak félig-meddig ellehetek nálok nélkül, beállott a hangulat említett fordulása. Jók és gonoszak egyaránt szenvedtek miatta.

Ama vádak szerzői éppenséggel maguk a humanisták. Valamennyi közül, a kik valaha rendet képeztek, ő benők volt legcsekélyebb az összetartozóság érzete, a hol pedig gyökeret akart verni, ők maguk vették legkevesebbe. Mihelyt aztán egyikök a másika fölé kezdett emelkedni, minden eszköz közömbös volt előttük. Villámgyorsasággal térnek át a tudományos okoktól a személyes támadásra és a legvégső rágalmazásra; ellenfelöket nem megczáfolni, hanem mindenképpen megsemmisíteni akarják. Ebből egy csekély rész környezetök és állásuk rovására megy; láttuk, hogy a kor, melynek ők voltak leghangosabb organumai, mint hanyódott ide-oda a hír és gúny hullámain. Állásuk is többnyire olyan volt, hogy folyton küzdeniök kellett megélhetésökért. Ily hangulatban írtak és szavaltak és rajzolták egymást. Poggio művei egymagukban már elég ocsmányságot tartalmaznak arra nézve, hogy az egész sereg ellen előítéletet támaszszanak — és épen az *Opera Poggii* jelentek meg leggyakrabban az Alpeseken innen és túl. Ne örüljünk idejekorán, ha a XV. században találni a seregben egy-egy alakot, mely mocsoktalannak tetszik; a további keresésben mindig annak a veszélynek vagyunk kitéve, hogy valami rágalomra akadunk, mely ha nem hiszszük is el, a képét

el fogja homályosítani. A sok fajtalan latin vers és esetleg saját családjának kigúnyolása, mint p. o. Pontano „Antonius“ cz. párbeszédében, aztán betetőzték a művet. A XVI. század ismerte mind e tanúbizonyságokat s amúgy is alaposan megúnta az egész emberfajtat. Meg kellett szenvednie azért, a mit elkövetett és érvényének azon túlságáért, melyben eddig része volt. Gonosz végzete úgy akarta, hogy a nemzet legnagyobb költője róla nyugodt, souverain megvetéssel nyilatkozzék.¹

A szemrehányások közül, melyek most egyetemes ellenérzéssé gyülemlettek, a legnagyobb rész okadatolt volt. Az erkölcsi szigorúság és vallásosság iránti határozott és felismerhető hajlam nem egy philologusban eleven volt és maradt, és ama kornak csekély ismeretére vall, ha az egész osztályt elítéljük; azonban sokan és köztük a leglármásabbak csakugyan bűnösök voltak.

Három dolog magyarázza és talán csökkenti bűnöket: a tulságos, fényes kényeztetés, ha a szerencse nekik kedvezett; létök bizonytalansága, úgy hogy fény és nyomor a gazdák szeszélye vagy az ellenség gonoszsága szerint gyorsan váltakoztak; végre az ókor megtévesztő hatása. Ez az ő erkölcsiségöket megzavarta, a nélkül hogy a magáét ruházta volna rájuk; és vallásos dolgokban is lényegileg skeptikus és negativ oldaláról hatott rájuk, mert hiszen a positiv sokisten-hit elfogadásáról szó sem lehetett. Éppen mert az ókort dogmatikusan, azaz minden gondolkodás és cselekvés mintaképeül fogták föl, azért kellett ebben vereséget szenvedniök. Hogy pedig volt oly század, mely a régi világot és minden termékét a legteljesebb egyoldalúsággal istenítette, az nem volt többé egyesek bűne,

¹ *Ariosto*, Satira VII, az 1531. évből.

hanem felsőbb történeti végzés. Az utána jött és minden jövőendő idők műveltsége épen azon nyugszik, hogy ez megtörtént s hogy akkor oly teljesen egyoldalúan és minden más életcél mellőzésével történt meg.

A humanisták élete folyása rendszerint olyan volt, hogy csak a legerősebb erkölcsi természetek eshettek át rajta a nélkül, hogy kárt ne szenvedjenek. Az első veszedelem némelykor a szüléktől eredt, kik a gyakran rendkívül korán fejlett fiút csodagyermekké¹ nevelték, tekintettel jövőendő helyzetére azon állásban, mely akkor minnemenél többet ért. Csodagyermek az azonban közönségesen megállapodnak egy bizonyos fokon, vagy pedig továbbfejlődésüket és érvényüket a legkeservesebb megpróbáltatások közt kell kiküzdeniök. A feltörekvő ifjú számára is veszedelmes csábítás rejtett a humanista hírnevében és fényes fellépésében; úgy találta, hogy ő sem képes „többé a feleslegesen fenkölségnél fogva a közönséges és alacsony dolgokat figyelmére méltatni“.² És így rohantak viszontagságos, emésztő életbe, a melyben erőfeszítő tanulmányok, házitanítóság, titkárság, tanárság, szolgálatlétel fejedelmeknél, halálos ellenségeskedések és veszéyek, lelkes csodáztatás és elhalmozás gúnynyal, bőség és szegénység összevissza következett egymásra. A legalaposabb tudásnak némelykor a legfelszínesebb műkedvelés elébe vágthatott. A legnagyobb baj pedig az volt, hogy ez állás igazi állandó otthonnal jóformán összeférhetetlen maradt, a mennyiben vagy egyenesen megkövetelte a helyváltozást, vagy úgy hangolta az embert, hogy huzamosabb ideig sehol sem érezhette magát jól.

¹ L. a XXX. sz. kitérést a szakasz végén.

² *Filippo Villani* kifejezése, Vte, 5. l. ily alkalomból.

Ő is betelt a hely lakosságával és az ellenségeskedések örvényében rosszul érezte magát, a lakosság is egyre újat követelt. (287. l.) Noha többféle emlékeztet itt a görög sophisták korára a császárság alatt, a hogy Philostratus leírja, ezeknek mégis kedvezőbb volt az állásuk, a mennyiben nagyrészt gazdagok voltak, vagy könnyebben nélkülöztek és egyáltalán könnyebben éltek, minthogy nem annyira tudósok, mint az előző gyakorló virtuózai voltak. A renaissance humanistájának ellenben nagy tudományossággal és azon képességgel kellett birnia, hogy a legkülönbözőbb helyzetek és foglalkozások forgatagában megállhasson. Ehhez, hogy magát elkábítsa, rendetlen életmód járult és, minthogy úgysis a legrosszabbat tették föl fölöle, közömbösség az általánosan érvényes erkölcsiség iránt. Dölyfösség nélkül az ily jellemelek meg éppenséggel nem gondolhatók, egyenesen rászorultak, már azért is, hogy a fölszínen maradhassanak, a gyűlölettel váltakozó dicsőítés pedig szükségképen megerősítette őket benne. A szabadjára eresztett subjectitásnak ők a legfeltünőbb példái és áldozatai.

A panaszok, valamint a satyrikus rajzok, mint említettük, már korán kezdődnek, minthogy minden kifejlett individualismus és a nevezetesség minden faja számára megvolt egy bizonyos gúny, mint fenyítő ostor. Azonfelül hiszen az illetők maguk a legborzasztóbb anyagot szolgáltatottak, melyet csak fel kellett használni. Még a XV. században Battista Mantovano a hét szörnyeteg felsorolásában¹ a humanistákat sok másokkal együtt a *superbia* (büszkeség) czikk alá sorozza; Apollófiaknak mutatja be őket gögjükkal, a mint kedvetlenül és gúnyos kifejezés-

¹ *Bapt. Mantuan. de calamitatibus temporum, L. I.*

sel hamis méltóságba burkolva járnak, akár a gabonaszemeket csipdeső darú, majd árnyékukat nézik, majd megemésztő gondba süllyednek az óhajtott dicsőítés miatt. Azonban a XVI. század valósággal széket ül fölöttük. Ariostón kívül leginkább irodalomtörténetírójuk, Gyraldus, bizonyítja ezt, kinek értekezése¹ talán már X. Leo alatt, kinek uralkodását aranykornak mondja, készült, de 1540 körül átdolgoztatott. Ókori és modern intő példák az írók erkölcsi gyengeségéről és nyomoruságos életéről itt roppant mennyiségben özönlenek felénk s közben súlyos, általános vádak hangzanak föl. Ezeknek tárgyai különösen: szenvedélyesség, hiúság, nyakasság, önistenítés, zilált magánélet, mindennemű fajtalanlás, eretnekség, istentagadás, továbbá ékesszólás meggyőződés nélkül, ártó befolyás a cabinetekre, nyelvpedanteria, hálátlanság tanítóik iránt, csúszó-mászó hízelkedés a fejedelmekkel szemben, a kik az írókat eleinte magukhoz édesgetik, azután éheztetik s több hasonló. Befejezésül van egy megjegyzés az aranykorról, mely t. i. akkor virágzott, midőn még tudomány nem volt. E vádak egyike csakhamar fölötte veszélyes lett: az eretnekség vádja és Gyraldus maga kénytelen később egy egészen ártatlan ifjúsági irat² újra való le nyomtatása alkalmával II. Ercole, Ferrara hercege, köpenyébe kapaszkodni, ki utolsó pártfogója volt a tudósoknak (fen 363. l.); ugyanis most már oly emberek viszik

¹ *Lil. Greg. Gyraldus: Progymnasma adversus literas et literatos. Opp. Basel 1580, II. 422—455. l.* Az ajánlások kelte 1540 és 1541, a mű azonban Giov. Franc. Picóhoz van intézve, tehát minden esetre 1533 előtt készült el.

² *Lil. Greg. Gyraldus: Hercules Opp. I. 544—570. l.* Az ajánlás világos emlékjele a kornak, melyben az inquisitio fenyegető állásba kezd helyezkedni.

a szót, a kik azt találják, hogy okosabb dolog lett volna az időt keresztény tárgyra, mintsem mythologiai kutatásokra fordítani. Gyraldus arra figyelmeztet, hogy az utóbbiak, ellenkezőleg, ily időkből a tudós fejtegetésnek majdnem egyetlen ártatlan, azaz semleges tárgya.

Ha azonban a műveltségtörténet tisztelte oly tanúvallomás után kutatni, a melyekben a váddal szemben az emberi részvét túlnyomó, akkor nincs forrás, mely összevethető volna Pierio Valeriano többször említett művével: „a tudósok szerencsétlenségéről.”¹ Róma pusztulásának szomorú benyomása alatt íratott, a midőn a szerző azt hiszi, hogy e pusztítás ama nyomorúsággal egyetemben, melylyel a tudósokat is sújtotta, befejezése az ezek ellen régóta dühöngő gonosz végzetnek. Pierio itt egyszerű, egészen helyes érzés nyomán indul; nem dicsekedik valami különös, előkelő démonnal, mely a szellemes embereket lángeszök miatt üldözi, hanem megállapítja a megtörténtet, melyben gyakran a pusztta szerencsétlen véletlen visz döntő szerepet. Nem tragédiát akar írni, sem mindent magasabb összeütközésekből leszármaztatni, s ezért hétköznapi dolgokat is felhoz. Így ismerkedünk itt meg oly emberekkel, kik nyugtalan időkből előbb bevételeiket, aztán állásukat veszítik, emberekkel, kik két állás között pad alá kerülnek, világgyűlölő fősvényekkel, kik pénzüket mindig bevarrva, magukon hordják s miután rablásnak estek áldozatul, tébolyodottan halnak meg, ismét másokkal, a

¹ De infelicitate literatorum. (A művet Mencken kiadása szerint idézem 1707.) Miután Rómát elhagyta, Pier. Valer. még soká élt Páduában mint tanár, igen tekintélyes állásban. Műve végén ama reményének ad kifejezést, hogy V. Károlylyal és VII. Kelemennel jobb idők fognak felvirradni a tudósokra is.

kik, miután egyházi javadalmat elfogadtak, az elveszett szabadság után való búskomorepekedésben emésztik el magukat. Panaszos megemlékezés történik aztán számtalanoknak kora haláláról láz vagy dögvész által, a midőn a kidolgozott munkák az ágyneművel és ruházattal együtt elégettetnek; mások élnek és kollégáik gyilkos fenyegetései alatt szenvednek; ezt vagy amaszt kapzsi szolga gyilkolja meg, vagy gonosztevők elfogják útjában és börtönben engedik veszni, mert nem fizethet váltságdíjat. Nem egyet titkos bűbárat, szenvedett sértés vagy mellőzés ragad el; egy velenceit megöl a fájdalom, mert csodagyermek fiacskája meghalt s az anya s ennek fivére csakhamar követik, mintha a gyermek valamennyit maga után vonná. Meglehetős sokan, különösen firenzeiek, öngyilkossággal¹ múlnak ki, mások egy kényúr titkos igazságszolgáltatása által. Van-e még, a ki boldog? és mi módon? talán ha ennyi baj és nyomorúság ellen érzését egészen eltompítja? A párbeszédnek, melybe előadását Pierio öltöztette, egyik beszélgetője meg tud a kérdésekre felelni; a dicső Gasparo Contarini az, s már e név említésekor várhatni, hogy legalább valamit meg fogunk tudni abból, a mi mélyrehatót és igazat ama kor e kérdésről gondolt. Boldog tudósnak tartja Fra Urbano Valerianót Bellunóból,² a ki Velenczében soká a görögnek volt tanára, Görögországot és a keletet meglátogatta, még aggkorában különféle országokat bejárt a nélkül, hogy valaha állatra szállt volna, soha egy fillér vagyonnal

¹ Ehhez v. ö. már *Dantét*, *Inferno* XIII. 58. v. ff.; különösen 93. ff., a hol Petrus de Vineis az öngyilkosságát elbeszéli.

² Pier. Valer. kiad. Mencken, 397. ff. 402. Szerzőnknek ő nagybátyja.

nem rendelkezett, minden megtiszteltetést és rangemelést visszautasított és derült öregség után 84 éves korában meghalt, a nélkül hogy, egy létráról való leesését nem számítva, valaha beteg lett volna. Mi különböztette őt meg a humanistáktól? Ezeknek több a szabad akaratjuk, több a szabadjára hagyott subjectivitásuk, mint a menyit szerencsével értékesíthetnek; a kolduló barát ellenben, ki első ifjúsága óta kolostorban él, soha még csak ételt vagy álmot sem élvezett a maga kedve szerint, és azért a kényszert sem érezte többé kényszernek; e megszokásnál fogva minden baja és gondja közt belsőleg a legnyugodtabb életet éli és e benyomás folytán inkább hat hallgatóra, mint görög tudományával; szentül hitték most, hogy saját magunktól függ, hogy szerencsétlenségben jajgassunk vagy vigasztalódjunk-e.

„Nélkülözés és fáradozás közepette boldog volt, mert az akart lenni, mert nem volt elkényeztetve, nem volt képzelgő, nem volt állhatatlan és telhetetlen, hanem mindig kevéssel vagy semmivel megelégedett.“ — Ha Contarinit magát hallanók, a képbe még talán vallásos motívum is vegyülne; de már a szándékosan beszélő gyakorlati philosophus is elég jelentős számunkra. Rokonjellemet más környezetben mutat ravennai Fabio Calvi is,¹ Hippokrates magyarázója. Mint öreg ember élt Rómában, tisztán gyökerekkel táplálkozva, „mint hajdan a pythagoraeusok“ s egy-egy romladékban lakott, mely nem volt sokkal különb Diogenes hordajánál; a nyugdíjból, melyet neki Leo pápa adott, csak a legszükségesebbet költötte el s a maradékot másoknak ajándékozta. Nem ma-

¹ *Coelii Calcagnini Opera*, Basel 1544, 101 l. az epistolák VII. könyvében. 27. sz. levél Ziegler Jakabhoz. — V. ö. *Pierio Val. de inf. lit. kiad.* Mencken, 369. l. ff.

radt egészséges, mint Fra Urbano és a vége is olyan volt, hogy aligha mosolygott halálakor, mint emez, mert Róma elpusztításakor a csaknem 90 éves aggastyánt a spanyolok azzal a szándékkal hurczolták el, hogy majd váltságdíjat követelnek érte és ő az éhség következményeiben halt meg egy kórházban. Neve azonban meg van mentve a múlhatatlanság számára, mert Rafael az öreget atyjaként szerette és mesteréül tisztelte s minden dolgában hozzá fordult tanácsért. Talán a vele való tanácskozása különösen a régi Róma ama régészeti helyreállítására vonatkozott (255. l.), de talán sokkal nagyobb dolgokra is. Ki a megmondhatója, mennyi része volt Fabiónak az athéni iskola megfogalmazásában és Rafael más nagyfontosságú compositióiban?

Szívesen tennénk itt e fejtegetések végére egy kedves engesztelő képet, talán a Pomponius Laetusét, ha ennek életéről több maradt volna ránk, mint Sabellicus tanítványának levele¹ a melyben Laetus bizonyára szánt-szándékkal kissé antikizálva van; egy pár vonását azonban hadd említsük. Fattyú volt (344. l.) a nápolyi Sanseverinók, Salerno fejedelmeinek házából, de nem akarta őket elismerni és meghívásukra, hogy náluk éljen, e híres sorokkal válaszolt: Pomponius Laetus cognatis et propinquis suis salutem. Quod petitis fieri non potest. Valette. (P. L. rokonainak és atyafiainak üdvözlétét. A mit kértek, lehetetlen megtennem. Éljetek boldogul.) Külsőleg jelentéktelen emberke volt, apró, eleven szemekkel, különös öltözetben; a XV. század utolsó tizedeiben, mint a római

¹ *M. Ant. Sabellici opera*, Epist. L. XL. fol. 56. külön is megjelent e cz. alatt: *Sabellicus, vita Pomponii Laeti*, Strassb. 1510. — V. ö. vele a megfelelő életrajzot: *Elogia*, 76. l. *Paolo Giovio*-tól.

egyetem tanára majd kertes házikójában lakott az Esquilinuson, majd szőlejében a Quirinálon; amott kacsáit és egyéb szárnyasait tenyésztette, itt földjét teljesen Cato, Varro és Columella szabályai szerint művelte; ünnepeit a szabadban a halászatnak és madarászatnak szentelte, vagy szerény lakomának is árnyékban, forrás mellett vagy a Tiber partján. A gazdagságot és kényelmes életet megvetette. Írigység és megszólás nem lakozott benne s közelében sem tűrte meg; csak a hierarchia ellen szokott kifakadni, a mint általában, élete utolsó éveit kivéve, a vallás megvetőjének tartották. II. Pál humanista üldözésébe ő is bele volt keverve és Velence kiszolgáltatta a pápának, de méltatlan tanuvallomásra semmiféle eszközzel rá nem vétette magát; azóta pápák és főpapok meghítták és támogatták és midőn a zavargásokban IV. Sixtus alatt házáat kifosztották, többet adakoztak számára, mint a mennyit vesztett. Mint tanár lelkiismeretes volt; már hajnalban lámpással kezében lejött az Esquilinusról és tantermét mindig már zsufolva találta, mert már éjfélkor jöttek oda a fiatal emberek, hogy maguknak helyet biztosítsanak; minthogy hebegett, a kathedrán óvatosan beszélt, de mégis szépen és egyformán. Régi szövegeket senki sem tárgyalt olyan nagy gonddal és tartózkodással, a mint általában az ókor más maradványai előtt is igaz tiszteletét kimutatta, a mennyiben szemléletükkel el volt ragadtatva, vagy könnyekre fakadt. Minthogy a saját tanulmányait félbe hagyta, ha másoknak segíthetett, nagyon ragaszkodtak hozzá, és midőn meghalt, még VI. Sándor is elküldte udvarnokait, hogy kísérjék a koporsót, melyet legelőkelőbb hallgatói vittek; a gyászmisén Araceliben negyven püspök és az összes külföldi követek részt vettek.

Laetus kezdte az ókori, különösen plautusi darabok előadását Rómában és ő intézte is. (359. l.) A város alapításának napját is évenként ünneppel ülte meg, melyen barátai és tanítványai beszédeket és költeményeket adtak elő. E két fő alkalommal képződött és maradt aztán később együtt, a mit római akadémiának neveztek. Teljesen szabad egyesülés volt az, semmi biztos szervezethez nem kötve; amaz alkalmakon kívül akkor jöttek össze¹, ha egy pártfogó őket meghívta vagy egy elhalt tagnak, p. o. Platinának emlékezetét ünnepelték. Ilyenkor egy főpap, ki közéjük tartozott, délelőtt misét olvasott; azután esetleg Pomponio lépett a szószerkekre és megtartotta a kijelölt beszédet; utána egy másik lépett föl és distichonokat szavalt. Az elmaradhatatlan lakoma vitatkozásokkal és szavalásokkal befejezte a gyász- és örömunnepeket és az akadémikusokat, p. o. épen magát Platinát, már korán ingyenczeknek tartották.² Mászor egyes vendégek bohózatokat adtak elő az atellánok³ izlésében. Mint igen változó terjedelmű szabad egyesülés eredeti formájában ez akadémia tovább is fönmaradt, egész Róma elpusztításáig, és egy Angelus Coloccius, egy Joh. Corycius (369. l.) stb. vendégszerető szívességét élvezte. Menygyire becsülendő a nemzet szellemi élete szempontjából, épp oly kevéssé határozható meg pontosan, mint bármely más ilyenmű társas egyesülésnél; annyi igaz, hogy még egy Sadoletto is⁴ ifjúsága legszebb emlékei közé sorozza.

¹ Jac. Volaterran. *Diar. Rom.*, *Murat.* XXIII. Col. 161. 171. 85. — *Anecdota liber.* II. 168. l. ff.

² *Paul. Jor.* de romanis piscibus, 17 és 34. f.

³ (Fölötte nyers izlésű bohózatos előadások [Atellanae abulae], melyek *Atella* olasz várostól vették nevöket. — Ford.)

⁴ *Sadoletti Epist.* 106. 1529. évből.

Más akadémiák egész sora keletkezett és enyészett el különféle városokban, a szerint, a mint az ott lakó humanisták száma és jelentősége, vagy a gazdagok és nagyok pártfogása lehetségessé tette. Ilyen a nápolyi akadémia, mely Jovianus Pontanus köré csoportosult és melynek egyrésze Leccébe költözött¹ s mások. Lodovico Moro akadémijáról és a fejedelem környezetére való különös jelentőségéről már (55. l.) volt szó. Majd a tudósok minden véletlen egyesülését akadémia nevével illették, úgy hogy Giovio és utána sok más irodalomtörténetíró néhány tudóst, a kik véletlenül Bartolomeo Alvianónál ennek Pordenonében való hét havi időzése alatt (1508 és 1509) találkoztak, akadémianak mond.

A XVI. század közepe felé, úgy látszik, ez egyesületek teljesen átalakultak. A humanisták, kik az intéző helyekről az életben különben is leszorultak s a kezdődő ellenreformáció óta a gyanú tárgyai, elvesztik az akadémiák vezetését s az olasz költészet itt is helyébe lép a latinnak. Nemsokára minden valamire való városnak megvolt a maga akadémiaja, melynek lehetőleg megvolt a maga különös neve² és járulékok és hagyományok képezte saját vagyona. Versek szavalásán kívül a régi latin időkből átvették az időnkénti lakomát és drámák előadását, részint maguk az akadémikusok által, részint az ő felügyeletük alatt fiatal emberek, majd fizetett színészek által. Az olasz színház sorsa, később az operáé is, soká ez egyesületek kezében maradt.

¹ Anton. Galatai epist. 10. és 12. *Mai*: Spicileg. rom. VIII. k.

² Ez már a század közepe előtt is így volt. V. ö. *Lil. Greg. Gyraldus, de poetis nostri temp. II.*

K i t é r é s e k.

XVI.

(A 240. laphoz.)

A tartózkodás Páviában (68. l. bis), az olasz helyszín általában, a jelenet a *pastorellá*-val az olajfa alatt (146. l.), egy *pinus*-nak terebélyes rétifaként való leírása (156. l.), a *bravium* szónak többszöri használata (137. 144. l.), különösen azonban a *Madii* alak használata *Maji* helyett (141. lap), nézetünk mellett látszanak szólani. — Burckhardt föltevése, hogy a Carmina burana legjobb darabjait olasz ember írta, tarthatatlan. A föltevést támogató okok már magukban meglehetősen gyöngék (p. o. Pávia említése: Quis Papiæ demorans castus habeatur? mely közmondásos szólásmódból, vagy a szerzőnek Páviában való (lásd alább) rövid tartózkodásából magyarázható), nem állhatnak meg továbbá az ellenokok súlya előtt és végül teljesen elvesztik bizonyító erejüket a költőnek meglehetősen valószínűvé tett személyiségével szemben. A Hubatsch O.-tól (Die lateinischen Vagantenlieder des Mittelalters, Görlitz 1870., 87. lap) felhozott okok költeményeink olasz származása ellen egyebek közt ezek: hogy szerző az olasz egyháznagyokat gáncsolja és a németeket dicséri, az olaszokat *gens protervata*-nak szídja és a költőt *transmontanus*-nak nevezi. A költő szemé-

lyisége nincs ugyan teljesen bebizonyítva. Hogy magát Walthernek mondja, még nem ad eredetéről felvilágosítást. Azelőtt Gualterus de Mapes-szel azonosították, salisburyi kanonokkal és az angol királyok káplánjával a XII. század vége felé. Giesebrecht óta (Die Vaganten oder Goliarden und ihre Lieder, Allgemeine Monatsschrift 1855) Waltherrel Lilleből vagy Chatillonból, a ki Franciaországból Angliába és Németországba és innen talán Reinald kölni érsekkel (1164 és 75) Olaszországba (Pávia l. f.) ment. Ha e feltevést, a mely ellen p. o. Hubatsch id. h. néhány okot felhozott, mellőznünk kellene is, úgy körülbelül kétségtelen, hogy majd mind e dalok eredetét Franciaországban kell keresnünk, a honnan igazi iskolákból, melyek ez éneknek voltak szentelve, e dalok különösen Németországban terjedtek el, itt megszorodtak és német kifejezésekkel keverődtek, míg Olaszországban, mint Giesebrecht kimutatta, ez énekművészet majd egészen idegen maradt. Burckhardt művének olasz fordítója, D. Valbusa is jegyzetünkhöz írt toldalékában (I. 235. lap) tagadja a költemények olasz eredetét, de ráutalása a költeményekben előforduló német, francia és angol kifejezésekre, a Burckhardttól idézettekkel szembe nem jő tekintetbe. A *Bartoli* I precursori del rinascimento, Firenze 1877. 71. l. jegyz. azt véli, hogy különböző nemzetek, francziák, németek, angolok, olaszok együtt dolgoztak a Goliard-dalokon. Ez együtt-működés bizonyítékaul arra hivatkozik, hogy beinnök e nemzetek nyelvéből szólásmódok fordulnak elő. De ez ép oly kevésbé bizonyít az olasz eredet mellett, mint néhány Goliard-dal feltűnése olasz kéziratokban.

XVII.

(A 263. laphoz.)

A Medici-könyvtárról v. ö Delle condizioni e delle vicende della libreria medicea privata dal 1494 al 1508 ricerche di Enea Piccolomini, feldolgozás, okiratok és tol-

dások: Arch. stor. ital. 3. serie. XIX. k. 101—129, 254—281. l. XX. 51—94., XXI. 102—112. 282—296. A katalógus, mely csak röviden a könyvek czímét idézi és a kéziratok kötéséről és (külső, könyvkéréskedői) értékéről közöl adatokat, különösen figyelemre méltó. Kiadásokat tartalmaz a bibliából, egyes bibliai könyvekből, szövegeket és magyarázatokat, a régiek iratait, görögöket és rómaikat a lehető legnagyobb teljességben, s némely hébert is — tractatus quidam rabbinorum hebr. — igen sok modernt, különösen latint és kevés olaszt. Az ott idézett művek legnagyobb része a renaissance-kor kiváló és sokat forgatott emlékei. De van köztük sok nyomtatlant, elveszett, vagy nagyon kevésbé ismert és nehezen hozzáférhető is. Az egyesek becsét és megőrzésük helyét nincs módomban meghatározni. Kiemelem a következőket: Bastianus Foresis (esius?) Florentinus in lingua vernacula. — Thimothei Maffei in detractatores Cosmi Medices. — Bartholomei Scale collectiones Cosmiane. — Lippus Brandulinus, de laudibus Laurentii de Medicis. — Regulae linguae florentinae. — Bened. Aretius de bello christ. contra barbaros pro sepulchro. — Octavius de cetu poetarum ad Petrum Medicem. — Alberti Advogarii de magnifiantia Cosmi Medices. — Nicolai Tignosi ad Cosmum Medicem opusculum in detractores. — Joannis de Casa de vita Alfonsi regis. — Danthis vita latine scripta per Marium. — Vite quedam composite a domino Francisco Costilionensi, florentino canonico. — Batista Alexandri libellus ad Laurentium Medicem. — V. ö. még Müller K. K.: Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek (Centralblatt für Bibliothekswesen, herausgegeben von O. Hartwig und. K. Schulz, Lipcse 1884. I, 333—411. l.) Ott a kéziratoknak Laskaris kezétől eredő jegyzéke közöltetik, a hol egyúttal meg vannak nevezve a személyek és helyek, a hol azokat találta. Találta, nem mindig megszerezte, mivel a tulajdonosok híres tudósok vagy egyházak voltak, a kik kincseik eladásába nem voltak hajlandók beleegyezni. Az eredeti kéziratok helyett némelykor másolatokat szerez.

Megszerzettnek mond olyat is, a mi most elveszett: *Metrodorus*, *Lachares*. A fenmaradt görög kéziratok közt vannak nyelvtanok, szótárak; költői művek, köztük újabbak is, p. o. Filelfo; szónokok és történetírók, ezek közt Josephus és Prokopius is, továbbá egy *ἱστορία ἀπὸ γενέσεως κόσμου μέχρι τῆς βασιλείας*, egy gyűjtemény Bruti epistolae, továbbá Manasse (?) krónikája; bölcsészek; matematikusok; orvosok; theologusok (egyházatyák különösen gazdagon vannak képviselve.) — A magánosok közt, kiknek könyvtárát I. L. átnézi és leírja, van p. o. Aless. Benedetti, Gio. Valla; mint gazdag kolostori könyvtár a páduai sz. Justina van leírva. — Az Olaszországról való tudósításoknál számosabbak a Görögországról valók, melyeket itt nem érinthetünk.

XVIII.

(A 264. laphoz.)

Az urbinói könyvtár lajstromát e cz. alatt: „Inventario della libreria urbinata compilato nel secolo XV da Federigo Veterano bibliotecario di Federigo I. da Montefeltro, duca d'Urbino“ közli C. Guasti: *Giornale storico degli Archivi Toscani* VI. (1862.) 127—147. l. és VII. (1863.) 46—55. 130—154. — A korbeli ítéleteket e könyvtárról összeállította Favre, *Mélanges d'hist. lit.* I. 127. s ff. 6. jegyz. E lajstrom, mely még a XV. századból ered, nem egészen egyezik Vespasiano tudósításával, így tehát Burckhardtnak a szövegben közölt megjegyzéseivel sem, azonban mint hivatalos katalógus, több hitelességet érdemel, mint Vespasiano leírása, melyet, mint leírásait általában, bizonyos szépitéstől és részletekben való pontatlanságtól egészen föl nem menthetni. Mindekelőtt e lajstromban a Menander-kézirat egészen hiányzik. Mai abbeli kétsége, hogy hát igazán létezik-e, ezért teljesen jogosult; e helyett: „Pindar összes művei“, itt

az áll: Pindarus olimpia et pithia; a lajstrom nem tud arról, hogy régi és modern írókat egymástól elválasztottak volna, továbbá Dante (egyebek közt Comoediae thusco carmine) és Boccaccio művei igen hiányosan voltak meg benne, ellenben Petrarca munkái teljes számban. Hadd említsük még, hogy a lajstrom sok humanistikus iratot sorol föl, melyek eddig nyomtatatlanok és ismeretlenek maradtak, hogy a Montefeltro-ház szabadalmának gyűjteményeit tartalmazza s igen pontosan feljegyzí, mely fordításokat vagy eredeti műveket ajánlottak Federigo, urbinói fejedelemnek. — Az „ordine et officie della corte del serenissimo Sig. Duca d'Urbino“ (XV. száz.) 53. fejezete a könyvtárnok kötelességeiről szól. Az akkori könyvtárnokot, Messer Agabitót nagyon dicsérik, Arch. stor. it. 3. ser. XIX., 122. s ff.

XIX.

(A 267. laphoz.)

V. Miklós útmutatásáról könyvtárak alapítása dolgában: Ambr. Travers. Epist. I. 63. l. Vesp. id. h. Az urbinói és pesarói (Alessandro Sforzáéről 36. l.) könyvtárakkal szemben a pápa ugyanily szívésséget gyakorolt. — Ez útmutatás megjelent nyomtatásban: Arch. stor. ital. XXI. 103—106. l. Mindenek előtt a bibliát kívánja, aztán egész sorát az egyházatyáknak, biblíamagyarázóknak egész Nicolaus de Lyráig. A bölcsészeti részben előfordul Aristoteles, kinek művei három rubrikába vannak osztva: logika, physika, erkölcsstan, Arist. magyarázóí, továbbá Averroës és Avicenna. Mózes Maimonides is ajánlatik (alkalmasint More Nebuchim cz. műve): multa utilia pro intelligentia scripturarum in eo pertractat. Görög bölcsészek latin fordításai „bibliothecae arbitror convenire.“ — Továbbá: de studiis autem humanitatis, quantum ad grammaticam, rhetoricam et poeticam spectat ac

moralem quae auctoritate digna sunt vobis credo esse notissima. Az ezután következő felsorolásban római bölcsészek, történetírók, szónokok, grammatikusok minden rend nélkül következnek egymásra; a költők közül csak Virgilius, Ovidius, Statius, Lucanus; az epikusok, satyrikusok, drámaírók (az egy Senecát kivéve) kimaradtak.

XX.

(A 269. laphoz.)

Már Petrarcában többször ki van fejezve a tudat Olaszország felsőbbbségéről Görögország felett: epp. fam. lib. I. ep. 3; epp. sen. lib. XII. ep. 2; csak kelletlenül dicséri a görögöket: Carmina lib. III. 30. (kiad. Rossetti, II. k. 342. l.) Még nyomósabban szól Colluccio de' Salutati (†1406) a görögök ellen: Epistolae, kiad. Rigacci, Firenze 1742. II. 52. 61. l. Egy századdal később azt mondja Enea Silvio (Comm. a Panormita de dictis et factis Alphonsihoz, függelék): Alphonsus tanto est Socrate major quanto gravior Romanus homo quam Graecus putatur. I. Ant. Campanus (epist. kiad. Mencke, 284. l.) ezt írja Leonellónak: Graecos uterque odimus quia Latinis minus est severitatis. Lor. Valla az Elegantiaehez írt praefatio-ban: az *egy* latin nyelv többre képes, mint az öt görög. Ehhez képest a görög nyelv tanulmányozását is kevésre becsülik. A 314. lapon l. jegyz. fölhasznált s 1460 körül írt okiratból kitetszik, hogy Porcellio és Tomaso Seneca a görög ellen állást foglaltak; hasonlókép Paolo Cortese (1490 kör.) nem volt a görög tanulmányozásának barátja, mert azt hitte, hogy ez az eddig egyedül művelt latinnak kárára lesz: de hominibus doctis 20. l. Figyelemre méltó helyet találni Jov. Pontanus: Antonius Opp. IV. 1203. l.: nam in Graecia magis nunc Turcaicum discas quam Graecum. Quicquid enim doctorum habent Graecae disciplinae, in Italia nobis-

cum victitat. Igen fontosak a görög tanulmányok ismeretére Olaszországban Favre tudós jegyzetei: *Mélanges d'hist. lit.* I. ff. Carlo Malagola a Codro Urceóról írt könyvében több rendbeli adatot közöl a hellenizmusról Bolognában.

XXI.

(A 273. laphoz.)

Dante héber nyelvismeretét illetőleg v. ö. Wegele: Dante 2. kiad. 268. l. és Lasinio: Dante e le lingue semitiche, *Rivista orientale*, (Fir. 1867—68.) Poggióról: *Opera*, 297. l., Lion. Bruni, *Epist. lib. IX.* 12, kiad. Mehus II., 160. ff. (a levél Johannes Cirignanushoz van intézve; kiről az áll, hogy a hébert érti.) v. ö. Gregorovius VII. 555. l. és Shepherd Tonelli, *Vita di Poggio* I. 65. l. Poggio levele Niccoliohoz, melyben a héberről értekezik, újabban franczia és latin nyelven kiadatott e cz. a.: *Les bains de Bade par Pogge*, Antony Méray-tól, Páris, 1876. P. különösen azt akarta megtudni, micsoda elvek szerint fordította Hieronymus a bibliát, míg Bruni azt a tételt állította fel, hogy mivel Hieronymus bibliafordítása már megvan, a héber nyelv tanulásával ellene bizalmatlanságot fejezünk ki. Mannetti, mint a héber kéziratok gyűjtője: Steinschneider az alább közölt értekezésben 203. jegyz. — Az urbinói héber kéziratokról v. ö. a fent 389. l. idézett lajstromot, egészben 61, köztük egy biblia opus mirabile et integrum, cum glossis mirabiliter scriptis in modum avium, arborum et animalium in maximo volumine, ut vix a tribus hominibus feratur. Ezek most, mint Assemani jegyzékéből sejthetni, naggyobbrészt a Vatikán könyvtárában vannak. Az első héber nyomtatványokról l. Steinschneider és Cassel Jüd. Typographie, Ersch u. Gruber, *Realencycl. Sect. II.* 28. k., 34. l. és Catal. Bodl. Steinschneidertól, 1852—60,

2821, 2866. l. Fed. Sacchi: I typographi ebrei di Soncino, Cremona 1877. M. Soave: dei Soncino, Vel. 1878. Jellemző, hogy a két első nyomtató közül az egyik Mantuába való, a másik Reggioba Calabriában, hogy tehát majdnem Olaszország két szélén körülbelül egyszerre kezdődött a héber könyvek nyomtatása. Mantuában a könyvnyomtató promoveált zsidó orvos volt, a kit a nyomtatásnál felesége támogatott. Különössége miatt hadd említsük, hogy Poliphilo Hypnerotomachiájában, mely 1467-ben iratott és 1499-ben nyomtatott (fenn 257. l. 2. jegyz.) fol. 68 *a* egy pár héber sor fordul elő, míg különben az aldinus nyomtatványokban 1501 előtt héber betűkkel nem találkozni. A héber nyelv olasz ismerőit felsorolja A. de Gubernatis 30. l. ff., azonban az egyes adatoknál hiányzanak az igazoló források, p. o. Marco Lippomannóról v. ö. Steinschneider alább idézett művét. Igen tudós hebraistaként említi Paolo de Canale-t Pier. Valerian. de inf. literat. kiad. Mencken, 296. l.; Virgilio Zavarise tudós orientalistáról, Verona, a XV. sz. végén, l. Giuliani: Della lett. Veronese (1876) 123. l. 1470-ben Salomone Arzello nevű zsidó évi 100 forint hagyatékat rendel egy héber nyelvet tanító iskola számára, v. ö. Starrabba (lenn 395. l.) — Elia ebreo Páviában 1440 és 1445—46 ad lect. Medicinae pract. ordinariam v. ö. Mem. et documenti, Pávia 1878. I. 113. 1465—1490 tanár Bolognában mag. Vincentius v. ö. Costituzione, discipline e riforme dell' antico studio bolognese, memoria del prof. Luciano Scarabelli. Piacenza 1876. 1521—26 Giovanni Flamini v. ö. Malagola, Urceo, 39. l. jegyz. v. ö. még u. o. 112. l. 2. jegyz. 1514. tanár Rómában: Agarius Guidacerius, Gregorovius VIII. 292. l. és az ott idézett helyek. Guid. 1527. menekült Rómából, Grammatica ebraica-ja először Rómában jelent meg, azután 1539. Párisban. V. ö. róla Steinschneider, Bibliogr. Handbuch, Lipcse, 1859. 56. 157—161. l.

XXII.

(A 274. laphoz.)

A zsidók irodalmi tevékenysége Olaszországban sokkal nagyobb és sokkal jelentékenyebb hatással is volt az olaszokra, hogysem egészen hallgatással mellőzhetnők. Az itt következő vázlat egészen dr. Steinschneider M. úr (Berlin) közlései nyomán készült, kinek mindig szolgálatra kész szivességeért e helyen is legjobb köszönetemet mondom. Kimerítő bizonyítékokat tárgyunkról maga Steinschneider adott egy igen alapos és tanulságos értekezésében: *Letteratura italiana dei Giudei, Il Buonarrotti VI., VIII., XI., XIII. k. Róma 1871—1877* (melyből külön lenyomat is megjelent Róma 1884), a melyre egyszer s mindenkorra utalok.

A második templom idején zsidók számosan éltek Rómában. Oly teljesen elsajátították az Olaszországban uralkodó nyelvet és műveltséget, hogy még sírköveiken is nem a héber, hanem a görög és latin nyelvvel éltek. (Garucci közleményei v. ö. Steinschneider, *hebräische Bibliographie VI. 1863. 102. l.*) Különösen Alsó-Olaszországban a középkoron át a görög műveltség fönntartotta magát a lakosságnál általában és a zsidóknál különösen, a kik közül néhányan a hagyomány szerint a salernói egyetemen is tanítottak és többen közülök tudományos működésüket illetőleg versenyeztek volna a keresztényekkel (v. ö. Steinschneider, *Donnolo, Virchow Archiv 39. és 40. k.*) A görög műveltség ez uralma fönntartotta magát, a míg az arabok Alsó-Olaszországot meg nem hódították. Azonban a közép-olaszországi zsidók már e hódítás előtt is azon fáradoztak, hogy délibb vidéken lakó hitrokonait utólérjék, vagy megelőzzék; a zsidó tudományosság Rómában központosult és innen terjedt el már a X. században Cordovába, Kairowanba és Délnémetországba. Ily kivándorlók útján az olasz zsidók közvetve az összeségnek lettek tanítói; műveik, köztük különösen a Nathan ben Jechiel Aruchja (1101), mely nagy realszótár a tal-

mud-, midras- és thargumhoz s „mely ugyan híján van a magasabb tudományos belátásnak, de oly gazdag anyagot nyújt és oly régi forrásokon nyugszik, hogy még ma is nem egészen kiaknázott kincsül fekszik előttünk“, közvetve igen nagy hatással voltak (Geiger Ábrahám, *Das Judenthum und seine Geschichte*, Boroszló II. k. 1865. 170. l. és ugyanattól: *Nachgelassene Schriften* II. k. Berlin, 1875. 129. és 154. l.). Nem sokkal később a XIII. században a zsidó irodalom Olaszországban érintkezésbe hozta a zsidókat a keresztényekkel és II. Frigyes és talán még nagyobb mértékben Manfred fia által mintegy hivatalos szentesítést nyert. Amaz érintkezés abban a tényben nyilvánul, hogy egy olasz, Nicolò di Giovinazzo, egy zsidóval: salernói Mózes ben Salomóval együtt tanulmányozta a híres Maimonides *More Nebuchim* című művének héber fordítását; a szentesítés pedig abban, hogy a császár, a ki épp úgy kitűnik vallásos dolgokban való szabadelvűsége, mint a keleti tudományokhoz való hajlandósága által, alkalmasint ama latin fordítás elkészítésére alkalmat adott és a híres Anatolit a Provence-ből Olaszországba hívatta, hogy Averroes iratait héberre fordítsa (v. ö. Steinschneider, *hebr. Bibliogr.* XV. 86. l. V. ö. még Renan: *L'Averroes et l'Averroisme* 3. kiad. Paris, 1866. 290. l.). Már ez az intézkedés mutatja, hogy tudós zsidók ismerték a latin nyelvet, a minél fogva zsidók és keresztények között érintkezés lehetséges volt, a mely aztán meg is történt és részint barátságos közlekedésben, részint ellenséges vitatkozásban talált kifejezést. Még inkább mint Anatoli, fordult a XIII. század második felében Hillel. b. Sámuel a latin irodalom felé; ez Spanyolországban tanult ugyan, de visszatért Olaszországba és itt többfelét fordított latínból héberre, egyebek közt Hippokrates aphorismáit latin fordításból (e héber fordítást 1647. Gaiotius nyomatta és az ő tulajdonának tartották); e fordításában magyarázatként egyes olasz szókat használ és talán ily szók használatával, vagy egész irodalmi működésével azt a szemrehányást vonta magára, hogy a zsidó tanókat megveti.

De a zsidók itt sem állapodtak meg, hanem a XIII. század végén és a XIV. elején annyira közelednek a keresztény tudományhoz és a renaissancekori műveltség hordozóihoz, hogy egyikük, Giuda Romano héber iratok eddig ki nem nyomtatott egész sorozatában a keresztény scholasticát buzgón feldolgozta és héber szókat magyarázó egyik iratában olasz kifejezéseket alkalmaz — egyike a legelső zsidóknak, a ki ezt tette (Steinschneider, Giuda Romano, Róma 1870); a másik Giuda unokaöccse, Manoello, baráti viszonyban él Dantével, héber nyelven az Isteni komédiát utánozó költeményt ír, a melyben Dantét dicsőíti s azonfelül Dante halálát egy olasz szonettben siratja. (Geiger Ábrahám, Jüdische Zeitschrift V. k. Boroszló 1867. 286—301. l.); a harmadik, a század vége felé született Mose Rieti, olasz könyvet ír. (Mutatványt belőle l. Catal. der hebr. Handschr. in Leyden 1858). Sőt a XV. században a renaissance hatását egy zsidó írónál, Messer Leonnál világosan fölismerhetni, a ki egy tőle szerzett retorikában nemcsak pusztán zsidó forrásokból merít, hanem Cicerót és Quintiliánt is használta. A XV. század leghíresebb zsidó íróinak egyike Olaszországban Eliah del Medigo volt, philosophus, a ki mint zsidó Páduában és Firenzében nyilvánosan tanított és a velencei tanácstól egy ízben philosophiai vitában ítélő bírónak választatott. (Geiger Ábrahám: Nachgel. Schriften, Berlin 1876, III. k. 3. l.; Jules Dukas: recherches sur l'hist. litt. du XV. siècle 1876, 29—76 l.) E. d. M. Pico della Mirandola tanítója volt, rajta kívül még Jochanan Alemanno (v. ö. Steinschneider, Polem. und apolog. Lit. Lipcse 1877 VII. függ. 379. l.) Említést érdemel egy kitért zsidó is, Guglielmo Raimondo Moncada (kiről R. Starabba értekezett, Arch. stor. sicil. III. Palermo, 1878, 15—91 l.) a ki urbinói Federigo számára arabs műveket fordít, 1481. Rómában prédikál és (Raph. Volaterr. szerint) különös benyomást tesz propter Hebr. et Arabum verborum sonum quae ipse tanquam vernacula pronuntiavit. A zsidó tudósok sorát Olaszországban hadd zárják be Kalonymos ben Dávid és Ábrahám de

Balmes (megh. 1523), a kiknek Averroes műveinek héberből készült latin fordításai nagy részét köszönjük, a melyek Páduában még a XVII. században is előadattak. A tudósokhoz pedig bátran számíthatni a zsidó Aldust, Gerson Soncinót, annál inkább, mert egyrészt műhelyét a héber könyvkiadás középpontjává sikerült tennie, másrészt görög művek nyomtatása által magával a nagy Aldussal is összeakadt (Steinschneider, Gerson Soncino und Aldus Manutius, Berlin 1858). — Kimerítő és alapos tanultságot nyerhetni erről Gudemann művében: *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Italien während des Mittelalters*. Bécs 1884.

XXIII.

(A 318. laphoz.)

Bembo és Sadoletto levelei gyakran jelentek meg nyomtatásban; az elsői p. o. Opera, Basel 1556, II. k., a hol X. Leo nevében írt levelek és magánlevelek vannak egymástól megkülönböztetve; az utóbbiái legteljesebben 5. k. Róma 1760. Néhány pótlékot mindkettőhöz Carlo Malagola adott az II. Baretti folyóiratban, Turin 1875. Bembo Asolani-járól v. ö. e mű II. k. VI. sz. 1. fej. Sadoletto jelentőségéről a latin nyelvre nézve egyik kortársa, Petrus Alcyonius, de exilio, kiad. Mencken, 119. l. így nyilatkozott: Solus autem nostrorum temporum aut certe cum paucis animadvertit elocutionem emendatam et latinam esse quasi fundamentum oratoris; ad eamque obtinendam necesse esse latinam linguam expurgare quam inquinaverunt nonnulli exquisitarum literarum omnino rudes et nullius iudicii homines qui partim ex circumpadanis municipiis, partim ex transalpinis provinciis in hanc urbem confluxerunt. Emendavit igitur eruditissimus hic vir corruptam et vitiosam latinae linguae consuetudinem pura ac integra loquendi ratione.

XXIV.

(A 326. laphoz.)

Pomponazzo előadásának nagy híreről l. Paul. Jov. Elogia vir. doct. 134. l., ki egyebek közt megjegyzi, P. némelykor úgy beszélt, hogy a hallgatók szóról-szóra követhették volna. Egészben úgy tetszik, hogy a beszédek, melyeknek formára tökéleteseknek kellett lenni, könyv nélkül megtanulták; Giannozzo Mannettiről egy ízben ez világosan van bizonyítva (Commentario, 39. l.); v. ö. ellenben az elbeszélést itt 64. l. s ff. a befejező megjegyzéssel: Mannetti készületlenül jobban beszélt, mint Carlo Aretino, ha készült. Ellenben Codrus Urceusról olvassuk, hogy mert gyöngé emlékező tehetsége volt, beszédjeit papirosról olvasta (Vita C. U. Vel. 1506. fol. LXX.) — A szónok túlságos megbecsüléséről tanúságot tehet a következő hely: Ausim affirmare, perfectum oratorem (si quisquam modo sit perfectus orator) ita facile posse nitorem, laetitiam, lumina et umbras rebus dare, quas oratione exponendas suscipit, ut pictorem suis coloribus et pigmentis facere videmus. (Petrus Alcyonius de exilio, kiad. Mencken, 136. l.).

Velenczének is megvoltak a maga műszónokai, v. ö. Voigt II. 425. Azonban nagyon ritka eset lehetett, hogy az államfő az ilyen ünnepségek iránt részvétét mutatta, legalább Bernhardo Giustiniani azt mondja Fr. Foscariról szóló gyászbeszédében Pasqu. Malipiero dögéhez fordulva: Quam bene etiam ad egregium decus insolitam ante rem fortuna contulit, ut hujus principis funus tua, illustrissime princeps, majestas honoraret.

XXV.

(A 342. laphoz.)

Már akkor mondták, hogy Homér egymaga az összes művészeteket és tudományokat magában foglalja, hogy ő egész encyclopaedia. V. ö. Codri Urcei opera,

Sermo XIII, befejezés. Szavai (Sermo XIII, habitus in laudem liberalium artium; Opera, Vel. 1506, fol. XXXVIII. b) így hangzanak: Eia ergo bono animo esto: ego graecas literas tibi exponam et praecipue divinum Homerum a quo ceu fonte perenni, ut scribit Naso, Vatum pieriis ora rigantur aquis. Ab Homero grammaticam discere poteris, ab Homero rhetoricam, ab Homero medicinam, ab Homero astrologiam, ab Homero fabulas, ab Homero historias, ab Homero mores, ab Homero philosophorum dogmata, ab Homero artem militarem, ab Homero coquinariam, ab Homero architecturam, ab Homero regendarum urbium modum percipies et in summa quicquid boni quicquid honesti animus hominis discendi cupidus optare potest in Homero facile poteris invenire. Hasonló van Sermo VII és VIII, Opera fol. XXVI. ff., melyek kizárólag Homér-ra vonatkoznak.

XXVI.

(A 343. laphoz.)

A czéda nők Rómában természetesen a legszebben hangzó ókori neveket vették föl, mint Giulia, Lucrezia, Cassandra, Porzia, Virginia, Pentesilea stb. Aretinónál ily nevekkal lépnek föl. A zsidók akkoriban talán azon sémiek nevét vették föl, a kik a rómaiaknak nagy ellenségei voltak, p. o. Amilcare, Annibale, Asdrubale; Rómában még ma is sűrűn így nevezkednek. (Ez utóbbi megjegyzés nem állhat meg. A régi időre vonatkozólag sem Zunz, Namen der Juden, Lipcse 1837, újra megj. Zunz: Gesammelte Schriften, II. k. Berlin 1876, sem Steinschneider a maga összeállításában: Il Buonarrotti, Ser. II. VI. k. 1871. 196—199. l. egyetlen zsidót sem tud, ki ezt a nevet viselte volna; most is, Buoncompagni herczegnek Tagliacopónál, az izraelita levéltár hivatalnokánál Rómában tett kérdezősködése szerint (levele

Steinschneiderhez, 1876 (decz.) csak kevés zsidó van, kinek Asdrubale a neve, de egyetlen egy sincs, ki az Amilcare vagy Annibale nevet viselné.) A név gondos megválogatását ajánlja L. B. Alberti, della famiglia, opp. II, 171. l. Maffeo Vegio int, de educatione liberorum lib. I. X. fejt. a „nomina indecora barbara aut nova, aut quae gentilium deorum sunt”-tól; oly név, mint Nero, szégyenletes, ellenben oly nevek, mint Cicero, Brutus, Naso, Maro, qualiter per se parum venusta propter tamen eximiam illorum virtutem használhatók.

XXVII.

(A 346. laphoz.)

A ki az ebben mutatkozó vakbuzgóságot a maga teljességében akarja ismerni, v. ö. Lil. Greg. Gyraldus, de poetis nostri temporis, több helyen. Vespasiano Bisticci amaz idők kevés íróinak egyike, kik nyíltan bevallják, hogy nem sokat foglalkoztak a latinnal. Commentario della vita di Gian. Man. 2. l. De eleget értett ahhoz, hogy egyes latin mondatokat irataiba keverhetett s latin leveleket is el tudott olvasni, u. i. 96. 165. l. s ff. (A latinnak kizárólagos megbecsülésére Petr. Alcyonius következő helye is idézhető, de exilio, kiad. Mencken, 213. l. Azt mondja, ha Cicero megint fölébredne és Rómát látná, omnium maxime illum credo perturbarent ineptiae quorundam qui omisso studio veteris linguae (quae eadem hujus urbis et universae Italiae propria erat), dies noctesque incumbunt in linguam Geticam aut Dacicam discendam eandemque omni ratione ampliandam, cum Goti, Visigoti et Vandali (qui erant olim Getae et Daci) eam in Italos invexerint, ut artes et linguam et nomen Romanum delerent.

XXVIII.

(A 349. laphoz.)

Flav. Blondus, *Historiarum decades tres* (bevezetés a 3. decashoz): Ha a vezéreket *imperatores*-nek nevezné, zavart okozna, azért inkább világosan szól, noha ezzel a classikus nyelvhasználat ellen vét. Még világosabban mondja Platina (a *vitae Paparum* ajánlatában IV. Sixtus-hoz): Sed habeat hanc quoque auctoritatem aetas nostra vel Christiana theologia potius. Fingat nova vocabula, latina faciat, nec veteribus tantummodo id licuisse videatur. Paul. Jov. *Elogia doct. vir.* 145. l. Naugeriusról szólván, megjegyzi, hogy kiváló humanisták, mint Poliziano és Ermolao Barbaro eszményképe az volt: aliquid in stylo proprium, quod peculiarem ex certa nota mentis effigiem referret, ex naturae genio effinxisse. Poliz. Cortesiushoz (*Epist. lib. VIII. ep. 16.*): Mihi vero longe honestior tauri facies, aut item leonis quam simiae videtur; mire Cortesius azt válaszolta: Ego malo esse assecla et simia Ciceronis quam alumnus. Poliziano már röstellette, ha sietős volt a dolga, latinul írni leveleit, v. ö. Raph. Volat. *comment. urban.* L. XXI. Pico állását a latin nyelvhez illetőleg l. a fent 275. l. 2. jegyz. idézett levelet.

XXIX.

(A 369. laphoz.)

A Corycius számára készített szentek csoportjáról és a róla írt költeményekről l. Roscoe, Leone X, kiad. Bossi VII, 211—216. VIII, 214—221 (a corycusi gyűjtemény bevezető leveleit) és Schönfeld P.: A. Sansovino, Stuttgart 1881. Ugyanez egyes költeményeket is fordított: Grenzbotten I. k. A „Coryciana“ nyomtatott, most ritka gyűjteménye 1524-ből csak a latin költeményeket

tartalmazza; Vasari az ágostonrendieknél még egy külön könyvet látott, melyben szonettek stb. is voltak. Költemények fölaggatása oly járványos lett, hogy a csoportot kerítéssel kellett elzárni, sőt láthatatlanná tenni. Goritz átváltozása Corycius senex-szé Virgiliustól való: Georg. IV, 127. E férfiú siralmas végét Sacco di Roma után l. Pierio Valeriano, de infelic. litterat. kiad. Mencken 369. l. s ff.

E Corycianákban jelenik meg először Franc. Arsillus költeménye is de poetis urbanis, bevezető levelekkel Silvanustól és magától Coryciustól; később többször megjelent nyomtatásban Roscoe, Leone X., kiad. Bossi VII. k. 223 l. ff. (v. ö. u. i. 216—222. l.); és Deliciae. V. ö. Paul. Jov. Elogia vir. doct. 179. l. Arsillusról szólván. A mi költeményünkben Arsillus ítélete szabadságának csekély hasznát veszi. Majd mindent dicsér. Az epigrammatikusok nagy számát illetőleg lásd továbbá Lil. Greg. Gyraldus, id. h. A leggonoszabb tollak egyike volt Marcantonio Casanova. Gyraldus 394. l. M. C.-ról v. ö. Pier. Valer. de infel. lit. kiad. Mencken 376. l. és ff. Paul Jovius Elog. vir. doct. 142. l. ff., ki egyébként azt mondja róla: nemo autem eo simplicitate ac innocentia vitae melior és Arsillus id. h., a ki placidi sales-eiről beszél. Egyes költeményeit lásd még Coryciana J. 3a ff. L 1a, L 4b. — A kevésbbé ismertek közt Jo. Thomas Musconius (Deliciae) emelendő ki.

XXX.

(A 375 laphoz.)

Csodagyermek több is fordul elő, mindazáltal az itt elmondottakat nem bizonyíthatom. A csodagyermek Giulio Campagnola nem tartozik azok közé, kiket a hírvágy visz előre. V. ö. Scardeonius, de urb. Patav. antiq., Graev. thesaur. VI, III, Col. 276. — A csodagyermek

Cecchino Bracci meg. 1544. élete 15. évében, v. ö. Trucchi. poesie ital. inedite III. 229. l. — Hogyan akart Cardano atyja ennek memoriam artificialem instillare, és hogy oktatta őt már mint gyermeket az arab astrologiában v. ö. Cardanus: de propria vita, 34 f. Ide lehetne számítani Manoellótis (fen 395. lap) ha ama mondását: „Hat éves koromban olyan vagyok, mint 80-ban,“ nem akarjuk semmitmondó szólásnak tekinteni. V. ö. Ltbl. des Orients 1843. 21. l. Talán az a 6 éves fiú is a csodagyermekek közé számítandó, a kiről diariumáiban Burcardus (Heidenheimer Grenzboten 1879, III. 88. l.) közli (1504. április 25), hogy „Mercurt kiváló bájjal, igen tet-szetősen és összefüggő előadásban mutatta be“.

AZ I. KÖTET TARTALMA.

ELSŐ SZAKASZ.

Az állam mint művészi alkotás.

	Lap.
<i>Első fejezet: Bevezetés</i>	3
Olaszország politikai állapota a XIII. században.	
A normannok állama II. Frigyes alatt.	
Ezzelino da Romano.	
<i>Második fejezet: A XIV. század kényuralma</i>	8
Pénzügyi alapja és viszonya a műveltséghez.	
Az absolut uralkodó ideálja.	
Belső és külső veszélyek.	
A firenzeiek ítélete a kényurakról.	
A Viscontiak az utolsóelőttiig.	
<i>Harmadik fejezet: A XV. század kényuralma</i>	19
A császárok beavatkozásai és utazásai.	
A biztos örökösödési jog hiánya; törvénytelen trón-öröklések.	
Condottierék mint államalapítók.	
Gazdájukhoz való viszonyuk.	
A Sforza-család.	
Giacomo Piccinino.	
A condottierék későbbi kísérletei.	

<i>Negyedik fejezet: A kisebb kényuralmak</i>	36
A Baglionék Perugiából.	
Vérnász 1500-ban.	
A Malatesta-, Pico- és Petrucci-házak.	
<i>Ötödik fejezet: A nagyobb uralkodói házak</i>	45
Az aragoniaiak Nápolyból.	
Az utolsó Visconti Milanóból.	
Francesco Sforza és szerencséje.	
Galeazzo Mária és Lodovico Moro.	
A Gonzagák Mantuából.	
Federigo da Montefeltro, Urbino hercege.	
Az Esték Ferrarában.	
<i>Hatodik fejezet: A kényuralom ellenfelei</i>	71
A későbbi guelfek és ghibellinek.	
Az összeesküvők.	
A gyilkosságok templomba-menésnél.	
Az ókori zsarnokgyilkosság befolyása.	
A catilináriusok.	
Firenzei vélemény a kényúr-gyilkosságról.	
A nép viszonya az összeesküvőkhöz.	
<i>Hetedik fejezet: A köztársaságok: Velence és Firenze</i>	79
Velence a XV. században.	
A lakosság.	
Az állam és a szegény nemesség okozta veszély.	
A rendíthetetlenség okai.	
A tizek tanácsa és a politikai pörök.	
Viszony a condottierékhez.	
A külpolitika optimismusa.	
Velence a statisztika hazája.	
A renaissance késése.	
Megkésett ereklýe-imádás.	
Firenze a XIV. század óta.	
A politikai öntudat objectivitása.	
Dante mint politikus.	
Firenze a statisztika hazája; a Villaniak.	
A felsőbb érdekek statisztikája.	
Az alkotmányformák és a történetírók.	

A toskanai állam alapbaja.

Az államművészek.

Machiavelli és alkotmánytervezete.

Siena és Génua.

Nyolczadik fejezet: Az olasz államok külpolitikája 111

Az irigység Velence ellen.

A külföld; a rokonérzés Franciaország iránt.

Egyensúly kísérlete.

Beavatkozás és hódítás.

Összeköttetések a törökkel.

Spanyolország ellenhatása.

A politika objectiv kezelése.

Művészet a tárgyalásokban.

Kilenczedik fejezet: A háború mint művészi alkotás 124

A löfegyverek.

Szakértelem és műkedvelés.

A háború borzalmai.

Tizedik fejezet: A pápaság és veszélyei 131

Viszony a külföldhöz és Olaszországhoz.

Zavargások Rómában V. Miklós óta.

IV. Sixtus mint Róma ura.

A pápai nepos-állam a Romagnában.

Bíborosok fejedelmi házakból.

VIII. Incze és fia.

VI. Sándor mint spanyol.

Viszony a külföldhöz és a simonia.

Cesare Borgia és viszonya az apjához.

Szándékai és tettei.

II. Gyula mint a pápaság megmentője.

X. Leo, tervek és külveszélyek.

VI. Hadrián.

VII. Kelemen és Róma pusztítása.

Ennek következményei és a reactió.

V. Károly kiengeszteli a pápát.

A pápaság az ellenreformáció alatt.

Befejezés: A hazafiak Olaszországa 163

Kitérések 166

MÁSODIK SZAKASZ.

Az egyén fejlődése.

Lap.

<i>Első fejezet: Az olasz állam és az egyén.</i>	177
A középkor embere.	
A személyiség ébredése.	
A kényúr és alattvalói.	
Az egyéniség a köztársaságokban.	
A számkivetés és a cosmopolitismus.	
<i>Második fejezet: A személyiség kialakulása.</i>	184
A sokoldalualak.	
Az egyetemeselek: L. B. Alberti.	
<i>Harmadik fejezet: A modern hírnév.</i>	191
Dante viszonya a hírnévhez.	
A humanisták hírneve; Petrarca.	
Szülőházak és sírok cultusa.	
Az ókor hírneves férfainak cultusa.	
A helyi hírnév cultusa; Pádva.	
Az általános hírnév irodalma.	
A hírnév az íróktól függ.	
A hírvágy mint szenvedély.	
<i>Negyedik fejezet: A modern gúny és élel.</i>	207
Összefüggése az egyéniséggel:	
A firenzeiek gúnyja; a novella.	
Az élcelzők és buffonok.	
X. Leo tréfái.	
A parodia a költészetben.	
Az élcel elmélete.	
Az emberszólás.	
VI. Hadrián, az emberszólás áldozata.	
Pietro Aretino.	
<i>Kitérésel</i>	226

HARMADIK SZAKASZ.

Az ókor új életre ébresztése.

<i>Első fejezet: Előleges megjegyzések.</i>	237
A renaissance fogalmának kiterjesztése.	
Az ókor a középkorban.	
A XII. század latin költészete Olaszországban.	
A XIV. század szelleme.	

<i>Második fejezet: Róma, a romok városa</i>	243
Dantè, Petrarca, Uberti.	
Poggio Rómája.	
V. Miklós és II. Pius mint régész.	
Az ókor Rómán kívül.	
Városokat és családokat Rómából származtatnak.	
A római holttest.	
Kiásások és felvételek.	
Róma X. Leo alatt.	
Rom-érzelmesség.	
<i>Harmadik fejezet: A régi szerzők</i>	259
Elterjedésök a XIV. században.	
A XV. század fölfedezései.	
Másolók és scrittörök.	
A könyvnyomtatás.	
A görög tanulmány áttekintése.	
Keleti tanulmányok.	
Pico állása az ókorhoz.	
<i>Negyedik fejezet: A humanismus a XIV. században</i>	277
Győzelme elkerülhetetlen volt.	
Dante, Petrarca, Boccaccio részvéte.	
A költő-koronázás:	
<i>Ötödik fejezet: Az egyetemek és iskolák</i>	286
A humanisták állása az egyetemeken.	
Latin iskolák.	
Szabad nevelés: Vittorino da Feltre.	
Veronai Guarino.	
Fejedelmi ivadékok nevelése.	
<i>Hatodik fejezet: A humanismus pártfogói</i>	297
Firenzei polgárok: Niccoli, Mannetti.	
A korábbi Mediciek.	
A humanismus a fejedelmi udvarokon.	
A pápák V. Miklós óta.	
Nápolyi Alfonso.	
Urbinoi Federigo.	
A Sforzák és az Esték.	
Sigismondo Malatesta.	
<i>Hetedik fejezet: Az ókor reproductiója: levélírás és latin beszéd</i>	316
A pápa kanczelláriája.	

- A levélstilus kiváló megbecsülése.
 A szónokok.
 Állami, fogadó és halotti beszédek.
 Akadémiai és katonai beszédek.
 A latin prédikáció.
 A beszédek alakja és tartalma.
 Idézési düh.
 Koholt beszédek.
 Az ékesszólás hanyatlása.
Nyolczadik fejezet: A latin értekezés és a történetírás . . . 333
 A latinnak föltétlen értéke.
 Kutatások a középkorról; Blondus.
 A kritika kezdetei. Kortörténet.
 Viszonya az olasz történetíráshoz.
Kilenczedik fejezet: A műveltség általános ellatinosodása . . 342
 Az ókori nevek.
 Latinosított életviszonyok.
 Igények az egyeduralomra.
 Cicero és a ciceronianusok.
 A latin társalgás.
Tizedik fejezet: Az újlatin költészet 352
 Az eposz a régi történetből; az Africa.
 A mythusköltés.
 Keresztény eposz; Sannazaro.
 Kortörténeti költészet.
 A mythologia belekeverése.
 Tanköltészet; Palingenius.
 A lyra és határai.
 Ódák szentekről.
 Elegiák és hasonlók.
 Az epigramm.
Tizenegyedik fejezet: A humanisták bukása a XVI. században 372
 A vád és bűnük mértéke.
 Szerencsétlenségük.
 A humanisták ellenképe.
 Pomponius Laetus.
 Az akadémiaik.
Kitérések 385

